

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 38

**ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ПРОФЕСОРА МИКОЛИ ПЕТРОВА**

Кам'янець-Подільський
2022

H16

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія KB № 24667–14607 ПР від 16.10.2020 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка (протокол № 13 від 29 грудня 2022 р.)

Видання індексується наукометричними базами: **Index Copernicus, OUCI, Google Scholar**

Рецензенти:

Г. Боряк – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України;

Ю. Степанчук – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Редакційна колегія тому:

В. Магась, доктор історичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. Смолій**, академік НАН України, доктор історичних наук, професор; **І. Боровець**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Ващук**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **А. Глушковецький**, кандидат історичних наук, доцент; **О. Головка**, доктор історичних наук, професор; **М. Гутька**, доктор філософії (м. Ружомберок, Словаччина); **В. Дубінський**, кандидат історичних наук, доцент (*заступник відповідального редактора*); **О. Дяченко**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **О. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор; **М. Кметь**, доктор філософії, доцент (м. Банська Бистриця, Словаччина); **І. Коляда**, доктор історичних наук, професор; **О. Комарницький**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний секретар*); **С. Кошилов**, доктор історичних наук, професор (*заступник відповідального редактора*); **М. Кругльак**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Кудінов**, доктор історичних наук, доцент; **В. Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **О. Мельничук**, доктор історичних наук, професор; **В. Михайловський**, доктор історичних наук, професор; **П. Олексак**, доктор філософії, доцент (м. Ружомберок, Словаччина); **Р. Петраускас**, доктор історичних наук, професор (м. Вільнюс, Литовська Республіка); **О. Рябченко**, доктор історичних наук, професор; **І. Собковьяк-Табака**, доктор габілітований, професор (м. Познань, Республіка Польща); **В. Степанков**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний редактор*); **О. Федьков**, доктор історичних наук, доцент; **А. Філінок**, доктор історичних наук, професор.

Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Т. 38: До 70-річчя від дня народження професора Миколи Петрова. 196 с.

Адреса редакційної колегії: *історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б» переліку наукових фахових видань України у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ» (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

© Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University

SCIENTIFIC PAPERS

**OF THE KAMIANETS-PODILSKYI
NATIONAL IVAN OHIIENKO UNIVERSITY**

HISTORY

Volume 38

**TO THE 70th ANNIVERSARY OF THE BIRTH
OF PROFESSOR MYKOLA PETROV**

Kamianets-Podilskyi
2022

The publication is indexed by scientometric databases: **Index Copernicus**,
OUCI, **Google Scholar**

Reviewers:

H. Boriak – Doctor of Historical Sciences, Professor, Assistant director of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Corresponding Member of NAS of Ukraine;

Yu. Stepanchuk – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Editorial college:

V. Mahas, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (*Editor in Chief*); **V. Smoliy**, academician NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Borovets**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Vashchuk**, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow; **A. Hlushkovetskyi**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **O. Holovko**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Hutka**, Doctor of Philosophy (Ruzomberok, Slovakia); **V. Dubinskyi**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (*deputy editor-in-chief*); **A. Diachenko**, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow; **O. Zavalniuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Kmet**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Banska Bystrica, Slovakia); **I. Koliada**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **O. Komarnitskyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*assistant editor*); **S. Kopylov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*deputy editor-in-chief*); **M. Krugliak**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Kudinov**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor; **V. Lozovyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **O. Melnychuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **V. Mykhaylovskiy**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **P. Olexak**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Ruzomberok, Slovakia); **R. Petrauskas**, Doctor of Historical Sciences, Professor (Vilnius, Lithuania); **O. Ryabchenko**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Sobkoviak-Tabaka**, Dr hab, Professor (Poznan, Poland); **V. Stepankov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*editor-in-chief*); **O. Fedkov**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor; **A. Filinyuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Scientific Papers of the Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University.
History. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 2022. Vol. 38: To the 70th anniversary of the birth of Professor Mykola Petrov. 196 p.

Address of editorial board: *The Faculty of History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14, Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, 32300*

Web-site: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

ЗМІСТ

ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА МИКОЛИ ПЕТРОВА

Валерій Степанков, Андрій Задорожнюк. ПРОФЕСОР МИКОЛА ПЕТРОВ:
ОСОБИСТІТЬ, УЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ, ФУНДАТОР КАФЕДРИ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ (до 70-річчя від дня народження)9

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Олександр Юга. ВИСВІТЛЕННЯ М. ГРУШЕВСЬКИМ КОЗАЦЬКОЇ
ПОЛІТИКИ ВАРШАВИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-х рр. XVII ст.
У ПРАЦІ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ» 43

Вадим Аникієнко. ДІТООЗГУБНИЦТВО В УКРАЇНІ XIV–XVIII ст.:
ВІДНОШЕННЯ ЗА ПРАВОВИМИ НОРМАМИ, СПОСОБИ УМЕРТВІННЯ
ТА ПРИХОВАННЯ СЛІДІВ (НА ПРИКЛАДІ ПАМ'ЯТОК ЦЕРКОВНОГО
ТА СВІТСЬКОГО ПРАВА) 52

Марина Кругляк. ПРОБЛЕМА ТОРГІВЛІ ЖІНКАМИ НА СТОРІНКАХ
ПРЕСИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XIX –
ПОЧАТОК XX ст.) 65

Віктор Колесник, Оксана Чеберяко. УКРАЇНСЬКІ ЛІБЕРАЛЬНО-
ДЕМОКРАТИЧНІ ПАРТІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ
XX ст.: РОЗРОБКА ПРОЄКТІВ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ 86

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Анна РУДНІЧУК. ДИТИНА І ДИТИНСТВО У НІМЕЦЬКОМУ
МІСТІ XIV-XV ст..... 101

Ігор Опря. ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ПРАВЛІННЯ
ЛІВХИХ ПОПУЛІСТІВ У ВЕНЕСУЕЛІ У ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ XXI ст. ... 115

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Андрій Петраш. МІСІОНЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА ІСУСА
В СТАНИСЛАВОВІ (1883-1914 рр.) 125

Андрій Чуткий. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТУДЕНТСТВА ТА ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКОЇ КОРПОРАЦІЇ ВИШВ КИЄВА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	137
Леонід Могильний. НАУКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО МИХАЙЛА СЛАБЧЕНКА І СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА В 1926-1929 рр.	156
Галина Матушок. НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА ВИКЛАДАЧІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ УРСР У РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ» (НА ПРИКЛАДІ ВІННИЦЬКОГО І КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТІВ).....	167
Юрій Латиш. СЕК'ЮРИТИЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ	178

РЕЦЕНЗІЇ

Юрій Хоптяр, Андрій Хоптяр. АДАМСЬКИЙ В. Р. ПОДІЛЬСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ КОМІСАР (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 рр.): ДОСЛІДЖЕННЯ. ДОКУМЕНТИ. МАТЕРІАЛИ. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ФОП ЦЮПАК А.А., 2021. 275 с.	189
--	-----

CONTENTS

TO THE 70th ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF PROFESSOR MYKOLA PETROV

Valeriy Stepankov, Andriy Zadorozhnyuk. PROFESSOR MYKOLA PETROV: A PERSONALITY, A SCIENTIST, A TEACHER, THE FOUNDER OF THE DEPARTMENT OF HISTORY OF UKRAINE (dedicated to the 70th anniversary)	9
---	---

METHODOLOGY OF HISTORY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCING

Oleksandr Yuha. EXPLANATION BY M. HRUSHEWSKI OF WARSAW’S COSSACK POLICY IN THE FIRST HALF OF THE 1620s. IN THE WORK “HISTORY OF UKRAINE-RUS”	43
---	----

Vadym Anykiienko. INFANTICIDE IN UKRAINE OF THE 14th-18th CENTURIES: RELATIONSHIP ACCORDING TO LEGAL NORMS, METHODS OF DEATH AND HIDING TRACES (ON THE EXAMPLE OF MONUMENTS OF ECCLESIASTICAL AND SECULAR LAW) WORLD HISTORY	52
---	----

Maryna Krugliak. THE PROBLEM OF TRAFFICKING IN WOMEN ON THE PAGES OF THE PRESS OF TRANSDNIPRIAN UKRAINE (END OF THE 19th – EARLY 20th CENTURY)	65
---	----

Viktor Kolesnyk, Oksana Cheberyako. UKRAINIAN LIBERAL- DEMOCRATIC PARTIES IN THE RUSSIAN EMPIRE AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY: DEVELOPMENT OF PROJECTS OF THE STATE SYSTEM	86
---	----

WORLD HISTORY

Anna Rundichuk. A CHILD AND CHILDHOOD IN A GERMAN TOWN OF THE XIV-XV CENTURIES	101
--	-----

Ihor Opria. ECONOMIC AND SOCIAL CONSEQUENCES OF LEFT POPULIST RULE IN VENEZUELA IN THE FIRST DECADES OF THE XXI CENTURY	115
--	-----

HISTORY OF UKRAINE

Andrii Petrash. MISSIONARY ACTIVITIES OF THE SOCIETY OF JESUS IN STANYSLAVIV (1883-1914)	125
Andrii Chutkyi. EVERYDAY LIFE OF THE STUDENTS AND TEACHING CORPORATION OF KYIV UNIVERSITIES DURING THE FIRST WORLD WAR	137
Leonid Mohylnyi. THE SCIENTIFIC COOPERATION OF MYKHAILO SLABCHENKO AND SERHII IEFREMOV IN 1926-1929	156
Halyna Matushok. SCIENTIFIC RESEARCH WORK OF TEACHERS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF THE USSR DURING THE YEARS OF THE KHRUSHCHOV “THAW” (ON THE EXAMPLE OF VINNYTSKY AND KAMIANETS-PODILSKYI PEDAGOGICAL INSTITUTES).....	167
Yurii Latysh. SECURITIZATION OF HISTORICAL MEMORY DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR	178

REVIEWS

Uriy Khoptiar, Andrii Khoptiar. ADAMSKYI V. R. PODILLIA REGION PROVINCE COMMISSAR (MARCH 1917 – APRIL 1918): RESEARCHES. DOCUMENTS. MATERIALS. KHMELNYTSKYI: PRIVATE ENTREPRENEUR TSIUPAK A. A., 2021. 275 p.....	189
--	-----

ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА МИКОЛИ ПЕТРОВА

DOI 10.32626/2309-2254.2022-38.9-42

УДК 94(477)Петров:930.1

СТЕПАНКОВ Валерій – академік УАІН, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (stepankovk@gmail.com)

ORCID 0000-0003-2963-6726

Researcher ID <https://publons.com/researcher/3298585/valery-stepankov/>

STEPANKOV Valeriy – Academician of Ukrainian Academy of Historical Sciences, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (stepankovk@gmail.com)

ЗАДОРОЖНЮК Андрій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (zador3065@gmail.com)

ORCID 0000-0002-2369-9235

ZADOROZHNYUK Andriy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (zador3065@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Степанков, В., Задорожнюк, А. (2022). Професор Микола Петров – дослідник подільського краю (до 70-річчя від дня народження). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (38), 9–42.

**ПРОФЕСОР МИКОЛА ПЕТРОВ: ОСОБИСТІТЬ, УЧЕНИЙ,
ПЕДАГОГ, ФУНДАТОР КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
(до 70-річчя від дня народження)**

Анотація. Метою статті є моделювання особистості професора Миколи Петрова, становлення його як талановитого вченого – видатного дослідника середньовічної і ранньомодерної історії Поділля, значимості наукового доробку, педагогічної діяльності та менеджерських умінь у фундації та успішному функціонуванні кафедри історії України. **Методологічною підвалиною дослідження** є принципи об'єктивності історизму, системності та всебічності. З поміж методів найширше використано проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, синхронний та діахронний методи. **Наукова новизна** полягає у спробі реконструкції портрета Миколи Петрова як відомого вченого і педагога, вмілого організатора кафедри історії України та її 18-річного очільника. **Висновки.** У житті і діяльності Миколи Петрова виділяється три етапи: 1-й (1952-1977 рр.) – час становлення підвалин особистості, з дитячих років до закінчення навчання на історичному факультеті Кам'янець-Подільського педінституту (нині – національний університет імені Івана Огієнка); 2-й (1977-1990 рр.) – характеризувався формуванням у нього професійних якостей науковця (закінчення 1986 р. аспірантури Інституту археології НАН України та успішний захист кандидатської дисертації наступного року) і педагога – викладача закладу вищої освіти (1986-1990 рр. – асистент і старший викладач кафедри історії СРСР та УРСР Кам'янець-Подільського педінституту); 3-й (1990-2008 рр.) – це розквіт талантів ученого, педагога (доцент (1995 р.), професор (2002 р.)), менеджера-організатора кафедри історії України, життя якого трагічно обірвала невеликовна хвороба.

Наукова спадщина Миколи Петрова налічує понад 200 праць, серед яких дві фундаментальні монографії. Її аналіз засвідчує існування трьох провідних напрямів наукового пошуку. Перший із них пов'язаний з історією Кам'яня-Подільського XII-XVIII ст., другий – з історією міських поселень Поділля і Волині епохи середньовіччя й раннього модерного часу і третій – з дослідженням історіографічного доробку дослідників, які вивчали подільські та волинські старожитності. Провідне місце у його науковій творчості посідала історія Кам'яня-Подільського доби середньовіччя та раннього нового часу.

Ключові слова: Микола Петров, учений, дослідження, університет, педагог, кафедра, археологія, історія, міста, Кам'янець-Подільський, Поділля, Волинь.

**PROFESSOR MYKOLA PETROV: A PERSONALITY, A SCIENTIST,
A TEACHER, THE FOUNDER OF THE DEPARTMENT
OF HISTORY OF UKRAINE
(dedicated to the 70th anniversary)**

Abstract. The purpose of the article is to model the personality of Professor Mykola Petrov, his development as a talented scientist – an outstanding researcher of the medieval and early modern history of Podillia, the importance of scientific work, pedagogical activity, and managerial skills in the foundation and successful functioning of the Department of History of Ukraine. **The methodological foundation of the research** is the principles of objectivity, historicism, systematicity, and comprehensiveness. Among the methods, the problem-chronological, historical-genetic, historical-comparative, synchronous, and diachronic methods are the most widely used.

The scientific novelty lies in an attempt to reconstruct the portrait of Mykola Petrov as a famous scientist and teacher, a skillful organizer of the Department of History of Ukraine, and its 18-year-old head. **Conclusions.** There are three stages in Mykola Petrov's life and work: the 1st (1952-1977) – the time when the foundations of the personality were formed, from childhood to the end of his studies at the historical faculty of the Kamianets-Podilskyi Pedagogical Institute (now Ivan Ohiienko National University); the 2nd (1977-1990) was characterized by the formation of his professional qualities as a scientist (in 1986 he graduated from postgraduate studies at the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine and successfully defended his PhD dissertation the following year) and as a teacher – an instructor at a higher education institution (1986-1990 – assistant and senior lecturer of the Department of History of the USSR and Ukrainian SSR, Kamianets-Podilskyi Pedagogical Institute); the 3rd (1990-2008) was the flowering of the talents of a scientist, a teacher (Associate Professor (1995), Professor (2002)), a manager-organizer of the Department of History of Ukraine, whose life was tragically cut short by an incurable disease.

The scientific heritage of Mykola Petrov includes more than 200 works, as well as two fundamental monographs. Its analysis confirms the existence of three leading directions of scientific research. The first of them is related to the history of Kamianets-Podilskyi in the XII–XVIII centuries, the second – to the history of the urban settlements of Podillia and Volyn in the Middle Ages and early modern times, and the third – to the study of the historiographic work of the researchers who studied Podil and Volyn antiquities. The history of Kamianets-Podilskyi occupied the leading place in his scientific work during the Middle Ages and early modern times.

Key words: Mykola Petrov, scientist, research, university, teacher, department, archeology, history, cities, Kamianets-Podilskyi, Podillia, Volyn.

Постановка проблеми. Утвердження незалежності України вимагало формування нових систем цінностей та життєвих орієнтирів, домогтися яких неможливо було без радикальної відмови від радянської концепції історії України і витворення нової, власне української, на основі переосмислення творчої спадщини вітчизняних науковців XIX–XX ст. Другим, вкрай актуальним завданням постала необхідність національно-патріотичного виховання учнів і студентської молоді. Їх успішне розв'язання лягло на плечі невеликої кількості учителів і викладачів вищої школи, котрі насправді виявилися професіоналами, а не перелицьованими де-факто ідеологічними працівниками комуністичного режиму, котрі мріяли про відродження СРСР. До цієї самовідданої плеяди патріотів, науковців і освітян належав Микола Петров і вивчення їхніх біографій з метою збереження історичної пам'яті про них продовжує залишатися однією з найактуальніших проблем сучасної вітчизняної історіографії.

Аналіз джерел та останні дослідження. В основі нашого дослідження лежать історіографічні джерела – наукові праці М. Петрова, крізь призму змісту яких розкривається формування і розвиток його концептуального світоглядного бачення історичних процесів, подій та явищ. Окремих аспектів науково-освітньої біографії вченого торкалися у своїх працях В. Степанков, С. Копилов, Л. Баженов, Г. Мезенцева, П. Михайлина, М. Кучинко, Ю. Мицик та ін.

Метою статті є витворення об'єктивного, цілісного образу талановитого вченого-історика, найкращого дослідника історії Кам'янця-Подільського, подільських і південно-волинських старожитностей, обдарованого педагога, фундатора і очільника кафедри історії України історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Виклад основного матеріалу. Усі, хто знав Миколу Борисовича, без перебільшення, захоплювалися його позитивом, щирістю в оцінці людей, вмінню приймати і передбачати наслідки рішень, що приймаються, інтелігентністю, чесністю, порядністю й ерудицією. Це був вроджений науковець, талант якого пов'язаний з великою заповзятістю і відданістю науці. Його улюблене гасло – «Час рікою пливе», спонукало до життєвих і наукових здобутків не тільки студентів, але й невимушено поширювало серед колег ідею швидкоплинності часу, його вічного дефіциту для реалізації життєвих і наукових задумів, завдань і планів, а відтак до належного його поцінування й бережливого використання.

У своїх діях він завжди був виражений і стриманий, вражали його натхненність, цілеспрямованість і зосередженість на тій чи іншій проблемі і неабияка працьовитість.

25 грудня 1952 р. в с. Сирватинці, нинішнього Городоцького району Хмельницької області, в сім'ї Леоніди і Бориса Петрових народився хлопчик, названий Миколою. З дитячих літ він відзначався щирістю вчинків, працелюбністю й скромністю. У 1969 р. закінчив Великояромирську загальноосвітню середню школу, виявивши здібності у вивченні історії й літератури, при цьому – гарно малював і захоплювався поезією (писав вірші).

Працюючи в колективному господарстві свого села і допомагаючи батькам порати домашнє господарство, він одночасно проходив й допризовну підготовку в сусідньому селі Велика Левада та в морській школі ДТСААФ м. Хмельницького. У 1970 р. вступив на підготовче відділення Московського університету мистецтв (заочна форма), куди щомісячно надсилав 30 робіт, виконаних олівцем, аквареллю й маслом. Навчався у названому закладі майже рік (припинив його внаслідок призиву на військову службу), продовжував кохатися в поезії. Його юнацькі поезії засвідчують далеко не юнацьке сприйняття світу:

*Білі скроні – звіт за все життя,
За невдачі, роздуми й тривоги.
Жовте листя – то душевні відчуття.
Це є підсумок і пройдені дороги.*

(1971 р.) (Степанков, 2005, с. 347).

Після проходження строкової військової служби (1971-1973 рр.) юнак вступив на історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (1973 р.), навчання на якому швидко полонило його. Найкраще імпонували навчальні дисципліни, що торкалися сторінок дав-

ньої, середньовічної та нової історії України. Було і в кого навчатися: це – провідні викладачі факультету професори Л. Коваленко та П. Лаптін, доценти І. Винокур, П. Щербина, А. Копилов, О. Степенко, М. Довгань та інші. Так судилося Миколі, що зі студентської лави в нього пробудилося щире захоплення таємничою історією Кам'янця-Подільського, якому залишався вірним до останнього дня свого життя. Щорічно брав участь у спостереженнях за земляними роботами, що проводилися для прокладання комунікацій у межах території Старого міста і Старого замку, здійснював археологічні розвідки в місті та околицях, вивчав архівні матеріали про минуле краю. Активно працював у гуртку з історії України, виступав з доповідями на регіональних і республіканських студентських наукових конференціях (Дніпропетровськ, 1977 р.). Набирався досвіду проведення археологічних розкопок, працюючи кожного літа (з 1974 р.) у складі інститутської археологічної експедиції (керівник проф. І. Винокур), яка досліджувала поселення II-XIII ст. н.е. у Бакоті, Конилівці, Великій Слободі, Баговиці, Міцівцях, Старій Ушиці, Пижівці, Рудківцях та в інших подільських містечках і селах. Окрім методики проведення розкопок та обробки археологічного матеріалу, виконував всі креслярські роботи, замальовував археологічні знахідки. Водночас активно допомагав факультету в оформленні його інтер'єру, займався громадською роботою. Як один з кращих студентів, у 1975 р. у складі студентського будівельного загону їздив до Болгарії (Копилов, Степанков, 2012, с. 8).

У 1977 р., після закінчення навчання, був залишений працювати на факультеті на посаді ст. лаборанта кафедри історії СРСР і УРСР. В тому ж році одружився з коханою дівчиною Інною, разом з якою створив щасливу сім'ю. Окрім обов'язків ст. лаборанта, займався науковою та навчальною роботою. Проводив семінарські й практичні заняття у студентів історичного факультету з історії СРСР та УРСР та зі слухачами підготовчого відділення.

Наукова і педагогічна робота, археологічні експедиції, праця в архівах, участь в наукових конференціях – ось коло напрямів діяльності майбутнього вченого наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XX ст. Чимало зусиль М. Петров доклав для збагачення навчально-методичної бази факультету. Так, на чолі з такими викладачами як І. Винокур, Б. Кушнір і А. Гуцал, спільно з працівниками історичного факультету І. Щегельським, В. Мегеєм і В. Козлюком формував археологічну лабораторію, створював шкільний кабінет історії й кабінет наочних посібників тощо. Виготовив чимало унаочнень (схем, таблиць, карт) з різних історичних дисциплін та з німецької мови (Копилов, Степанков, 2012, с. 8).

Разом з І. Винокуром, А. Гуцалом і В. Мегеєм щорічно працював над виконанням археологічних звітів за діяльність археологічної експедиції, брав безпосередню участь (збір матеріалів по окремих населених пунктах Хмельницької області і виготовлення ілюстрацій) у підготовці видання довідника з археології України (Хмельницька, Чернівецька і Закарпатська об-

ласті, 1984 р.), виконав ілюстрації до книги І. Винокура «Історія Лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя» (Київ-Одеса, 1985 р.) й до інших наукових видань.

У 1979 р. з'явилася перша публікація Миколи Борисовича у збірнику «Археологические исследования» у співавторстві з І. Винокуром та В. Мегеем (Винокур, Мегей, Петров, 1979, с. 312). Як науковий співробітник, молодий дослідник був активним учасником спільних археологічних експедицій Кам'янець-Подільського педагогічного інституту з Інститутом археології АН УРСР та Ермітажу, які вивчали пам'ятки рубежу і перших століть н.е. в Подністров'ї. Завдяки цим дослідженням і творчій співпраці з відомими вченими, збагачувалося фахове світобачення як археолога, здобувався цінний досвід наукової праці (Степанков, 2005, с. 349).

У 1983 р. вступив на денну форму навчання до аспірантури Інституту археології АН УРСР (нині Інститут археології НАН України). Доречно зауважити, що ще наприкінці 70-х рр. ХХ ст. вималювалася тема наукового дослідження на межі археології й історії – «Історична топографія Кам'янець-Подільського ХІІ-ХVІІІ ст.». З того часу почали з'являтися статті, присвячені її окремим аспектам, праці у збірниках матеріалів і тез наукових та історико-краєзнавчих конференцій (Петров, 1980, с. 152–153), окремі брошури (Винокур, Петров, 1983, 2 др. арк.). Кандидатську дисертацію Микола Борисович виконував під керівництвом академіка П. Толочка. Великою радістю для аспіранта першого року навчання стало народження 8 березня 1984 р. сина Михайла. Саме в ті часи доля судила йому познайомитися з такими відомими тоді й нині дослідниками історії України як академік В. Смолій, член-кореспондент Ф. Шевченко, доктор історичних наук, професор М. Брайчевський (перший рецензент дисертації у відділі), доктори історичних наук М. Кучера та Г. Івакін (рецензенти дисертації у відділі), доктор історичних наук, професор Б. Тимощук (перший опонент дисертації), доктори історичних наук, професори Я. Дашкевич, О. Подградська, Ю. Мицик, М. Кучинко, кандидати історичних наук Я. Боровський, С. Кілієвич, Г. Мезенцева, С. Беляєва (офіційний опонент дисертації) й іншими. За три роки навчання в аспірантурі вдалося зібрати чималий археологічний матеріал і значну кількість писемних джерел в історичних архівах міст Кам'янець-Подільського, Києва, Москви, Ленінграду (нині Санкт-Петербург), наукових бібліотеках імені Володимира Вернадського (Київ) та імені Василя Стефаника (Львів), Москви і Санкт-Петербурга з середньовічної та ранньої нової історії Кам'янець-Подільського. У 1986 р. успішно закінчив аспірантуру. 24 грудня 1987 р. блискуче захистив кандидатську дисертацію у спеціалізованій Раді Інституту археології АН УРСР (Петров, 1987, 243 с.).

З кінця 1986 до 1990 рр. М. Петров обіймав посади асистента і ст. викладача кафедри історії СРСР та УРСР Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, яку очолював доктор історичних наук, професор І. Винокур. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. громадсько-політичне життя в Україні

вирувало. Робляться перші кроки у сфері реформування освіти і, насамперед, вищих навчальних закладів гуманітарного профілю. Не залишився осторонь цього процесу і Кам'янець-Подільський педагогічний інститут. У викладацькому колективі історичного факультету зміцнювалося переконання у необхідності утворення окремої кафедри з історії України. Ідею підтримав ректор, професор А. Копилов. А відтак постало питання про кандидатуру її очільника. Розглянувши кілька варіантів, усі зійшлися на постаті Миколи Борисовича, як молодому, талановитому науковцю, гарному організатору, надзвичайно добросесній і сумлінній особистості. Врешті-решт, наприкінці 1990 р. де-юре організовується кафедра історії України, завідуючим якої її призначається Микола Петров. На цій посаді сповна проявилися кращі риси його вдачі: совісність, доброта, виваженість, мудрість, прозорливість, інтелігентність, вміння ладити з колегами й студентами, тонкий доброзичливий гумор, самокритичність, здатність до компромісів. Саме дякуючи його зусиллям, насамперед менеджерським здібностям, без кадрових потрясінь відбулося становлення колективу кафедри, яка в середині першого десятиріччя XXI ст. стала однією з провідних в університеті. Цьому сприяв і той факт, що він тричі обирався колективом факультету на цю посаду. У 1995 р. йому присвоюється вчене звання доцента, а вагомі успіхи у науковій та педагогічній діяльності стали підставою для обрання Миколи Петрова Вченою радою університету (грудень 2002 р.) на посаду професора. В останній рік його життя (2008) кафедра трансформувалася у колектив з потужним науковим потенціалом. На ній працювали: академік НАН України, професор В. Смолій, доктор історичних наук, професор О. Реєнт, доктор історичних наук, професор В. Даниленко, академік АНВО України, доктор історичних наук, професор О. Завальнюк, професори А. Філінюк, О. Федьков, В. Якубовський; кандидати історичних наук, доценти А. Суровий, С. Трубочанінов, Е. Мельник, В. Лозовий, О. Комарніцький, В. Газін, С. Олійник; кандидати історичних наук, старші викладачі А. Заводовський, А. Задорожнюк, асистенти В. Степанков, В. Стецюк, І. Найчук, С. Сидорук. Усі вони успішно працювали над темами докторських і кандидатських дисертацій, монографіями, посібниками, методичними порадами з навчальних дисциплін, читання яких забезпечувала кафедра. Чимало уваги приділяв М. Петров належній діяльності аспірантури і докторантури (Копилов, Степанков, 2012, с. 9).

У творчому доробку М. Петрова, який на осінь 2008 р. склав близько 200 праць, можна визначити три провідних напрями наукового пошуку. Перший із них пов'язаний з історією Кам'янця-Подільського XII-XVIII ст. (Петров, Рибак, 2008, с. 55–64), другий – з історією міст та містечок Поділля і Волині епохи середньовіччя й раннього модерного часу і третій – з вивченням історіографічної спадщини дослідників, котрі вивчали подільські та волинські старожитності. Провідне місце у наукових дослідженнях посідала історія Кам'янця-Подільського епохи середньовіччя та ранньої модерної доби, яку розпочав вивчати ще з кінця 70-х рр. На основі археологічних джерел ав-

тор вже тоді дійшов висновків, що Кам'янець є унікальним українським містом часів Галицько-Волинської держави, а його першопочатки пов'язані з рубежем XII-XIII ст. (Петров, 1987, с. 52–66). На його переконання, він формувався власне як поселення міського типу з притаманними складовими соціально-топографічними частинами – дитинцем, посадом і приміськими околицями, хоча до кінця цей процес не завершився. Ця концепція була розвинута у таких працях як «До початку історії Кам'янця-Подільського» (Винокур, Петров, 1996, с. 113–135), «Про час виникнення Кам'янця: погляд дослідників» (Винокур, Петров, 1997, с. 53–61), «Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект» (Винокур, Петров, 1999, с. 10–23) та в інших, написаних у співпраці з І. Винокуром.

Вивчаючи початкові етапи становлення Кам'янця, вчений провів археологічні обстеження міста та його околиць в радіусі до 8 км. Ним зафіксовано трипільські поселення в урочищах Татариска, Кубачівка, Зіньковецьке поле, Цибулівка, Руські і Польські фільварки та майже в усіх кварталах Старого міста; городище скіфського часу (VII-IV ст. до н.е.) в урочищі Зіньковецьке поле; пам'ятки черняхівської культури II-V ст. н.е. у Ботанічному саду, в парку Танкістів, в урочищі Татариски, на хуторі Козак; антські пам'ятки VI-VII ст. у парку Танкістів, Ботанічному саду, в передмісті Біланівка; 6 поселень XII-XIII ст. в урочищах Татариски, Підзамче, Довжоцький ліс, Біланівка, Руські фільварки, Цибулівка (Баженів Л., Баженів О., 1997, с. 50–51). Культурних нашарувань I-III ст. н.е. в межах Старого міста, а також на території Старого замку виявити не вдалося. Отже, дослідження М. Петрова підтвердили думку відомого дослідника історії Поділля Ю. Сіцінського про те, що «в Кам'янці і його околиці не знайдено ніяких монументальних слідів стародавнього поселення, давність якого би сягала II ст. Не знайдено тут ніяких окопів, побудовань, похоронів тощо. Знахідки же монет і інших речей часів римських в Кам'янці чи в його околицях нічого не кажуть» (Сіцінський, с. 63) про існування міста. Микола Петров вивчав й проблему найдавнішої писемної згадки про місто. Говорячи про 1228 р., історик стверджував, що літописні свідчення про Кам'янець можна трактувати двоюко. З одного боку, вони пов'язуються з Кам'янцем у Пониззі, а з іншого – з Кам'янцем на Волині (Винокур, Петров, 2004, с. 4–5). 1362 р. він вважав найбільш достовірним щодо Кам'янця на Поділлі, сформованого уже як місто.

Чимало уваги М. Петров приділяв дослідженню середньовічної історії Кам'янця-Подільського. Він вивчав соціо- та «націєтопографію» міста (Петров, 1985, с. 74–75; 1987, с. 98–99; 2001, с. 76–90), вірменський храм св. Миколи (Гурський, Задорожнюк, Петров, 1997, с. 229–235; Петров, 1995, с. 21–38), його економічну історію (Петров, 1990, с. 72–74; 2002, с. 179–190) та інші аспекти міського життя. Зокрема, досліджуючи становище міської торгівлі, автор зазначав, що в XV-XVII ст. Кам'янець досяг у цій сфері високого рівня розвитку і конкурував не лише з великими містами України, а й Європи та Сходу. Саме на основі писемних джерел XV-XVIII ст. він висвітлював опе-

рації купівлі-продажу в місті, багатогранність ринкових відносин, чималий асортимент товарів, які заповнювали кам'янецький ринок, ціни на них, грошові одиниці та багато інших аспектів торговельного спрямування, які з одного боку були характерними для багатьох українських, європейських і східних міст, а з іншого – робили Кам'янець самотутнім і неповторним, який, на його переконання, повертав та повертатиме у майбутньому до себе увагу дослідників різних країн (Петров, 2004, с. 20–24).

Помітне місце у науковому пошуку займало з'ясування демографічних, соціальних та етнічних процесів Кам'янця-Подільського XV–XVIII ст. (Петров, 1982, с. 35–36; 2003, с. 93–104). Автор слушно підкреслював той факт, що у ньому проживали різні етнічні громади, кожна з яких залишала свою культурну спадщину. З-поміж них детальніше вивчалася історія вірменської та польської громад. А ось життя української громади майже не повертало до себе уваги науковців. Не випадково саме їй він і присвятив ряд розвідок, які дають підстави стверджувати, що українське населення було корінним і найдавнішим у місті, а його історична спадщина є не менш багатюю аніж інших громад. Дослідник правомірно стверджував, що в середовищі української громади, котра мала самоврядування ще з 70-х рр. XIV ст., свої норми суду й управління, відповідну соціальну стратифікацію, сформувалися власні побут, культура, світобачення й звичаї (Петров, 2001, с. 148–155) тощо. Найважливіші міські заходи, що торкалися функціонування громад Кам'янця, його оборони, зведення оборонних укріплень, будівництво адміністративних, житлових і господарських споруд, відбудови після стихійних лих тощо, проводилися українцями спільно з вірменами, литовцями, поляками та представниками інших етносів, котрі тут проживали. Звернув увагу дослідник на неприяне ставлення до українців з боку польських владних інституцій, які 1670 р. прийняли ухвалу щодо ліквідації самоврядування їхньої громади та підпорядкуванню польському (Копилов, Степанков, 2012, с. 11).

Чимало нового вніс Микола Петров у висвітлення проблем міського землеволодіння та сільськогосподарських занять жителів міста, які до нього майже не досліджувалося. Вчений переконливо довів, що ці аспекти господарського життя кам'янчан не були чимось особливим. Подібне явище спостерігалось і в містах Галичини, Волині, Київщини та й усїєї Європи. Зробив важливий висновок, що в економічному житті Кам'янця сільськогосподарське виробництво займало поважне місце, однак воно не переважало торгівлі й ремесел (Петров, 1990, с. 230–234). На основі аналізу багатї джерельної бази історик вперше в історіографії взявся до комплексного вивчення закономірностей та особливостей розвитку історичної топографії міста у середньовіччї та нові часи (Петров, 2001, с. 163–172). Розкрив роль економічних (Петров, 1992, с. 27–32), демографічних, правових, адміністративних, військових (Петров, 1999, с. 80–88; 2001, с. 360–363), містобудівних (Петров, 1999, с. 80–87; 2001, с. 143–149) та інших чинників у формуванні соціальної структури та «націєтопографії» Кам'янця (Степанков, 2005, с. 357).

Автор підкреслював той факт, що в XV-XVIII ст. місто складалося з декількох соціо-топографічних частин: Старого міста, Старого та Нового замків та передмість, що розташовувалися довкола нього з усіх частин світу. Довів: історичній топографії Кам'янця притаманним був поліцентризм. Головним осередком безсумнівно було Старе місто зі своїми органами самоврядування та головними центрами життя громад – майданами-ринками (Українським (до 1670 р.), Польським і Вірменським) з ратушами. Другим центром був Старий замок, звідкіля здійснювалося управління Кам'янецьким староством (Степанков, 2005, с. 357).

Микола Борисович довів, що процес формування соціально-топографічної структури Кам'янця-Подільського ґрунтувався як на основі місцевих, так і під впливом західноєвропейських містобудівних норм. Вони зумовлювали чітку локалізацію міста на півострові, розпланування його ринків, кварталів, окремих дільниць і вулиць, розташування культових, адміністративних, оборонних, житлових та інших споруд і передмість, піднімаючи його до рангу великих східноєвропейських міст з класичними містобудівними традиціями (Петров, 2002, с. 244). До речі, останні вчений аргументовано зумів простежити на прикладі Українсько-Польського ринку (Петров, 2007, с. 11–22). На основі джерельної бази та історіографічних студій дослідник відтворив й історико-топографічну еволюцію Вірменського ринку XIV-XV ст. з його кварталами та з'ясував їх містобудівні норми (Петров, 2005, с. 322–339; 2007, с. 140–159). Погодився з думкою Ю. Нельговського про час зведення Польського ринку у XV ст. та місця його розташування у центральній частині півострова. Звернув увагу на той факт, що в організації і планувальних особливостях цього ринку позначилися містобудівні норми європейських міст XII-XIII ст., які еволюціонували у Кам'янці упродовж XV-XVIII ст. (Степанков, 2005, с. 357).

Привернула увагу М. Петрова й проблема третьої складової міста – історичної топографії передмість (Петров, 1993, с. 162–167). На основі аналізу різноманітної джерельної бази автор дійшов висновку, що без таких соціально-топографічних утворень як Долина (каньйон р. Смотрич), Руські і Польські фільварки, Біланівка, Зіньківці, Підзамче, Татариска, Карвасари та Хутори міських патрициїв не доцільно вести й мови про Кам'янець, як завершений соціальний організм. Чи не вперше в історіографії висловив думку, що наприкінці XVII-XVIII ст. міське життя вийшло за межі його укріплень. А відтак ґрунтовно розглянув історико-топографічну еволюцію кожного із передмість (Петров, 2002, с. 132–149).

Микола Борисович завжди вирізнявся особливою самоорганізацією та самовимогливістю, що проявлялося у його чітко спланованих і реалізованих наукових дослідженнях. Своєрідним творчим підсумком комплексного вивчення історичної топографії міста і подарунком до свого 50-річчя стала поява у 2002 р. фундаментального монографічного дослідження «Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. Історіографія. Джерела»

(21,15 др.арк.), в якому автор на основі вивчення величезного масиву джерел та історичних праць з'ясував загальні закономірності та особливості еволюції територіальної історії міста, його роль у системі міст України, Східної та Центральної Європи. Воно відразу ж отримало позитивні відгуки від науковців. Зокрема, на переконання П. Михайлини, книга «відповідає духові часу і сучасному рівню знань» (Михайлина, 2003, с. 355–356), а Ю. Зінько і С. Калитко зауважили, що «монографія є помітним явищем в українській історіографії. Вона відзначається ґрунтовністю, доказовістю висунутих тверджень, слугує базою для подальших досліджень» (Зінько, Калитко, 2003, с. 305–308).

Успіх монографії в значній мірі був забезпечений глибокими знаннями автора археологічно-топографічних особливостей середньовічного міста. Впродовж усього життя Микола Петров намагався формулювати свої наукові висновки на основі фахового поєднання археологічних, історіографічних і джерельних пошуків. Не випадково саме він у 1989 році очолив археологічну експедицію із дослідження Вірменського Миколаївського храму, що проводилася за участю археолога історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» А. Задорожнюка, студентів історичного факультету та учнів шкіл міста. Вона тривала до 1996 р. В результаті чого вдалося повністю відкрити фундамент храму, реконструювати його план, розміри та структуру галерей, розташування північного і південного дворів, з'ясувати місце храму і комплексу його споруд в архітектурно-топографічному ансамблі міста упродовж XVI – початку XX ст., здійснити підготовку фундаментів до консервації (Задорожнюк, Петров, 2009, с. 27–32).

Дослідження Вірменського храму згодом переросли у постійно діючу археологічну експедицію під керівництвом Миколи Петрова, на базі якої впродовж десятків років проходили археологічну практику студенти історичного факультету. Упродовж 1993-2008 рр., окрім Вірменського храму, були досліджені Іванно-Предтечинська і Троїцька церкви, Західні міські укріплення і башта Турецька, Домініканський костел, окремі міські кам'яниці центральних кварталів міста, середньовічна забудова вулиць Вірменської, Довгої, Зарванської, Татарської, виявити і дослідити фундаменти Казанського собору. Дослідження колишнього Казанського собору тривали з 2004 по 2008 рр. і дозволили розчистити фундаменти храму, визначити їх архітектурні особливості та місце в топографії Кам'янця, зробити фотофіксацію виявлених архітектурних деталей. В процесі вивчення з'ясувалося, що пам'ятка відіграла неабияку роль в період Української революції 1917-1921 рр., і носила назву Український собор, що власне стало причиною його знищення у середині 30-х рр., у період російської радянської окупації. Таким чином, копітка праця під проводом Миколи Борисовича не лише повернули місту ще одну пам'ятку, а й відкрили нову, невідому сторінку історії боротьби за відродження державності (Копилов, Задорожнюк, 2018, с. 34–39).

Упродовж 2003-2008 рр. учений продовжував активно досліджувати Кам'янець часів середньовіччя та ранньої модерної доби. Особливу увагу він

звернув на з'ясування складних демографічних процесів, які відбувалися у ньому (Петров, 2004, с. 261–273), етнічної структури його мешканців й історії громад (руської, вірменської та польської), їхнього самоврядування на засадах магдебурзьких норм (Петров, 2007, с. 85–103; 2009, с. 121–133), особливостей внутрішньої і зовнішньої торгівлі (Петров, 2003, с. 301–306; 2006, с. 386–394), розвитку ремесел та промислів (Петров, 2005, с. 225–245; 2008, с. 280–292), сільськогосподарських занять жителів міста, передмість, замку та старостинських сіл (Петров, 2005, с. 375–388; 2006, с. 191–205). Торкався також до вивчення польської історіографії історії Кам'янця XV–XVIII ст. (Петров, 2006, с. 256–268), стану джерельної бази дослідження цієї проблеми (Петров, 2003, с. 270–284; 2007, с. 281–305), соціально-топографічного розвитку міста (Петров, 2003, с. 233–243; 2006, с. 216–233), історико-архітектурних пам'яток (Задорожнюк, Копилов, Петров, 2007, 52 с.) та інших напрямів еволюції міста, що функціонувало в площині норм магдебурзького права на українському тлі та у правовому полі Польщі й Османської імперії.

Вельми значимим виявився творчий доробок Миколи Борисовича у вивченні історії міст і містечок Поділля та Волині. Насамперед це стосується Буші (Петров, 1989, с. 19–20), Зінькова (Петров, Рибак 1990, с. 61–66), Проскурова (Петров, 1991, с. 9–13; 2007, с. 19–28; Яков'юк, 2004, с. 375–387), Городка (Петров, 1994, с. 53–61; 2006, с. 69–73; 2006, с. 9–13), Смотрича (Винокур, Петров, 1993, с. 67–69), Летичева (Петров, 1988, с. 276–280; 1995, с. 98–104), Ізяслава (Петров, 1994, с. 263–266), Полонного (Петров, 1995, с. 33–37), Могилів-Подільського (Петров, 1996, с. 32–36), Саганова (Петров, 2004, с. 29–34) та ряду інших. Вивчаючи їх минуле, намагався з'ясувати правовий і соціальний статуси поселень, їх історико-топографічну еволюцію, особливості економічного, демографічного, політичного, культурного й оборонного розвитку тощо. Наприклад, досліджуючи Смотрич на основі писемних джерел, з'ясував, що першопочатки поселення та його функції, як столиці Подільського князівства, припадають на 60 – початок 70-х рр. XIV ст. Встановив, що саме у цей же час сформувалася і специфіка міських укріплень, особливості соціально-економічного та культурного розвитку, що мали продовження у XV–XVI ст. (Копилов, Степанков, 2012, с. 13).

Перспективним для наукової розробки виявилися його міркування про час виникнення Хмельницького. Так, висловив думку, що появу поселення доречно пов'язувати не з 1493 р., як це було прийнято в історіографії, а з більш ранньою порою. Опираючись на дослідження М. Грушевського, зауважував, що останній найдавнішу писемну згадку про місто пов'язував з 1464 р. Врешті-решт прийшов висновку, що власне йдеться про цей же Плоскирів у 1461 р., коли польський король Казимир IV записав 50 гривень Миколайові Свірчу з Бедриховець на с. Плоскирів (Михайловський, 2003, с. 54). Як з'ясував В. Михайловський, перша згадка про дане поселення відноситься до 1431 р. (Михайловський, 2003, с. 229).

Значну увагу М. Петров приділив аналізу наукової спадщини у царині подільських і волинських старожитностей таких істориків як В. Антонович (Винокур, Петров, 1995, с. 265–272), М. Грушевський (Петров, 1992, с. 25–26), О. Яблонівський (Петров, 1991, с. 121–123), П. Клименко (Петров, 1994, с. 48–49), В. Гериневич (Петров, Завальнюк, 1991, с. 178–183), І. Винокур (Петров, 1997, с. 141–142; 2006, с. 105–107) та інших. Зокрема, глибоко дослідив археографічний доробок В. Антоновича з історії Поділля і Кам'яця XV–XVIII ст.: статuti ремісничих цехів, джерела про соціально-економічне та культурне життя міських громад, діяльність міських та гродських урядів, етнічні громади, оборонні укріплення, містобудівні норми тощо. Слушно зауважував, що саме В. Антонович започаткував об'єктивне вивчення специфіки функціонування магдебурзького права у містах Поділля, зокрема встановив, що першим це право отримав Кам'янець (1374 р.), а в наступні десятиліття за його нормами організовували управління Хмельник, Червоноград і Смотрич (1448 р.), Зіньків (1458 р.), Брацлав (1564 р.), Вінниця (1630 р.) і т.д. Він же опублікував копію грамоти про надання магдебурзького права Смотричу, а також підтвердження його чинності польським королем Станіславом Августом у 1792 р. Микола Петров довів слушність думки В. Антоновича про те, що жодне подільське місто у XIV–XVIII ст. не користувалося всією повнотою норм магдебурзького права як у судовій, так і у адміністративній сферах (Винокур, Петров, 1995, с. 267). Також встановив, що видатний історик віднайшов і опублікував опис Кам'яця 1700 р., опис Вінницького замку 1552 р., акти про розмежування Подільського, Брацлавського і Київського воєводств 1570 р., Кам'янецького і Летичівського повітів на початку XVII ст. (Петров, 2002, с. 83, 182) тощо. З перелічених джерел особливо цінним слугує опис Кам'яця 1700 р. Він є одним із найдавніших джерел такого виду, що сприяє вивченню столиці Поділля в історико-топографічному та містобудівному аспектах. Зокрема, допомагає відтворити історико-планувальну структуру Кам'яця, систему забудови його площ і вулиць з тодішніми назвами, особливості архітектурних, культових і господарських споруд, міських укріплень, різних типів житлових і адміністративних будівель, їхні загальні характеристики тощо (Петров, 2000, с. 49–62).

Не можна не погодитися з думкою Миколи Борисовича щодо особливо важливого значення у вивченні кам'янецького ремесла XVI–XVIII ст. творчого доробку П. Клименка, котрий віднайшов безцінні джерела, на основі яких написав низку досліджень (Петров, Задорожнюк, 2005, с. 235–246). Вони засвідчили високий рівень ремісничого виробництва в Кам'яці у пізньому середньовіччі та в нові часи. М. Петров правомірно погоджувався з думкою М. Ковальського про те, що публікація цехової книги бондарів, стельмахів, колодців, столярів м. Кам'яця-Подільського від 1601 до 1803 рр. набирає особливого значення в якості безцінного джерела з історії цехового виробництва України загалом (Ковальський, 1977, с. 49).

Чимало уваги науковець приділив висвітленню наукової спадщини Ю. Сіцинського (Петров, 2004, с. 289–297), В. Січинського (Петров, 2005, с. 43–47), Я. Дашкевича (Петров, 2005, с. 213–223) та інших відомих українських істориків, котрі досліджували кам'янецькі старожитності. Звертаючись до особистості Ю. Сіцинського, М. Петров зазначав, що з Кам'янцем-Подільським пов'язана більш як 30-річна його наукова, музейна та життєва діяльність. Не випадково історія міста над Смотричем була однією з головних сюжетних ліній творчого пошуку дослідника. Він вивчав початкові етапи функціонування Кам'янця, особливості його економічного, соціального, етнічного та демографічного розвитку у XIV–XIX ст., питання оборонних укріплень, містобудівні норми, історичну топографію, проблеми культури, монументальної та культової архітектури, історію релігійного життя тощо. Більшість його праць з історії міста не втратили свого пізнавального значення і сьогодні, а разом з тим вимагають більш скрупульозного вивчення та популяризації у майбутньому (Копилов, Степанков, 2012, с. 14).

Особливе місце у когорті дослідників Кам'янця XV–XVIII ст., як стверджував М. Петров, посідав відомий український історик Я. Дашкевич. Історії міста науковець присвятив понад півсотні праць, котрі написані на багатій археографічній базі. Вчений вивчав різні аспекти кам'янецьких старожитностей: час започаткування міста, його археографічну спадщину XIV–XVIII ст., з'ясовував роль Кам'янця у внутрішній і зовнішній торгівлі України, питання соціальної і «націєтопографії», історію вірменської громади та інші. На жаль, запропонована тема не знайшла висвітлення в історіографії, хоча окремі її аспекти привертали увагу істориків неодноразово (Петров, 2002, с. 114–116; Винокур, Петров, 2004, с. 3–4).

М. Петров не залишив осторонь своїх наукових уподобань й історії с. Сирватинців (Петров, 2005, с. 24–29), де народився і виріс. На основі археологічних матеріалів та писемних джерел встановив, що село відносилось до числа найдавніших поселень України, заселення якого людиною сягає у неолітичну добу. В його межах відкрито й велике поселення трипільської культури та доби бронзи, декілька селищ і 7 курганів скіфського часу, залишки поселень черняхівської культури II–V та VI–VII ст., городище часів Галицько-Волинської держави XII–XIII ст. Разом з тим автор підкреслював, що на сьогодні поки що не вдалося віднайти найдавнішої писемної згадки про село. 1493 р., під яким зафіксовані Сирватинці у реєстрі димів Подільського воеводства (Грушевський, 1894, с. 339), дав підстави автору стверджувати, що в той час воно вже функціонувало і підпорядковувалося власнику Новодвору (з XVI ст. Городок Бедрихів) – Миколі Бедриху. З'ясував автор й основні події історії рідного села у XV – першій чверті XIX ст. (Петров, Петров, 2004, с. 410–415).

З листопада 2004 по листопад 2007 рр. Микола Петров навчався в докторантурі при кафедрі історії України Кам'янець-Подільського університету (науковий консультант – проф. В. Степанков). Темою дослідження стала:

«Кам'янець-Подільський XV-XVIII ст.: проблеми демографічного, етнічного, соціально-економічного й історико-топографічного розвитку». Дякуючи копіткій і самовідданій праці, розробка чорнового варіанту дисертації завершилася навесні 2008 р. Водночас на її основі готував фундаментальне монографічне дослідження (30 др.арк.), довершене у чорновому варіанті влітку 2008 р. Розпочалася робота над удосконаленням його структури та змісту розділів (усього шість). Хоча у першій декаді липня стан його здоров'я різко погіршився, він, попри страхітливу недугу, продовжував працювати над текстом майбутньої книги до останнього подиху. Ранком 2 жовтня 2008 р. смерть обірвала нитку життя талановитого вченого й обдарованого педагога, надзвичайно щиросердечної, скромної і доброї людини.

Микола Петров був також активним учасником і організатором історико-краєзнавчого руху у Поділлі й в Україні (з кінця 80-х рр. ХХ ст.). Був одним із співорганізаторів ІХ-ХІІ Подільських історико-краєзнавчих конференцій (1995, 2000, 2004, 2007 рр.), конференцій, присвячених науковій спадщині Ю. Січинського («Юхим Січинський в історії та культурі Поділля», 2002) та В. Січинського («Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор, педагог України і української діаспори», 2005 р.); історії Кам'янця-Подільського («Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність», 2003, 2004, 2005, 2006 рр.). Чимало зусиль вчений прикладав й для проведення у Кам'янці-Подільському міжнародних конференцій та конгресів з історії України: («Українська історіографія на рубежі століть», 26-26 жовтня 2001 р.; ІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку», 17-18 вересня 2003 р.); «Украина и Великое княжество Литовское в XIV-XVIII вв.: политические, экономические, межнациональные и социокультурные отношения в общеевропейском измерении» (27-29 вересня 2007 р.); «Влада і престиж в уявленнях і повсякденних практиках у середньовічній і ранньомодерній Європі» (9-10 жовтня 2007 р.) та ін. (Копилов, Степанков, 2012, с. 15).

Микола Борисович був членом редколегій різних видань, зокрема таких як «Репресоване краєзнавство», 1991; «Городоччина: минуле й сучасність у контексті історії Поділля», 1994; «Кам'яниччина в контексті історії Поділля (у 2-х т.)», 1997; «Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць» (у 10-ти т., 1998-2007 рр.); «Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки» (Т.1–18, 1995-2008 рр.) та ряду інших.

Водночас, він проявив чудові педагогічні здібності, прекрасно читав лекційні курси «Історії України» на 1-ому курсі історичного факультету (з найдавніших часів до Люблінської унії) та «Історії Поділля» (з найдавніших часів до початку ХХ ст.), зачаровуючи студентів на лекціях глибиною знань, яскравою емоційністю викладу матеріалу, оживляючи його доречними дотепними жартами. Семінари й практичні заняття проходили надзвичайно

жваво, участь у їх роботі брали майже усі присутні студенти, котрих навчав історичного мислення, самостійності формулювання власних думок й ідей, не боялись дискусій, обстоюючи власні міркування, аргументуючи їх аналізом джерел. Велику увагу приділяв вихованню у них самоповаги, національної гідності, почуттів українського патріотизму. Невтомно сіяв у їх серцях їхніх серцях зерна доброти, щирості, правдивості, справедливості, людяності тощо. Постійно працював над удосконаленням змісту курсів лекцій з названих дисциплін, готував методичні поради на допомогу студентам. Успішно керував написанням бакалаврських, курсових, дипломних і магістерських робіт, кандидатських дисертацій (Петров, Завальнюк, 2007, с. 457–465), виступав їхнім рецензентом, писав відгуки на автореферати дисертацій тощо.

За наукові і навчальні досягнення його було нагороджено нагрудним знаком «Відмінник освіти України» (1998 р.), Почесною грамотою Міністерства освіти і науки України (2002 р.), Грамотою Хмельницької обласної державної адміністрації (2003 р.), Грамотою Хмельницької обласної ради (2007 р.), Почесною відзнакою Кам'янець-Подільського державного університету (2007 р.), Знаком Міністерства освіти і науки «Петро Могила» за розвиток вищої освіти (2008 р.).

Працюючи на історичному факультеті Кам'янець-Подільського національного університету понад 30 років, Микола Борисович був завжди активним учасником його багатогранного життя, об'єктивно оцінював внесок кожного із викладачів та співробітників у розбудову навчального закладу, у підготовку висококваліфікованих науково-педагогічних кадрів для української освіти та науки. Наукова та навчально-педагогічна діяльність талановитого вченого знайшли висвітлення на сторінках різних наукових та науково-популярних видань (Баженов, 1993, с. 312–313; Мезенцева, 1997, с. 186; Степанков, 2002, с. 6–7; Михайлина, 2003, с. 355–356; Зінько, Калитко, 2003, с. 305–308; Кучинко, 2004, с. 69–72; Мицик, 2005, с. 201–203; Степанков, 2005, с. 346–364; 2008, с. 464–483) (Михайлина, 2003, с. 14; Будзей, 2002, с. 5, 2003, с. 4; Суровий, 2002, с. 2; Гаврищук, 2002, с. 2; Кушнір, 2003, с. 2; Кривий, 2007, с. 7). Було присвячено його пам'яті й Всеукраїнську науково-практичну конференцію (Біляєва, 2017, с. 9–12).

Справою свого наукового життя Микола Борисович вважав вивчення історії столиці Подільського краю. Цій проблематиці він присвятив фундаментальне монографічне дослідження, проміжний варіант якого був завершений у квітні 2008 р. Влітку розпочав роботу зі вдосконалення його структури і змісту, що мала завершитися до кінця року. І коли на початку липня стан здоров'я різко погіршився (онкозахворювання) продовжував працювати. Попри те, що здогадувався про страшний діагноз, не впав у відчай і не збайдужів до всього, проявляючи дивовижну мужність, зберігав властиві йому спокій, витримку, доброзичливість і жартівливість. Під час розмов із В. Степанковим (з вересня виключно телефонних) ділився тим, що встиг поправити, вдосконалюючи текст дисертації. Остання розмова відбулася 30 ве-

ресня, а на світанку, 2 жовтня, він пішов із земного життя в розквіті творчих сил (56 р.). Смерть відібрала у нього можливість побачити опублікованим головне наукове дослідження свого життя, яке мріяв присвятити дружині і сину, котрих безмежно любив. Аби хоча б трішки виправити жахливу несправедливість, у його наукового консультанта професора Валерія Степанкова, його колишнього аспіранта і учня Андрія Задорожнюка та сина Михайла народився задум завершити редагування книги і дати їй життя. Ідею дієво підтримав декан історичного факультету професор Сергій Копилов. Коло взятих на себе обов'язків було наступним: Михайло займався пошуком в архіві батька різних варіантів розділів, доповнень до них та ілюстрацій, Андрій Борисович – розміщенням ілюстрацій у тексті (у проміжному варіанті роботи була зроблена лише нумерація, без конкретних ілюстрацій), Валерій Степанович – редагуванням тексту; Сергій Анатолійович – організаційними питаннями, пов'язаними із публікацією монографії. Тричі редагований текст безкорисливо передрукувала Ірина Дробна, Тамара Романюк та Марина Гончар, а нарис про життя і діяльність Миколи Борисовича – Ірина Найчук, Марина Гончар склала іменний та географічний покажчики. Так, дякуючи спільним зусиллям, 2012 року побачила світ книга, яка стала символом негнучості життя і діяльності Миколи Петрова, своєрідним пам'ятником людині з великої літери, талановитому вченому, обдарованому педагогу, здібному менеджеру, невтомному подвижнику науки й освіти, науковому патріоту України (Петров, 2012, 480 с.).

25 грудня 2022 року Миколі Борисовичу виповнилося б 70 років. Невблаганно спливає час, неможливо усвідомити, що Миколи Борисовича не має з нами уже 14 років. Разом з тим, його наукові зацікавлення знайшли розвиток у працях колег і учнів (Копилов, Задорожнюк, 2018, 64 с.), продовжує жити створена його зусиллями кафедра історії України, тішить кафедралів інтер'єр кафедри, оформлений руками першого завідувача. Стенди на стінах кафедри яскраво ілюструють основні віхи розвитку історії Поділля, регіону у який був закоханий і активно вивчав Микола Борисович.

Висновки. У житті і діяльності Миколи Петрова виділяється три етапи: 1-й (1952-1977 рр.) – час становлення підвалин особистості, з дитячих років до закінчення навчання на історичному факультеті Кам'янець-Подільського педінституту (нині – національний університет імені Івана Огієнка); 2-й (1977-1990 рр.) – характеризується формуванням у нього професійних якостей науковця (закінчення 1986 р. аспірантури Інституту археології НАН України та успішний захист кандидатської дисертації наступного року) і педагога – викладача закладу вищої освіти (1986-1990 рр. – асистент і старший викладач кафедри історії СРСР та УРСР Кам'янець-Подільського педінституту); 3-й (1990-2008 рр.) – це розквіт талантів ученого, педагога (доцент (1995 р.), професор (2002 р.)), менеджера-організатора кафедри історії України, життя якого трагічно обірвала невиліковна хвороба.

Наукова спадщина Миколи Петрова налічує понад 200 праць, серед яких дві фундаментальні монографії. Її аналіз засвідчує існування трьох провідних напрямів наукового пошуку. Перший із них пов'язаний з історією Кам'янця-Подільського XII-XVIII ст., другий – з історією міських поселень Поділля і Волині епохи середньовіччя й раннього модерного часу і третій – з дослідженням історіографічного доробку дослідників, котрі вивчали подільські та волинські старожитності. Провідне місце у його науковій творчості посідала історія Кам'янця-Подільського доби середньовіччя та раннього нового часу.

Список використаних джерел і літератури:

Баженов, Л. В. (1993). *Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали.* Кам'янець-Подільський, 312–313.

Баженов, Л. В. & Баженов, О. Л. (1997). Хроніка археологічних досліджень Кам'яниччини (80-і роки XIX – середина 90-х років XX ст.). *Кам'яниччина в контексті історії Поділля*: наук. зб. (Т.1). Кам'янець-Подільський, 50–51.

Баженов, Л., Савчук, В., & Сушко, О. (2003). Петров Микола Борисович. *Сучасні дослідники рідного краю*: довідник (Т.1). Київ, Кам'янець-Подільський, 169–170.

Біляєва, С. (2017). Біля початків комплексного вивчення історичної топографії Кам'янця-Подільського: з розробок М. Б. Петрова. *Археологія & Фортифікація України*: зб. матеріалів VII Всеукраїн. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., 9–12.

Будзей, О. (2002). Микола Петров: «Кам'янець – це феномен». *Подільчанин*. 20 грудня, 5.

Будзей, О. (2003). Ювілейний подарунок місту. *Подільчанин*. 31 січня, 4.

Винокур, І. С., Мегей, В. Ф. & Петров, Н. Б. (1979). Исследование Бакотского селения. *Археологические открытия 1978 г.* Москва, 312.

Винокур, І. С. & Петров М. Б. (1983). *Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст.:* метод. розробка. Хмельницький, 2 др. арк.

Винокур, І. С. & Петров, М. Б. (1993). До історії Смотрича XIV-XVI ст. *Тези доповідей республіканської наукової конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля»*. Дунаївці, 67–69.

Винокур, І. С. & Петров, М. Б. (1995). Володимир Антонович і Поділля. *Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження*: наук. зб. Хмельницький, 265–272.

Винокур, І. С. & Петров, М. Б. (1996). До початку історії Кам'янця-Подільського. *Марра Мунді*: зб. наук. пр. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів, Київ, Нью-Йорк, 113–135.

Винокур, І. С. & Петров, М. Б. (1997). Про час виникнення Кам'янця: погляд дослідників. *Кам'яниччина в контексті історії Поділля* (Т.2). Кам'янець-Подільський, 53–61.

Винокур, І. С. & Петров, М. Б. (1999). Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект. *Краєзнавство*, 1-4, 10–23.

Винокур, І. С. & Петров, М. Б. (2004). Кам'янець-Подільський кінця XII-XIII ст. за писемними та археологічними джерелами. *Кам'янець-Подільський у контексті*

українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 4–5.

Гаврищук, А. (2002). Історик древнього Кам'янця. *Студентський меридіан*. 30 грудня, 2.

Гаврищук, А. & Кушнір, Б. (2003). І планів багато і перо слухається. *Край Кам'янецький*. 25 лютого, 2.

Грушевський, М. С. (1894). Реєстр димів Подільського воеводства 1493 р. АЮЗР (Ч.VIII. Т.П). Київ, 339.

Гурський, О., Задорожнюк, А. & Петров, М. (1995). Вірменський храм св. Миколи XV-XVIII ст. у Кам'янці-Подільському: дослідження і відкриття. *Хмельниччина: роки становлення та поступу*. Хмельницький, 229–235.

Задорожнюк, А., Копилов, С. & Петров, М. (2007). *Казанський собор у Кам'янці-Подільському (Історична довідка)*. Кам'янець-Подільський: Мошак М. І., 52 с.

Задорожнюк, А. & Петров, М. (2009). *Вірменський храм св. Миколи XV-XVIII ст. у Кам'янці-Подільському (Історія пам'ятки)*. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 64 с.

Зінько, Ю. А. & Калитко, С. Л. (2003). М. Б. Петров. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. 384 с., іл. Рецензія. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія, (6). Вінниця, 305–308.

Ковальський, Н. П. (1977). *Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века)* (Ч.1). Днепропетровск, 49.

Копилов, С. & Задорожнюк, А. (2018). *Український собор: минуле і сучасність (історичний нарис)*. Кам'янець-Подільський, 64 с.

Копилов, С. & Степанков, В. (2012). Серце, віддане Кам'янцю (кілька штрихів до портрета: світлії пам'яті Миколи Петрова). *Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський 30-х рр. XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 7–16.

Кривий, П. (2007). Дослідження М. Петрова «Городок над Смотричем». *Є Поділля*. 22 лютого, 7.

Кучинко, М. М. (2004). Рецензія на: Петров М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. *Літопис Волині* (Ч.3). Луцьк: Вежа, 69–72.

Мезенцева, Г. (1997). *Дослідники археології України*. Чернівці, 186.

Михайлина, П. В. (2003). Про минувшину Кам'янця-Подільського очима істориків і документів. *Свобода слова*. 11 квітня, 14.

Михайлина, П. В. (2003). Петров М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. 384 с. Рецензія. *Питання історії України: зб. наук. ст.*, (6). Чернівці, 355–356.

Михайловський, В. М. (2003). Населені пункти Західного Поділля та Подільського воеводства (1402-1444 рр.) у світлі королівських, великокнязівських та старостинських документів. *Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр.*, (6). Київ, 229.

Михайловський, В. М. (2003). Привілей короля Владислава III на Кам'янецьке староство для Теодорика з Бучача 1442 р. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*, (11). Кам'янець-Подільський, 54.

Мицик, Ю. А. (2005). М. Б. Петров. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). *Український історичний журнал*, 1, 201–203.

Петров, М. & Яков'юк, О. (2004). Плоскирів – старовинне містечко Поділля XV-XVIII ст. *Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 375–387.

Петров, М. Б. (1980). Історична топографія Кам'янець-Подільського (до історіографії питання). *Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 152–153.

Петров, М. Б. (1982). До питання про населення і територію Кам'янець-Подільського наприкінці XVIII ст. *Тези доповідей наукової конференції «Проблеми історичної географії Поділля»*. Кам'янець-Подільський, 35–36.

Петров, М. Б. (1985). До питання про соціальну топографію Кам'янець-Подільського в другій половині XV – 60-х роках XVI ст. *Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 74–75.

Петров, М. Б. (1987). Люстрації і актові матеріали – важливі джерела з історичної топографії Кам'янець-Подільського. *Тези доповідей п'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця, 98–99.

Петров, М. Б. (1988). До історії міста Хмільника XVI-XVIII ст. *Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття*. Стара Синява, 276–280.

Петров, М. Б. (1990). Люстрація 1565 р. – важливе джерело для вивчення соціально-економічного розвитку Кам'янець-Подільського та його округи. *VIII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доп.* Кам'янець-Подільський, 72–74.

Петров, М. Б. (1990). Про сільськогосподарські заняття та землеводіння мешканців м. Кам'янець-Подільського (кінець XV-XVI ст.). *Проблеми етнографії Поділля: наук. зб.* Кам'янець-Подільський, 230–234.

Петров, М. Б. (1991). О. Яблоновський – дослідник феодальних міст Волині XVI ст. *Тези доповідей та повідомлень Волинської історико-краєзнавчої конференції*. Луцьк, 121–123.

Петров, М. Б. (1991). Сторінки історії феодального Проскурова у писемних матеріалах XVI-XVIII ст. *Хмельницькому 500. 1493-1993: тези наук.-практ. конф.* Хмельницький, 9–13.

Петров, М. Б. (1992). Клименко П. В. – дослідник кам'янецького ремесла XVII-XVIII ст. *Етнографія Поділля: матеріали доп. наук. конф.* (Ч.2). Вінниця, 27–32.

Петров, М. Б. (1992). Опис подільських замків кінця XV ст. у науковому доробку М.С. Грушевського. *Тези доповідей II Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця, 25–26.

Петров, М. Б. (1993). Історична топографія передмість м. Кам'янець-Подільського у XVIII столітті. *Подільська старовина: наук. зб.* Вінниця, 162–167.

Петров, М. Б. (1994). Городок: сторінки історії XV-XVII ст. *Городоччина: минуле й сучасність у контексті історії Поділля: наук. зб.* Городок, 53–61.

Петров, М. Б. (1994). П. В. Клименко – історик Поділля. *Культура Поділля: тези доп.* Хмельницький, 48–49.

Петров, М. Б. (1994). Сторінки історії Ізяслава XVI-XVII ст. *Велика Волинь: минуле і сучасність: матеріали міжн. наук. конф.* Хмельницький, Ізяслав, Шепетівка, 263–266.

Петров, М. Б. (1995). *Вірмени на Поділлі: Методична розробка (на допомогу вчителям історії та студентам)*. Кам'янець-Подільський, 21–38.

Петров, М. Б. (1995). До історії Полонного кінця XV – першої половини XVII ст. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Полонному 1000 років»*. Полонне, 33–37.

Петров, М. Б. (1995). Клименко П. В. і революційні процеси 1917-1920 рр. на Поділлі. *Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 243–246.

Петров, М. Б. (1995). Міста і містечка Летичівського повіту напередодні та після Пилявецької битви. *Пилявецька битва 1648 р. в історії України*: матеріали наук.-практ. конф. Стара Синява, 98–104.

Петров, М. Б. (1996). Могилів-Подільський у писемних джерелах XVII-XVIII ст. *Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція*. Могилів-Подільський, 32–36.

Петров, М. Б. (1999). Географічний і військовий фактори та їх вплив на історичну топографію Кам'янець-Подільського XVIII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*, (3 (5)). Київ, 80–88.

Петров, М. Б. (1999). Про час виникнення та історико-топографічну еволюцію Польського ринку у Кам'янець-Подільському (XV-XVIII ст.). *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки*: зб. наук. пр. Хмельницький, 80–87.

Петров, М. Б. (2000). Опис Кам'янець-Подільського 1700 р. – важливе джерело з історичної топографії міста. *Wojny polsko-tureckie w XVII w. Materiały z konferencji naukowej*. Kamieniec Podolski, Przemyśl, 49–62.

Петров, М. Б. (2001). Історико-топографічна еволюція Кам'янець-Подільського кінця XVII-XVIII ст. в працях дослідників 70-х – 90-х рр. XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*, (7 (9)). Кам'янець-Подільський, 163–172.

Петров, М. Б. (2001). Історична топографія вірменських кварталів Кам'янець-Подільського кінця XVII-XVIII ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: зб. наук. пр. Рівне, 25–30.

Петров, М. Б. (2001). Містобудівні норми розвитку Кам'янець-Подільського та їх вплив на формування історичної топографії міста (кінець XVII-XVIII ст.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: зб. ст., (15). Київ, Донецьк, 143–149.

Петров, М. Б. (2001). Оборонні споруди Кам'янець-Подільського кінця XVII-XVIII ст. та їх роль у формуванні історичної топографії міста. *Матеріали ІV Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету*. Чернівці, 360–363.

Петров, М. Б. (2001). Польський ринок Кам'янець-Подільського XV-XVIII ст. в історико-топографічній структурі міста. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*, (5 (7)). Кам'янець-Подільський, 76–90.

Петров, М. Б. (2001). Українська громада Кам'янець-Подільського кінця XIV-XVIII ст. *Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історія та сучасність*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 148–155.

Петров, М. Б. (2002). *Історична топографія Кам'янець-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела)*. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. 384 с.

Петров, М. Б. (2002). Кам'янець-Подільський – важливий осередок торгівлі України в XV-XVIII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*, (8 (10)). Кам'янець-Подільський, 179–190.

Петров, М. Б. (2003). Зовнішня торгівля Кам'янець-Подільського у XV-XVIII ст. (Історіографія проблеми). *П'ятий Конгрес міжнародної асоціації українців. Історія, (Ч.1)*. Чернівці, 301–306.

Петров, М. Б. (2003). Історична топографія Кам'янець-Подільського кінця XVII-XVIII ст. в історіографії 60-90-х рр. XX ст. *Українознавчі студії: наук.-теорет. журн.*, 4-5. Івано-Франківськ: Плай, 233-243.

Петров, М. Б. (2003). Населення Кам'янець-Подільського та його етнічна структура в другій половині XVII – у XVIII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*, (11). Кам'янець-Подільський, 93-104.

Петров, М. Б. (2003). План Кам'янець-Подільського 1773 р. – важливе джерело з історичної топографії міста. *Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр.*, (6). Київ, 270-284.

Петров, М. Б. (2003). Українська громада Кам'янець-Подільського кінця XIV-XVII ст.: соціально-економічний, історико-топографічний та демографічний аспекти. *Питання історії України: зб. наук. ст.*, (6). Чернівці, 54-58.

Петров, М. Б. (2004). Внутрішня торгівля Кам'янець-Подільського крізь призму простору і часу (XV-XVIII ст.). *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. пр.*, 20-24.

Петров, М. Б. (2004). Демографія Кам'янець-Подільського XV – першої половини XVII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки*, (12). Кам'янець-Подільський: Оіум, 261-273.

Петров, М. Б. (2004). Кам'янець-Подільський XIV-XVIII ст. у науковому доробку Ю. Сіциньського. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.*, (4). Кам'янець-Подільський, 289-297.

Петров, М. Б. (2004). Організація та розвиток внутрішньої торгівлі Кам'янець-Подільського у XV-XVIII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки*, (13). Кам'янець-Подільський, 241-257.

Петров, М. Б. (2004). Сатанів XV-XVIII ст.: заснування, соціально-економічний та історико-топографічний розвиток. *Хмельниччина: Дивокрай: зб. наук. пр.*, 1-2. Кам'янець-Подільський, 29-34.

Петров, М. Б. (2005). Історико-топографічний розвиток вірменських кварталів Кам'янець-Подільського у XV-XVII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки*, (15). Кам'янець-Подільський: Оіум, 322-339.

Петров, М. Б. (2005). Кам'янець-Подільський епохи середньовіччя та ранньої нової доби у науковому доробку Я. Р. Дашкевича. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.*, (6). Кам'янець-Подільський: Оіум, 213-223.

Петров, М. Б. (2005). Міські землеволодіння в структурі економічного життя Кам'янець-Подільського XV-XVIII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки*, (14). Кам'янець-Подільський: Оіум, 375-388.

Петров, М. Б. (2005). Передмістя Кам'янець-Подільського кінця XVII-XVIII ст. в історико-топографічній структурі міста. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu* (Т.2). Краків: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 188-209.

Петров, М. Б. (2005). Соціально-економічний розвиток Кам'янець-Подільського в другій половині XVII – у XVIII ст. *Студії Кам'янець-Подільського центру дослідження історії Поділля* (Т.1). Кам'янець-Подільський: Оіум, 225-245.

Петров, М. Б. (2006). До історії першопочатків м. Городка: міфи та реальність. *Городок над Смотричем. Городок: Бедріхів край*, 69-73.

Петров, М. Б. (2006). Життя в науці та освіті. *Археологія*, 2, 105-107.

Петров, М. Б. (2006). Історико-топографічний розвиток кварталів української громади Кам'янець-Подільського XV-XVIII ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.*, (7). Кам'янець-Подільський: Оіум, 216-233.

Петров, М. Б. (2006). Кам'янець-Подільський XV-XVIII ст. – важливий осередок міжнародної торгівлі на шляхах до країн Сходу. *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків: Українська історична наука на сучасному етапі розвитку*, (Т.2). Кам'янець-Подільський, Київ, Нью-Йорк, Острог, 386–394.

Петров, М. Б. (2006). Кам'янець-Подільський XV-XVIII ст. в польській історіографії XIX-XXI ст. (соціально-економічний, етно-демографічний та історико-топографічний аспекти). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр., (8). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 256–268.

Петров, М. Б. (2006). Сільськогосподарські заняття мешканців кам'янецького замку та сіл його староства у XV-XVII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки*, (16). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 191–205.

Петров, М. Б. (2007). Акти органів державного управління XV-XVIII ст. – важливе джерело для дослідження соціально-економічних, демографічних, етнічних та історико-топографічних аспектів Кам'янець-Подільського. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр., (9). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 338–357.

Петров, М. Б. (2007). Записки іноземців XV-XVIII ст. – важливе джерело з історії Кам'янець-Подільського. *Український історичний журнал*, 2. 197–212.

Петров, М. Б. (2007). Кам'янець-Подільський XV-XVIII ст. у вітчизняних літописах і хроніках (соціально-економічний та історико-топографічний аспекти). *Київська старовина*, 2, 36–46.

Петров, М. Б. (2007). Кам'янець-Подільський в записках іноземців XV-XVIII ст. *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, (7). Київ: Інститут історії України, 281–305.

Петров, М. Б. (2007). Квартали польської громади Кам'янець-Подільського XV-XVIII ст. в історико-топографічній структурі міста. *Питання історії України*: зб. наук. ст., (10). Чернівці: Зелена Буковина, 11–22.

Петров, М. Б. (2007). Польська громада Кам'янець-Подільського XV-XVIII ст. (адміністративно-правовий та соціально-економічний аспекти). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр., (10). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 85–103.

Петров, М. Б. (2007). Про час виникнення та адміністративно-правовий устрій вірменської громади Кам'янець-Подільського у XIV-XVIII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки*, (17). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 140–159.

Петров, М. Б. (2007). Проскурів у дослідженнях М. Орловського. *Видатні постаті міста Хмельницького: матеріали Другої наук.-практ. конф. «Місто Хмельницький в контексті історії України»*. Кам'янець-Подільський: Сисин О.В., 19–28.

Петров, М. Б. (2008). Промисли в економічному житті Кам'янець-Подільського XV-XVIII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки*, (18). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 280–292.

Петров, М. Б. (2009). Кам'янець-Подільський – політико-адміністративний, оборонний, містобудівний, економічний центр Подільської землі у складі Великого князівства Литовського (60-90-ті роки XIV ст.). *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*, (Т.1). Київ: Інститут історії України, 121–133.

Петров, М. Б. (2012). *Місто Кам'янець-Подільський 30-х рр. XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління*. Кам'янець-Подільський: Аксиома, 480 с.

Петров, М. Б. & Винокур, І. С. (1989). Археологічна карта Буші. *Тези доповідей VIII Вінницької історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця, 19–20.

Петров, М. Б. & Завальнюк, О. М. (1991). «Винним себе визнав»... (В. О. Геринovich). *Репресоване краєзнавство*. Київ, 178–183.

Петров, М. Б. & Завальнюк, О. М. (2007). Захист кандидатської дисертації асистентом кафедри історії України А. Б. Задорожнюком. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр., (10). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 457–465.

Петров, М. Б. & Задорожнюк, А. Б. (2005). Кам'янецьке ремесло XVI – першої половини XIX ст. у науковому доробку П. В. Клименка. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр., (5). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 235–246.

Петров, М. Б. & Петров, М. М. (2004). Сирватинці у XV – першій чверті XIX ст.: сторінки історії. *Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 410–415.

Петров, М. Б. & Петров, М. М. (2005). Сирватинці та їхні околиці в давню добу. *Хмельниччина: Дивокрай*: зб. наук. пр., (1-2), 24–29.

Петров, М. Б. & Рибак, І. В. (1990). Історія Зінькова XV–XIX ст. у фондах бібліотеки Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. *Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. Кам'янець-Подільський, 61–66.

Петров, М. Б. & Рибак, І. В. (2008). Кам'янець-Подільський. *Енциклопедія історії України* (Т.4). Київ: Наукова думка, 55–64.

Петров, М. Б. & Філінюк, А. Г. (2005). Кам'янець-Подільський у науковій спадщині В. Січинського. *Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор, педагог України і української діаспори (До 40-ї річниці видатного українського вченого)*: зб. наук. пр. за підсумками Міжнар. наук. симп. Кам'янець-Подільський, 43–47.

Петров, Н. Б. (1987). *Историческая топография Каменца-Подольского XII–XVIII вв.* (дисс. ... канд. истор. наук). Київ, 243 с.

Січинський, Ю. Стародавні племена і народи на Поділлі за історичних часів перед заснуванням Київської держави. *Державний архів Хмельницької області*, ф. 333, оп. 1, спр. 31, арк. 63.

Степанков, В. С. (2002). Слово до читача. *М. Б. Петров. Історична топографія Кам'янець-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела)*. Кам'янець-Подільський, 6–7.

Степанков, В. С. (2005). Микола Борисович Петров. *Кам'янець-Подільський державний університет в особах* (Т.2). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 346–364.

Степанков, В. С. (2008). Микола Борисович Петров. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр., (11). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 464–483.

Суровий, А. Ф. (2002). Полудень віку професора М. Б. Петрова. *Кліо* (історичний факультет), 4 (Грудень), 2.

References:

Bazhenov, L. V. (1993). *Podillya v pratsyakh doslidnykiv i kraveznavtsiv XIX–XX st. Istoriohrafija. Bibliohrafija. Materialy* [Podillia in the works of the researchers and local historians of the XIX–XX centuries. Historiography. Bibliography. Materials]. Kamianets-Podilskiy, 312–313. [in Ukrainian].

Bazhenov, L. V. & Bazhenov, O. L. (1997). *Khronika arkeolohichnykh doslidzhen' Kamyanechchyny (80-i roky XIX – seredyna 90-h rokiv XX st.)* [The chronicle of archae-

ological research in Kamianechchyna (the 80s of the XIX – mid-90s of the XX century)]. *Kamyanechchyna v konteksti istoriyi Podillya*: nauk. zb. (Vol.1). Kamianets-Podilskyi, 50–51. [in Ukrainian].

Bazhenov, L., Savchuk, V. & Sushko, O. (2003). Petrov Mykola Borysovych [Petrov Mykola Borysovych]. *Suchasni doslidnyky ridnoho krayu: dovidnyk* (Vol.1). Kyiv, Kamianets-Podilskyi, 169–170. [in Ukrainian].

Bilyayeva, S. (2017). Bilya pochatkiv kompleksnoho vyvchennya istorychnoyi topohrafiyi Kamiantsa-Podilskoho: z rozrobok M. B. Petrova [At the beginning of a complex study of the historical topography of Kamianets-Podilskyi: from the developments of M. B. Petrov]. *Arkheolohiya & Fortyfikatsiya Ukrayiny: zb. mater. VII Vseukr. nauk.-prakt. konf.* Kamianets-Podilskyi: Buynyttsky O. A., 9–12. [in Ukrainian].

Budzey, O. (2002). Mykola Petrov: «Kamianets – tse fenomen» [Mykola Petrov: “Kamianets is a phenomenon”]. *Podolyanyn*. 20 hrudnya, 5. [in Ukrainian].

Budzey, O. (2003). Yuvileynny podarunok mistu [The anniversary gift to the city]. *Podolyanyn*. 31 sichnya, 4. [in Ukrainian].

Vynokur, Y. S., Mehey, V. F. & Petrov, N. B. (1979). Yssledovanye Bakotskoho selenyya. [The exploration of the Bakota village]. *Arkheolohycheskye otkrytyya 1978 h.* Moskva, 312. [in Russian].

Vynokur, I. S. & Petrov M. B. (1983). *Istorychna topohrafiya Kamiantsa-Podilskoho z naydavnishykh chasiv do kintsya XVIII st.* [Historical topography of Kamianets-Podilskyi from the earliest times to the end of the XVIII century]: metod. rozrobka. Khmelnytskyi, 2 dr. ark. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S. & Petrov, M. B. (1993). Do istoriyi Smotrycha XIV-XVI st. [On the history of Smotrych XIV-XVI centuries]. *Tezy dopovidey respublikanskoyi naukovoyi konferentsiyi «Dunayivtsi: yikh rol i miste v istoriyi Podillya»*. Dunayivtsi, 67–69. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S. & Petrov, M. B. (1995). Volodymyr Antonovych i Podillya [Volodymyr Antonovych and Podillia]. *Podillya i Volyn u konteksti istoriyi ukrayinskoho natsionalnoho vidrodzhennya*: nauk. zb. Khmelnytskyi, 265–272. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S. & Petrov, M. B. (1996). Do pochatku istoriyi Kamiantsa-Podilskoho [On the beginning of the history of Kamianets-Podilskyi]. *Mappa Mundi*: zb. nauk. pr. na poshanu Yaroslava Dashkevycha z nahody yoho 70-richchya. Lviv, Kyiv, New-York, 113–135. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S. & Petrov, M. B. (1997). Pro chas vynyknennya Kamiantsa: pohlyad doslidnykiv [About the time of the emergence of Kamianets: the view of researchers]. *Kamyanechchyna v konteksti istoriyi Podillya*: nauk. zb. (Vol.2). Kamianets-Podilskyi, 53–61. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S. & Petrov, M. B. (1999). Pro chas zasnovannya Kamiantsa-Podilskoho: dyskusiyiny aspekt [About the founding time of Kamianets-Podilskyi: a debatable aspect]. *Krayeznavstvo*, 1-4, 10–23. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S. & Petrov, M. B. (2004). Kamianets-Podilskyi kintsya XII-XIII st. za pysemnymy ta arkeolohichnymy dzherelamy [Kamianets-Podilskyi of the late XII-XIII centuries according to written and archaeological sources]. *Kamianets-Podilskyi u konteksti ukrayinsko-yevropeyskykh zvyazkiv: istoriya i suchasnist*: zb. nauk. pr. Kamianets-Podilskyi, 4–5. [in Ukrainian].

Havryshchuk, A. (2002). Istoryk drevnoho Kamiantsa [The historian of ancient Kamianets]. *Studentsky merydian*. 30 hrudnya, 2. [in Ukrainian].

Havryshchuk, A. & Kushnir, B. (2003). I planiv bahato i pero slukhayetsya [Many plans and the pen obeys]. *Kray Kamyanetskyi*. 25 lyutoho, 2.

Hrushevskyy, M. S. (1894). Reyestr dymiv Podilskoho voyevodstva 1493 r. [The register of dyms of the Podil Voivodeship in 1493]. *AYUZR* (CH.VIII, Vol.II). Kyiv, 339. [in Ukrainian].

Hurskyy, O., Zadorozhnyuk, A. & Petrov, M. (1995). Virmenskyy khram sv. Mykoly XV-XVIII st. u Kamiantsi-Podilskomu: doslidzhennya i vidkryttya [Armenian Church of St. Nicholas of the XV-XVIII centuries in Kamianets-Podilskyy: research and discovery]. *Khmelnychchyna: roky stanovlennya ta postupu*. Khmelnytskyi, 229–235. [in Ukrainian].

Zadorozhnyuk, A., Kopylov, S. & Petrov, M. (2007). *Kazanskyy sobor u Kamiantsi-Podilskomu (Istorychna dovidka)* [Kazan Cathedral in Kamianets-Podilskyy]. Kamianets-Podilskyy: Moshak M. I., 52 s. [in Ukrainian].

Zadorozhnyuk, A. & Petrov, M. (2009). *Virmenskyy khram sv. Mykoly XV-XVIII st. u Kamiantsi-Podilskomu (Istoriya pamyatky)* [Armenian Church of St. Nicholas of the XV-XVIII centuries in Kamianets-Podilskyy]. Kamianets-Podilskyy: Medobory-2006, 64 s. [in Ukrainian].

Zinko, YU.A. & Kalytko, S.L. (2003). M.B. Petrov. Istorychna topohrafiya Kamiantsa-Podilskoho kintsya XVII-XVIII st. (Istoriografiya. Dzherela). Kamianets-Podilskyy: Abetka-Nova, 2002. 384 s., il. Retsenziya [M.B. Petrov. Historical topography of Kamianets-Podilskyy at the end of the XVII-XVIII centuries (Historiography. Sources). Kamianets-Podilskyy: Abetka-Nova, 2002. 384 p. Review]. *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubynskoho*. Seriya: Istoriya, (6). Vinnytsya, 305–308. [in Ukrainian].

Kovalskyy, N. P. (1977). *Istochnykovedenye ystoryy Ukrainy (XVI – pervaya polovyna XVII veka)* [Source study of the history of Ukraine (XVI – first half of the XVII century)]. (Vol.1). Dnipropetrovsk, 49. [in Russian].

Kopylov, S. & Zadorozhnyuk, A. (2018). *Ukrayinskyy sobor: mynule i suchasnist (istorychnyy narys)* [Ukrainian Cathedral: past and present (historical essay)]. Kamianets-Podilskyy, 64 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. & Stepankov, V. (2012). Sertse, viddane Kamiantsyu (kilka shtrykhiv do portreta: svitlyi pamyati Mykoly Petrova) [A heart devoted to Kamianets (a few touches to the portrait: in memory of Mykola Petrov)]. *Petrov M. B. Misto Kamianets-Podilskyyi 30-kh rr. XV-XVIII stolit: problemy sotsialno-ekonomichnoho, demografichnoho, etnichnoho ta istoryko-topografichnoho rozvytku. Miske i zamkove upravlinnya*. Kamianets-Podilskyy: Aksioma, 7–16. [in Ukrainian].

Kryvyi, P. (2007). Doslidzhennya M. Petrova «Horodok nad Smotrychem» [The research by M. Petrov “Horodok above Smotrych”]. *YE Podillya*. 22 lyutoho, 7. [in Ukrainian].

Kuchynko, M. M. (2004). Retsenziya na: Petrov M. B. Istorychna topohrafiya Kamiantsa-Podilskoho kintsya XVII-XVIII st. [The Review on: Petrov M. B. Historical topography of Kamianets-Podilskyy at the end of the XVII-XVIII century]. *Litopys Volyni* (Vol.3). Lutsk: Vezha, 69–72. [in Ukrainian].

Mezentseva, H. (1997). *Doslidnyky arkheolohiyi Ukrayiny* [Archaeology researchers of Ukraine]. Chernihiv, 186. [in Ukrainian].

Mykhaylyna, P. V. (2003). Pro mynuvshynu Kamiantsa-Podilskoho ochyma istorykiv i dokumentiv [About the past of Kamianets-Podilskyy through the eyes of historians and documents]. *Svoboda slova*. 11 kvitnya, 14. [in Ukrainian].

Mykhaylyna, P. V. (2003). Petrov M. B. Istorychna topohrafiya Kamiantsa-Podilskoho kintsya XVII-XVIII st. (Istoriografiya. Dzherela). Kamianets-Podilskyy: Abetka-Nova, 2002. 384 s. Retsenziya [Petrov M. B. Historical topography of Kamianets-Podilskyy at the end of

the XVII-XVIII centuries (Historiography. Sources). Kamianets-Podilskyi: Abetka-Nova, 2002. 384 p. Review]. *Pytannya istoriyi Ukrainy*: zb. nauk. st. (Vol.6). Chernivtsi, 355–356. [in Ukrainian].

Mykhaylovskyy, V. M. (2003). Naseleni punkty Zakhidnoho Podillya ta Podilskoho voyevodstva (1402-1444 rr.) u svitli korolivskykh, velykoknyazivskykh ta starostynskykh dokumentiv [The settlements of Western Podillia and Podil Voivodeship (1402-1444) in the Light of Royal, Grand Duchy and Starostyn Documents]. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennya v Ukraini*: zb. nauk. pr., (6). Kyiv, 229. [in Ukrainian].

Mykhaylovskyy, V. M. (2003). Pryvilei korolya Vladyslava III na Kamyanetske starostvo dlya Teodoryka z Buchacha 1442 r. [Privilege of King Wladyslaw III to Kamianets Starostvo for Theodorik of Buchach in 1442]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Istorychni nauky*, (11). Kamianets-Podilskyi, 54. [in Ukrainian].

Mytsyk, YU. A. (2005). M. B. Petrov. Istorychna topohrafiya Kamiantsa-Podilskoho kintsya XVII-XVIII st. (Istoriografiya. Dzherela). [M. B. Petrov. Historical topography of Kamianets-Podilskyi at the end of the XVII-XVIII centuries. (Historiography. Sources)]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal*, 1, 201–203. [in Ukrainian].

Petrov, M. & Yakovyuk, O. (2004). Ploskyriv – starovynne mistechko Podillya XV-XVIII st. [Ploskyriv – an ancient town of Podillia of the XV-XVIII centuries]. *Materialy XI Podilskoyi istoryko-krayeznavchoyi konferentsiyi*. Kamianets-Podilskyi, 375–387. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1980). Istorychna topohrafiya Kamiantsa-Podilskoho (do istoriografiyi pytannya) [Historical topography of Kamianets-Podilskyi (to the historiography of the question)]. *Tezy dopovidey V Podilskoyi istoryko-krayeznavchoyi konferentsiyi*. Kamianets-Podilskyi, 152–153. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1982). Do pytannya pro naselennya i terytoriyu Kamiantsa-Podilskoho naprykintsi XVIII st. [To the question of the population and territory of Kamianets-Podilskyi at the end of the XVIII century]. *Tezy dopovidey naukovoyi konferentsiyi «Problemy istorychnoyi heohrafiyi Podillya»*. Kamianets-Podilskyi, 35–36. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1985). Do pytannya pro sotsialnu topohrafiyu Kamiantsa-Podilskoho v druhiy polovyni XV – 60-kh rokakh XVI st. [To the question of the social topography of Kamianets-Podilskyi in the second half of the XV – the 60s of the XVI century]. *Tezy dopovidey VI Podilskoyi istoryko-krayeznavchoyi konferentsiyi*. Kamianets-Podilskyi, 74–75. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1987). Lyustratsiyi i aktovi materialy – vazhlyvi dzherela z istorychnoyi topohrafiyi Kamiantsa-Podilskoho [Lustrations and act materials – important sources from the historical topography of Kamianets-Podilskyi]. *Tezy dopovidey pyatoyi Vinnytskoyi oblasnoyi istoryko-krayeznavchoyi konferentsiyi*. Vinnytsya, 98–99. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1988). Do istoriyi mista Khmilnyka XVI-XVIII st. [To the history of the city of Khmilnyk of the XVI-XVIII centuries]. *Podillya i Pivdenno-Skhidna Volyn v roky Vyzvolnoyi viyny ukrayinskoho narodu seredyiny XVII stolittya*. Stara Synyava, 276–280. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1990). Lyustratsiya 1565 r. – vazhlyve dzherelo dlya vyvchennya sotsialno-ekonomichnoho rozvytku Kamiantsa-Podilskoho ta yoho okruhy [The lustration of 1565 – an important source for studying the socio-economic development of Kamianets-Podilskyi and its districts]. *VIII Podilska istoryko-krayeznavcha konferentsiya: tezy dop.* Kamianets-Podilskyi, 72–74. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1990). Pro silskohospodarski zanyattya ta zemlevolodinnya meshkant-siv m. Kamiantsa-Podilskoho (kinets XV-XVI st.) [About agricultural occupations and land

ownership of residents of the city of Kamianets-Podilskyi [late XV-XVI centuries)]. *Problemy etnohrafiiy Podillya*: nauk. zb. Kamianets-Podilskyi, 230–234. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1991). O. Yablonovskyy – doslidnyk feodal'nykh mist Volyni XVI st. [O. Yablonovskyy – a researcher of the feudal cities of Volyn in the XVI century]. *Tezy dopovidey ta povidomlen Volynskoyi istoriko-krayeznavchoyi konferentsiyi*. Lutsk, 121–123. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1991). Storinky istoriyi feodalnoho Proskurova u pysemnykh materialakh XVI-XVIII st. [The pages of the history of feudal Proskurov in written materials of the XVI-XVIII centuries]. *Khmelyntskomu 500. 1493-1993: tezy nauk.-prakt. konf. Khmelnytskyi*, 9–13. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1992). Klymenko P. V. – doslidnyk kam"yanets'koho remesla XVII-XVIII st. [Klymenko P. V. – a researcher of the Kamianets craft of the XVII-XVIII centuries]. *Etnohrafiya Podillya: materialy dop. nauk. konf. (Vol.2)*. Vinnytsya, 27–32. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1992). Opys podilskykh zamkiv kintsya XV st. u naukovomu dorobku M.S.Hrushevskoho [The description of Podil castles at the end of the XV century in the research work of M.S. Hrushevskyy]. *Tezy dopovidey II Vinnytskoyi oblasnoyi istoriko-krayeznavchoyi konferentsiyi*. Vinnytsya, 25–26. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1993). Istorychna topohrafiya peredmist m. Kamiantsa-Podilskoho u XVIII stolitti [Historical topography of the suburbs of Kamianets-Podilskyi in the XVIII century]. *Podilska starovyna*: nauk. zb. Vinnytsya, 162–167. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1994). Horodok: storinky istoriyi XV-XVII st. [Horodok: the pages of the history of the XV-XVII centuries]. *Horodochchyna: mynule y suchasnist' u konteksti istoriyi Podillya*: nauk. zb. Horodok, 53–61. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1994). P.V.Klymenko – istoryk Podillya [P.V. Klymenko is a historian of Podillia]. *Kultura Podillya: tezy dop. Khmelnytskyi*, 48–49. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1994). Storinky istoriyi Izyaslava XVI-XVII st. [The pages of the history of Iziaslav of the XVI-XVII centuries]. *Velyka Volyn: mynule i suchasnist: materialy mizhn. nauk. konf. Khmelnytskyi, Izyaslav, Shepetivka*, 263–266. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1995). *Virmeny na Podilli* [Armenians in Podillia]. *Metodychna rozrobka (na dopomohu vchytelyam istoriyi ta studentam)*. Kamianets-Podilskyi, 21–38. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1995). Do istoriyi Polonnoho kintsya XV – pershoi polovyny XVII st. [To the history of Polonne at the end of the XV – the first half of the XVII century]. *Materialy mizhnarodnoyi naukoivo-praktychnoyi konferentsiyi «Polonnomu 1000 rokiv»*. Polonne, 33–37. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1995). Klymenko P. V. i revolyutsiyni protsesy 1917-1920 rr. na Podilli [Klymenko P. V. and the revolutionary processes of 1917-1920 in Podillia]. *Materialy IX Podilskoyi istoriko-krayeznavchoyi konferentsiyi*. Kamianets-Podilskyi, 243–246. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1995). Mista i mistechka Letychivs'koho povitu naperedodni ta pislya Pylyavets'koyi bytvy [Cities and towns of Letychiv County before and after the Battle of Pyliavtsi]. *Pylyavets'ka bytva 1648 r. v istoriyi Ukrainy*: materialy nauk.-prakt. konf. Stara Synyava, 98–104. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1996). Mohyliv-Podilskyi u pysemnykh dzherelakh XVII-XVIII st. [Mohyliv-Podilskyi in written sources of the XVII-XVIII centuries]. *Persha Mohyliv-Podilska kraysnavcha konferentsiya*. Mohyliv-Podilskyi, 32–36. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (1999). Heohrafichnyy i viyskovyy faktory ta yikh vplyv na istorychnu topohrafiyu Kamiantsa-Podilskoho XVIII st. [Geographical and military factors and their in-

fluence on the historical topography of Kamianets-Podilskyi in the XVIII century]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu: istorychni nauky*, (3 (5)). Kyiv, 80–88. [in Russian].

Petrov, M. B. (1999). Pro chas vynyknennya ta istoryko-topohrafichnu evolyutsiyu Polskoho rynku u Kamiansi-Podilskomu (XV-XVIII st.) [About the time of the origin and the historical and topographical evolution of the Polish market in Kamianets-Podilskyi (XV-XVIII centuries)]. *Polyaky na Khmelnychchyni: pohlyad kriz viky*: zb. nauk. pr. Khmelnytskyi, 80–87. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2000). Opyś Kamiansa-Podilskoho 1700 r. vazhlyve dzherelo z istorychnoyi topohrafiyi mista [The description of Kamianets-Podilskyi in 1700 an important source of the historical topography of the city]. *Wojny polsko-tureckie w XVII w. Materiały z konferencji naukowej*. Kamianiec Podolskiy, Przemysł, 49–62. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2001). Istoryko-topohrafichna evolyutsiya Kamiansa-Podilskoho kintsya XVII-XVIII st. v pratsyakh doslidnykiv 70-kh – 90-kh rr. XX st. [The historical and topographical evolution of Kamianets-Podilskyi at the end of the XVII-XVIII centuries in the works of the researchers of the 70s – 90s of the XX century]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu: istorychni nauky*, (7(9)). Kamianets-Podilskyi, 163–172. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2001). Istorychna topohrafiya virmenskykh kvartaliv Kamiansa-Podilskoho kintsya XVII-XVIII st. [Historical topography of the Armenian quarters of Kamianets-Podilskyi at the end of the XVII-XVIII centuries]. *Aktualni problemy vitchyznyanoyi ta vsesvitnoyi istoriyi. Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*: zb. nauk. pr. Rivne, 25–30. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2001). Mistobudivni normy rozvytku Kamiansa-Podilskoho ta yikh vplyv na formuvannya istorychnoyi topohrafiyi mista (kinets XVII-XVIII st.) [The urban development norms of Kamianets-Podilskyi and their influence on the formation of the historical topography of the city (the end of the XVII-XVIII centuries)]. *Istoriya Ukrainy. Malovidomi imena, podiyi, fakty*: zb. st., (15). Kyiv, Donetsk, 143–149. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2001). Oboronni sporudy Kamiansa-Podilskoho kintsya XVII-XVIII st. ta yikh rol u formuvanni istorychnoyi topohrafiyi mista [Defensive buildings of Kamianets-Podilskyi at the end of the XVII-XVIII centuries and their role in shaping the historical topography of the city]. *Materiały IV Bukovynskoyi mizhnarodnoyi istoryko-krayeznavchoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 125-richchyu zasnuvannya Chernivetskoho natsionalnoho universytetu*. Chernivtsi, 360–363. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2001). Polskyy rynek Kamiansa-Podilskoho XV-XVIII st. v istoryko-topohrafichniy strukturі mista [The Polish market of Kamianets-Podilskyi of the XV-XVIII centuries in the historical and topographical structure of the city]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu: istorychni nauky*, (5 (7)). Kamianets-Podilskyi, 76–90. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2001). Ukrayinska hromada Kamiansa-Podilskoho kintsya XIV-XVIII st. [The Ukrainian community of Kamianets-Podilskyi at the end of the XIV-XVIII centuries]. *Mizhnatsionalni vidnosyny v konteksti ukrayinskoho derzhavotvorennya: istoriya ta suchasnist*: zb. nauk. pr. Kamianets-Podilskyi, 148–155. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2002). *Istorychna topohrafiya Kamiansa-Podilskoho kintsya XVII-XVIII st. (Istoriografiya. Dzherela)* [Historical topography of Kamianets-Podilskyi at the end of the XVII-XVIII centuries. (Historiography. Sources)]. Kamianets-Podilskyi: Abetka-NOVA, 2002. 384 s. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2002). Kamianets-Podilskyi – vazhlyvyv oseredok torhivlyi Ukrayiny v XV-XVIII st. [Kamianets-Podilskyi – an important centre of Ukrainian trade in the XV-XVIII centuries]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu: istorychni nauky*, (8 (10)). Kamianets-Podilskyi, 179–190. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2003). Zovnishnya torhivlya Kam"yantsya-Podil's'koho u XV-XVIII st. (Istoriografiya problemy) [Foreign trade of Kamianets-Podilskyi in the XV-XVIII centuries (Historiography of the problem)]. *Pyatyy Konhres mizhnarodnoyi asotsiatsiyi ukrajinistiv. Istoriya* (Ch. 1). Chernivtsi, 301–306. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2003). Istorychna topografiya Kamiantsa-Podilskoho kintsya XVII-XVIII st. v istoriografii 60-90-kh rr. XVIII st. [Historical topography of Kamianets-Podilskyi at the end of the XVII-XVIII centuries in the historiography of the 60s-90s of the XX century]. *Ukrayinoznavchi studiyi: nauk.-teoret. zhurn.*, 4-5. Ivano-Frankivsk: Play, 233–243. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2003). Naseleण्या Kamiantsa-Podilskoho ta yoho etnichna struktura v druhyi polovyni XVII – u XVIII st. [The population of Kamianets-Podilskyi and its ethnic structure in the second half of the XVII – XVIII centuries]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu: istorychni nauky*, (11). Kamianets-Podilskyi, 93–104. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2003). Plan Kamiantsa-Podilskoho 1773 r. – vazhlyve dzherelo z istorychnoyi topografiyi mista [The plan of Kamianets-Podilskyi in 1773 is an important source of the historical topography of the city]. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennya v Ukrayini: zb. nauk. pr.*, (6). Kyiv, 270-284. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2003). Ukrayinska hromada Kamiantsa-Podilskoho kintsya XIV-XVII st.: sotsialno-ekonomichnyy, istoryko-topohrafichnyy ta demohrafichnyy aspekty [The Ukrainian community of Kamianets-Podilskyi at the end of the XIV-XVII centuries: socio-economic, historical-topographical and demographic aspects]. *Pytannya istoriyi Ukrayiny: zb. nauk. st.*, (6). Chernivtsi, 54–58. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2004). Vnutrishnya torhivlya Kamiantsa-Podilskoho kriz pryzmu prostoru i chasu (XV-XVIII st.) [Internal trade of Kamianets-Podilskyi through the prism of space and time (XV-XVIII century)]. *Kamianets-Podilskyi u konteksti ukrajinisko-yevropeyskykh zvyazkiv: istoriya i suchasnist: zb. nauk. pr. Kamianets-Podilskyi*, 20–24. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2004). Demohrafiya Kamiantsa-Podilskoho XV – pershoi polovyny XVII st. [Demographics of Kamianets-Podilskyi in the XV – first half of the XVII centuries]. *Naukovi pratsi Kamiantsa-Podilskoho derzhavnogo universytetu: istorychni nauky*, (12). Kamianets-Podilskyi: Oium, 261–273. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2004). Kamianets-Podilskyi XIV-XVIII st. u naukovomu dorobku YU. Sitsinskoho [Kamianets-Podilskyi in XIV-XVIII centuries. in the research work of I. Sitsynskyi]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zb. nauk. pr.*, (4). Kamianets-Podilskyi, 289–297. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2004). Orhanizatsiya ta rozvytok vnutrishnoyi torhivlyi Kamiantsa-Podilskoho u XV-XVIII st. [Organization and development of internal trade of Kamianets-Podilskyi in the XV-XVIII centuries]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo universytetu: istorychni nauky*, (13). Kamianets-Podilskyi, 241–257. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2004). Sataniv XV-XVIII st.: zasnuvannya, sotsialno-ekonomichnyy ta istoryko-topohrafichnyy rozvytok [Sataniv of the XV-XVIII centuries: foundation, socio-economic and historical-topographical development]. *Khmelynychchyna: Dyvokray: zb. nauk. pr.*, (1-2). Kamianets-Podilskyi, 29–34. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2005). Istoryko-topohrafichnyy rozvytok virmenskykh kvartaliv Kamiantsa-Podilskoho u XV-XVII st. [Historical and topographical development of the Armenian quarters of Kamianets-Podilskyyi in the XV-XVII centuries]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo universytetu: istorychni nauky*, (15). Kamianets-Podilskyyi: Oium, 322–339. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2005). Kamianets-Podilskyyi epokhy serednovichchya ta rannoyi novoyi doby u naukovomu dorobku YA. R. Dashkevycha. [Kamianets-Podilskyyi of the Middle Ages and the Early Modern Era in the research work of I. R. Dashkevych]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zb. nauk. pr.*, (6). Kamianets-Podilskyyi: Oium, 213–223. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2005). Miski zemlevolodinnya v strukturі ekonomichnoho zhyttya Kamiantsa-Podilskoho XV-XVIII st. [Urban land ownership in the structure of the economic life of Kamianets-Podilskyyi in the XV-XVIII centuries]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo universytetu: istorychni nauky*, (14). Kamianets-Podilskyyi: Oium, 375–388. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2005). Peredmystya Kamiantsa-Podilskoho kintsya XVII-XVIII st. v istoryko-topohrafichnyy strukturі mista [The suburb of Kamianets-Podilskyyi at the end of the XVII-XVIII centuries in the historical and topographical structure of the city]. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu* (Vol.2). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 188–209. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2005). Sotsialno-ekonomichnyy rozvytok Kamiantsa-Podilskoho v druhiy polovyni XVII – u XVIII st. [The socio-economic development of Kamianets-Podilskyyi in the second half of the XVII and XVIII centuries]. *Studiya Kamianets-Podilskoho tsentru doslidzhennya istoriyi Podillya* (Vol.1). Kamianets-Podilskyyi: Oium, 225–245. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2006). Do istoriyi pershopochatkv m. Horodka: myfy ta realnist [To the history of the beginnings of Horodok: myths and reality]. *Horodok nad Smotrychem*. Horodok: Bedrykhiv kray, 69–73. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2006). Zhyttya v nautsi ta osviti [Life in science and education]. *Arkeolohiya*, 2, 105–107. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2006). Istoryko-topohrafichnyy rozvytok kvartaliv ukrayinskoyi hromady Kamiantsa-Podilskoho XV-XVIII st. [Historical and topographical development of the quarters of the Ukrainian community of Kamianets-Podilskyyi in the XV-XVIII centuries]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zb. nauk. pr.*, (7). Kamianets-Podilskyyi: Oium, 216–233. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2006). Kamianets-Podilskyyi XV-XVIII st. – vazhlyvyi osередok mizhnarodnoyi torhivli na shlyakhakh do krayin Skhodu [Kamianets-Podilskyyi of XV-XVIII centuries – an important center of international trade on the routes to the countries of the East]. *II Mizhnarodnyy naukovyy konhres ukrayinskykh istorykiv: Ukrayinska istorychna nauka na suchasnomu etapi rozvytku* (Vol.2). Kamianets-Podilskyyi, Kyiv, New-York, Ostroh, 386–394. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2006). Kamianets-Podilskyyi XV-XVIII st. v polskiy istoriohrafii XIX-XXI st. (sotsialno-ekonomichnyy, etno-demohrafichnyy ta istoryko-topohrafichnyy aspekty) [Kamianets-Podilskyyi of XV-XVIII centuries in Polish historiography of the XIX-XXI centuries (socio-economic, ethno-demographic and historical-topographical aspects)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zb. nauk. pr.*, (8). Kamianets-Podilskyyi: Oium, 256–268. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2006). Silskohospodarski zanyattya meshkantsiv kamyanetskoho zamku ta sil yoho starostva u XV-XVII st. [Agricultural occupations of the inhabitants of the

Kamianets castle and the villages of its seniority in the XV-XVII centuries]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu: istorychni nauky*, (16). Kamianets-Podilskyy: Oium, 191–205. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2007). Akty orhaniv derzhavnoho upravlinnya XV-XVIII st. – vazhlyve dzherelo dlya doslidzhennya sotsialno-ekonomichnykh, demohrafichnykh, etnichnykh ta istoryko-topohrafichnykh aspektiv Kamiantsa-Podilskoho [The acts of state administration bodies of the XV-XVIII centuries – an important source for the study of socio-economic, demographic, ethnic, and historical-topographical aspects of Kamianets-Podilskyy]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zb. nauk. pr.*, (9). Kamianets-Podilskyy: Oium, 338–357. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2007). Zapysky inozemtsiv XV-XVIII st. – vazhlyve dzherelo z istoriyi Kamiantsa-Podilskoho [Notes of foreigners of the XV-XVIII centuries – an important source from the history of Kamianets-Podilskyy]. *Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal*, 2. 197–212. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2007). Kamianets-Podilskyy XV-XVIII st. u vitchyznyanykh litopysakh i khronikakh (sotsialno-ekonomichnyy ta istoryko-topohrafichnyy aspekty) [Kamianets-Podilskyy of the XV-XVIII centuries in domestic annals and chronicles (social-economic and historical-topographical aspects)]. *Kyivska starovyna*, 2, 36–46. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2007). Kamianets-Podilskyy v zapyskakh inozemtsiv XV-XVIII st. [Kamianets-Podilskyy in the notes of foreigners of the XV-XVIII centuries]. *Ukrayina v Tsentralno-Skhidniy Yevropi (z naydavnishykh chasiv do kintsya XVIII st.)*, (7). Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy, 281–305. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2007). Kvartaly polskoyi hromady Kamiantsa-Podilskoho XV – XVIII st. v istoryko-topohrafichniy strukturі mista [The quarters of the Polish community of Kamianets-Podilskyy in the XV-XVIII centuries in the historical and topographical structure of the city]. *Pytannya istoriyi Ukrainy: zb. nauk. st.*, (10). Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 11–22. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2007). Polska hromada Kamiantsa-Podilskoho XV-XVIII st. (administrativno-pravovyy ta sotsialno-ekonomichnyy aspekty) [The Polish community of Kamianets-Podilskyy in the XV-XVIII centuries (administrative-legal and socio-economic aspects)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zb. nauk. pr.*, (10). Kamianets-Podilskyy: Oium, 85–103. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2007). Pro chas vynyknennya ta administrativno-pravovyy ustriy virmensko-y hromady Kamiantsa-Podilskoho u XIV-XVIII st. [On the time of emergence and the administrative and legal structure of the Armenian community of Kamianets-Podilskyy in the XIV-XVIII centuries.]. *Naukovi pratsi Kamiantsa-Podilskoho derzhavnoho universytetu: istorychni nauky*, (17). Kamianets-Podilskyy: Oium, 140–159. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2007). Proskuriv u doslidzhennyakh M. Orlovskoho. [Proskuriv in the studies of M. Orlovskyy]. *Vydatni postati mista Khmelnytskoho: materialy Druhoyi nauk.-prakt. konf. «Misto Khmelnytskyy v konteksti istoriyi Ukrainy»*. Kamianets-Podilskyy: Sysyn O.V., 2007, 19–28. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2008). Promysly v ekonomichnomu zhytti Kamiantsa-Podilskoho XIV-XVIII st. [Trades in the economic life of Kamianets-Podilskyy in the XV-XVIII centuries]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu: istorychni nauky*, (18). Kamianets-Podilskyy: Oium, 280–292. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2009). Kamianets-Podilskyy – polityko-administrativnyy, oboronnyy, mistobudivnyy, ekonomichnyy tsentr Podilskoyi zemli u skladi Velykoho knyazivstva

Lytovskoho (60-90-ti roky XIV st.) [Kamianets-Podilskyi – the political-administrative, defense, town-planning, economic centre of the Podilsk region as part of the Grand Duchy of Lithuania (60s-90s of the XIV century)]. *Ukraina Lithuanica: studiyi z istoriyi Velykoho knyazivstva Lytovskoho*, (Vol.1). Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 121–133. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. (2012). *Misto Kamianets-Podilskyi 30-kh rr. XV-XVIII stolit: problemy sotsialno-ekonomichnoho, demohrafichnoho, etnichnoho ta istoriko-topohrafichnoho rozvytku. Miske i zamkove upravlinnya* [The city of Kamianets-Podilskyi in the 30s of the XV-XVIII centuries: problems of socio-economic, demographic, ethnic and historical-topographical development. The City and Castle Administration]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 480 s. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. & Vynokur, I. S. (1989). Arkeolohichna karta Bushi [The archeological map of Busha]. *Tezy dopovidey VIII Vinnytskoyi istoriko-krayeznavchoyi konferentsiyi*. Vinnytsya, 19–20. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. & Zavalnyuk, O. M. (1991). «Vynnym sebe vyznav»... (V. O. Herynovych) [«Pleaded guilty»... (V.O.Herynovych)]. *Represovane krayeznavstvo*. Kyiv, 178–183. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. & Zavalnyuk, O. M. (2007). Zakhyst kandydatskoyi dysertatsiyi asyistentom kafedry istoriyi Ukrainy A. B. Zadorozhnyukom [The defense of candidate dissertation by the assistant of the Department of History of Ukraine A. B. Zadorozhniuk]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*: zb. nauk. pr., (10). Kamianets-Podilskyi: Oium, 457–465. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. & Zadorozhnyuk, A. B. (2005). Kamianetske remeslo XVI – pershoi polovyny XIX st. u naukovomu dorobku P.V. Klymenka [Kamianets craft of the XVI – first half XIX centuries in the scientific work of P.V. Klymenko]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*: zb. nauk. pr., (5). Kamianets-Podilskyi: Oium, 235–246. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. & Petrov, M. M. (2004). Syrvatyntsi u XV – pershyy chverti XIX st.: storinky istoriyi [Syrvatyntsi in the XV – the first quarter of the XIX century: pages of history]. *Materialy XI Podilskoyi istoriko-krayeznavchoyi konferentsiyi*. Kamianets-Podilskyi: Oium, 410–415. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. & Petrov, M. M. (2005). Syrvatyntsi ta yikhni okolytsi v davnyu dobu [Syrvatyntsi and their surroundings in ancient times]. *Khmelnychchyna: Dyvokray*: zb. nauk. pr., (1-2), 24–29. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. & Rybak, I. V. (1990). Istoriya Zinkova XV-XIX st. u fondakh biblioteky Kamianets-Podilskoho istorychnoho muzeyu-zapovidnyka [The History of Zynkiv in the XV-XIX centuries in the library funds of the Kamianets-Podilskyi Historical Museum-Reserve]. *Tezy dopovidey naukovoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 100-richchyu vid dnya zasnuvannya Kamianets-Podilskoho derzhavnogo istorychnoho muzeyu-zapovidnyka*. Kamianets-Podilskyi, 61–66. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. & Rybak, I. V. (2008). Kamianets-Podilskyi [Kamianets-Podilskyi]. *Entsyklopediya istoriyi Ukrainy* (Vol.4). Kyiv: Naukova dumka, 55–64. [in Ukrainian].

Petrov, M. B. & Filinyuk A. H. (2005). Kamianets-Podilskyi u naukoviy spadshchyni V.Sichynskoho [Kamianets-Podilskyi in the scientific heritage of V. Sichynskyi]. *Volodymyr Sichynskyy – istoryk, mystetstvoznavets', arkhitektor, pedahoh Ukrainy i ukrayins'koyi diaspori (Do 40-yi richnytsi vydatnoho ukrayins'koho vchenoho)*: zb. nauk. pr. za pidsumkamy Mizhnar. nauk. symp. Kamianets-Podilskyi, 43–47. [in Ukrainian].

Petrov, N. B. (1987). *Istorycheskaya topohrafyya Kamiantsa-Podilskoho XII-XVIII vv.* [Historical topography of Kamianets-Podilskyi in the XII-XVIII centuries]. (*Candidate's thesis*). Kyiv, 243 s. [in Russian].

Sitsinskyi, YU. Starodavni plemena i narody na Podilli za istorychnykh chasiv pered zasnuvanniam Kyivskoyi derzhavy [Ancient tribes and peoples in Podillia in historical times before the foundation of the Kyiv state]. *Kamianets-Podilskiyi miskyy derzhavnyy arkhiv*. F.333. Op.1. Spr. № 31, 63. [The State Archives of Kamianets-Podilskiyi, F.333, Op1., Spr. № 31, 63]. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (2002). Slovo do chytacha [A word to the reader]. *M. B. Petrov. Istorychna topohrafiya Kamiantsa-Podilskoho kintsya XVII-XVIII st. (Istoriografya. Dzherela)*. Kamianets-Podilskiyi, 6–7. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (2005). Mykola Borysovych Petrov [Mykola Borysovych Petrov]. *Kamianets-Podilskiyi derzhavnyy universytet v osobakh (Vol.2)*. Kamianets-Podilskiyi: Oium, 346–364. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (2008). Mykola Borysovych Petrov [Mykola Borysovych Petrov]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zb. nauk. pr., (11)*. Kamianets-Podilskiyi: Oium, 464–483. [in Ukrainian].

Surovyy, A. F. (2002). Poluden viku profesora M. B. Petrova [The noon of the age of M.B. Petrov]. *Klio (istorychnyy fakultet)*, 4 (Hruden), 2. [in Ukrainian].

Отримано: 15.12.2022

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI 10.32626/2309-2254.2022-38.43-51
УДК 930.1(477)Грушевський:94(438)«1621»

ЮГА Олександр – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (juha@kpnpu.edu.ua)

ORCID 0000-0001-9872-8929

YUHA Oleksandr – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Department of World History, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (juha@kpnpu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Юга, О. (2022). Висвітлення М. Грушевським козацької політики Варшави у першій половині 20-х рр. XVII ст. у праці «Історія України-Руси». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (38), 43-51.

ВИСВІТЛЕННЯ М. ГРУШЕВСЬКИМ КОЗАЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ ВАРШАВИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-х рр. XVII ст. У ПРАЦІ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ»

Анотація. *Метою статті є вивчення поглядів М. Грушевського на сутність й особливості козацької політики правлячої верхівки Речі Посполитої у першій половині 1620-х рр. **Методологічні засади** ґрунтуються на застосуванні теоретичних принципів історичного пізнання (об'єктивності, історизму, всебічності та системності) й конкретно-історичних методів (проблемно-хронологічного, історико-генетичного, синхронного, діахронного й системного аналізу) проведення дослідження. У такому формулюванні зазначена проблема не вивчалася, чим і зумовлена її **наукова новизна**. **Висновки.** З'ясовано, що науковий потенціал праці М. Грушевського «Історія України-Руси», зокрема 8-го розділу 7-го тому, у вивченні козацької політики Варшави після Хотина є надзвичайно цінним: по-перше, вчений вперше в історіографії реконструював сутність козацької політики Варшави та особливості її проведення у першій половині 20-х рр. XVII ст., а, по-друге, використаний ним джерельний матеріал володіє потужним інформаційним потенціалом для вивчення політики польської еліти у справі розв'язання козацької проблеми. На основі його аналізу видатний історик зробив висно-*

вок, який підтверджує і сучасна історіографія, а саме: польська політична еліта повністю ігнорувала видатну роль Війська Запорозького в успішному для Речі Посполитої завершенні Хотинської кампанії, а відтак намагалася будь-що, включаючи і силовий сценарій, втримати його у статусі «слухняних підданих». Ця короткозорість тайла в собі реальну небезпеку загострення соціальних і національно-релігійних суперечностей у польському суспільстві, як це яскраво проявилось у повстаннях 30-х рр. XVII ст.

Ключові слова: М. Грушевський, козацька політика, Військо Запорозьке, Варшава, Річ Посполита, король, Хотинська кампанія.

EXPLANATION BY M. HRUSHEWSKI OF WARSAW'S COSSACK POLICY IN THE FIRST HALF OF THE 1620s. IN THE WORK "HISTORY OF UKRAINE-RUS"

Abstract. The purpose of the article is to clarify the views of M. Hrushevskiy on the essence and peculiarities of the Cossack policy of the ruling elite of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the first half of the 1620s. **Methodological principles** are based on the application of theoretical principles of historical knowledge (objectivity, historicism, comprehensiveness and systematicity) and specific historical methods (problematic-chronological, historical-genetic, synchronous, diachronic and systemic analysis) of research. In such a formulation, the specified problem was not studied, which is why its **scientific novelty** is determined. **Conclusions.** It has been found that the scientific potential of M. Hrushevskiy's work "History of Ukraine-Rus", in particular the 8th chapter of the 7th volume, in the study of the Cossack policy of Warsaw after Khotyn is extremely valuable: firstly, the scientist reconstructed the essence of the Cossacks for the first time in historiography the politics of Warsaw and the peculiarities of its conduct in the first half of the 20s of the 17th century, and, secondly, the source material used by him has a powerful informational potential for studying the policy of the Polish elite in solving the Cossack problem. On the basis of his analysis, the distinguished historian drew a conclusion that is confirmed by modern historiography, namely: the Polish political elite completely ignored the outstanding role of the Zaporizhzhya Army in the successful completion of the Khotyn campaign for the Polish-Lithuanian Commonwealth, and therefore tried anything, including a force scenario, to keep it in the status of "obedient subjects". This short-sightedness hid a real danger of aggravation of social and national-religious contradictions in Polish society, as was clearly manifested in the uprisings of the 1630s.

Key words: M. Hrushevskiy, Cossack politics, Zaporizhzhya Army, Warsaw, Polish-Lithuanian Commonwealth, king, Khotyn campaign.

Постановка проблеми. У історіографії відсутні спеціальні праці, в яких би в якості предмету дослідження вивчався доробок М. Грушевського у з'ясуванні козацької політики правлячої верхівки Речі Посполитої у найближчі роки після завершення Хотинської кампанії 1621 р., зроблений у його праці «Історія України-Руси».

Мета дослідження полягає у тому, щоб з'ясувати роль праці «Історія України-Руси» у висвітленні М. Грушевським козацької політики короля й уряду Речі Посполитої після завершення Хотинської кампанії.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельну базу дослідження становлять власне праця М. Грушевського «Історія України-Руси» (7-й том), а також археографічні збірки джерел. У першому випадку аналіз доробку вченого дозволяє з'ясувати його бачення козацької політики правлячої верхівки Речі Посполитої в першій половині 1620-х рр., а археографічні публікації сприяють висвітленню її сутності й особливостей. До теоретичного доробку М. Грушевського в контексті вивчення різних аспектів українсько-польських відносин 1620-х рр. у своїх працях звертаються сучасні дослідники В. Брехуненко (Брехуненко, 2008, 2014), В. Горобець (Горобець, 2017), С. Леп'якко (Леп'якко, 2006), П. Сас (Сас, 2011, 2021), В. Смолій і В. Степанков (Смолій, Степанков, 2009, 2019), Т. Чухліб (Чухліб, 2005), В. Щербак (Щербак, 2007, 2019) та ін.

Виклад основного матеріалу. На початку 8-го розділу 7-го тому «Історії України-Руси» М. Грушевський зазначає, що «Хотинська війна була апогеєм козацької слави в річпосполитій польській. Поляки учасники і сучасники не знаходили слів похвали і признання для заслуг, положених козаками для спільної отчини, для їх воєнних подвигів, відваги, мужности». Козацтво на чолі з П. Сагайдачним вважали «головними спасителями Польщі від страшної турецької тучі». Але водночас вчений зауважує, що це була короткочасна реакція річпосполитського суспільства, а далі «на сцену виступала звичайна історія – раб зробив своє діло, нехай раб собі йде (повертається в своє рабське становище)» (Грушевський, 1995, с. 480–481, 485).

Направду, аналіз джерел засвідчує наявність значних розбіжностей між сподіваннями козацтва, які дуже добре усвідомлювали свою важливу роль у Хотинській кампанії й адресували королю Сигізмунду III відповідні вимоги (Документи, 2016, с. 212–213) та позиціями владної верхівки Речі Посполитої відразу ж після її завершення. Серед вимог Війська Запорозького на особливу увагу заслуговують ті, згідно яких посла до короля мали клопотатися, щоб він надав козацтву «місто якесь на Україні... , а особливо маєтність, яку предкам нашим к. й. м. зволив дарувати, тобто Бориспіль з прилеглистями». На нашу думку, вони засвідчували еволюцію ідеї козацької автономії, чіткі обриси якої простежувалися в попередніх інструкціях, зокрема інструкції посольству М. Жмайла. Підтвердженням поступової кристалізації в козацькому середовищі ідеї автономії території проживання козацтва було також і прохання до короля заборонити жовнірам перебувати на території міст, де проживали козаки, особливо у Київському воєводстві (Документи, 2016, с. 213). Погоджуємося з думкою П. Саса про те, що після здобутих у Хотинській війні заслуг, козацтво прагнуло перейти на вигіднішу соціально-станову орбіту, закріпивши за собою важливі прерогативи у правовому плані, а також політичні, соціальні та економічні права (Сас, 2011, с. 441).

Проте, позиція правлячих кіл Речі Посполитої була кардинально протилежною сподіванням козацтва, що засвідчує аналіз змісту інструкції на пе-

реговори польським комісарам від 13 січня 1622 р. (Документи, 2016, с. 215–217). М. Грушевський дуже влучно описав королівську «вдячність» козацтву: «король ... спішив не зіставити ані на хвилю яких небудь ілюзій у хотинських героїв, яких небудь надій на те, що їх геройство, їх безграничне пожертвовање, їх всіми признані заслуги для річипосполитої дадуть їм які небудь реальні здобутки, якесь поліпшення їх убогого побуту, поправу їх пів-правного становища» (Грушевський, 1995, с. 481). Водночас, зроблено наголос на тому, що політика ігнорування Варшавою вимог Війська Запорозького містила небезпеку для самої Речі Посполитої, адже йшлося не про «похилого, безоружного, безпомічного раба», а про військо, яке зі зброєю в руках «чекало відповіді правительства, рівне силами війську, яке могла виставити корона польська» (Грушевський, 1995, с. 485).

На переконання Грушевського, король добре усвідомлював можливі негативні наслідки для Речі Посполитої своєї відмови на козацькі прохання, і щоб їх мінімізувати, доручив надісланим комісарам вдатися до таємних переговорів з Сагайдачним і старшиною – «обіцяти їм від короля особні дарунки». На думку історика, у такий спосіб король сподівався на «рабську лояльність старшини, на силу підкупу, деморалізації», висловлюючи водночас сумніви щодо можливих успіхів на цьому шляху. Також комісари отримали вказівку тримати в таємниці від козацтва пункти про підтвердження постанов Роставицької угоди 1619 р. (Грушевський, 1995, с. 485).

Вчений звернув увагу і на суперечності козацької політики королівського двору: по-перше, не виплативши козацтву обіцяних коштів, не можна було вимагати від них розійтися і слухняно виконувати королівську волю; по-друге – щоб втілити в життя умови вже згаданої угоди 1619 р., потрібно було мати відповідні воєнні сили, «щоб брязкотом польської зброї підтримати впливи лояльної старшини» (Грушевський, 1995, с. 486), яких в наявності не було. Причому у Варшаві це розуміли і саме тому, на думку Грушевського, прагнули надіслати Війську Запорозькому якомога неприхильнішу відповідь на його прохання. Тобто, можна припустити, що найголовнішим пріоритетом було зберегти королівське обличчя, продемонструвавши гонор і зверхність над «підданими».

За оцінкою М. Грушевського «ухильчиві, мало надійні відповіді правительства тепер, коли настав час реалізації обіцянок, давали зрозуміти неприязний правительственный курс і мусіли глибоко вразити козачину», оскільки за пролиту кров у справі захисту Речі Посполитої знову отримали «езуїтське політикування». Справді, як зазначає історик, як можна було сподіватися на лояльність Війська Запорозького щодо річпосполитського уряду, який «не спішив платити навіть того марного гроша за службу і відмовляв козачині у всіх її бажаннях» (Грушевський, 1995, с. 486). Виходячи з цього, Військо Запорозьке змушене було самостійно турбуватися про своє забезпечення, а тому проігнорувало королівський наказ і розташовувалося на зиму на волості, зокрема на теренах Київського воєводства. Причому уряд Речі Посполитої

«мусів через пальці на це дивитися» (Грушевський, 1995, с. 487), не здійснюючи жодних силових заходів проти козацтва.

За такого розвитку подій одним з ключових завдань козацької політики Варшави в цей час було досягти якнайшвидшого виходу козацького війська з волості й, водночас, недопущення його походу на море, оскільки це б значно ускладнило переговори й укладення договору з султаном. Саме тому було вирішено залучити козацьке військо до війни зі шведами. Проте цей задум до кінця не вдався, оскільки литовський гетьман К. Радзивілл, до якого прибули козацькі полки, побоюючись «козацьких свавільств», набрав на військову службу лише невеликий полк «старинних козаків» (Грушевський, 1995, с. 488–489).

Переломним моментом стала смерть у квітні 1622 р. гетьмана П. Сагайдачного. М. Грушевський зазначає, що вона була неоднозначно сприйнята владною верхівкою Речі Посполитої: з однією сторони це могло викликати надії, що вона вже не зобов'язана Війську Запорозькому виконанням жодних обіцянок, даних свого часу гетьману, але з іншої – це означало ускладнення контролю над Військом Запорозьким, оскільки король і владні кола покладали значні надії на доляльність гетьмана і його вплив на козацтво (Грушевський, 1995, с. 489–490).

Цікавим є поданий Грушевським фрагмент документу, з якого випливає розуміння представниками політичної еліти Речі Посполитої необхідності дуже обережних кроків у непростому питанні «визначення гетьмана». У ньому зазначається пропозиція краківського каштеляна Ю. Збарзького гетьманом обов'язково призначити «козака тамошнього запорозького, бо кого іншого вони не приймуть». Але розуміючи, що навмання обрати потрібну особу вкрай складно, пропонував дуже цікавий сценарій – щоб король надіслав через свого посла Оболковського «лист з пропуском» (без імені), а вже на місці королівський посол (йому, мовляв, краще знати, адже «він же не раз був між ними»), «порозумівшись з тими, що вашій кор. мил. і річипосполитій найвірніші», мав зробити вибір і вписати потрібне ім'я. Цікаво, що в якості визначальних критеріїв були дві якості: «аби тільки був популярний між ними і заслужений, бо інакший не мав би між ними ніякого впливу, а ні зміг би утримати їх в обов'язку» (Грушевський, 1995, с. 491).

Проте, в питанні обрання гетьмана Варшаву спіткала невдача, адже його було обрано не чекаючи королівського подання. За оцінкою Грушевського обрання ним «повірника Сагайдачного» Оліфера Голуба було «корисно для правительства», оскільки він намагався уникати конфліктів. Водночас, вчений зауважує, що «така козацька «надутість» дуже злостила правительственні круги і розвивала переконання, що треба якнайскоріше скупати козачину ново, в кривавій лазні» (Грушевський, 1995, с. 492, 496).

Надзвичайно показовою в контексті козацької політики Варшави була королівська інструкція на сейм 1623 р., яка, за влучною характеристикою Грушевського, «тракувала козаків не як спасителів польської отчи-

ни (в Хотинській кампанії), а як небезпечного ворога спокою і згоди». Підтвердженням тому для вченого було прохання короля до учасників сейму «подумати не над способами нагороди козацьких заслуг, а над способами приборкати сей небезпечний елемент» (Грушевський, 1995, с. 502; Жерела, 1908, с. 172). Радикальну позицію короля Грушевський пояснює тим, що на час сейму козацькі вимоги і погрози не були вже такими страшними, адже «на політичних горизонтах було тихо, правительство не потребувало козацької служби, ані не лякалося дуже його повстання, маючи розв'язані руки і сподіваючись по соймі покінчити з жовнірською конфедерацією і мати свобідне військо до розпорядимості». Проаналізувавши наявні у нього джерельні матеріали в контексті виступів сенаторів, Грушевський схилився до думки про рішучу готовність сейму «до розриву з козачиною» (Грушевський, 1995, с. 503–507).

Крім того, історик звернув увагу на ще одну цікаву суперечність козацької політики уряду вже після сейму: з однієї сторони існували задуми зменшити чисельність реестру до 2 тисяч осіб, а з іншої у виданій для комісарів на переговори з Військом Запорозьким таємній інструкції містилася максимально допустима поступка у 5 тис. реестру і збільшення платні до 60 тис. Причому це мало триматися в таємниці навіть під час переговорів. Щодо цього вчений цілком слушно зазначає, що така тактика була досить дивною: «максимум уступок ховати в секреті і випробовувати податність противної сторони таким значно нищим мінімумом» (Грушевський, 1995, с. 507; Жерела, 1908, с. 175). Це при тому, що озвучення цих поступок могло засвідчити готовність до поступку й дозволило б уникнути значних неприємностей для Речі Посполитої.

Проте, сам факт таких маневрів для Грушевського був достатньою підставою для сформування судження про схильність короля й урядовців до силової розправи. Помітив він і таку цікаву деталь, що навіть погоджуючись відіслати для переговорів до Війська Запорозького комісію, до її складу було підібрано таких осіб, які мали не лише значний авторитет, але й значні полки – «найбогатших, найсильніших магнатів» (Грушевський, 1995, с. 508).

На практиці справа відправлення комісарів до Війська Запорозького виявилася вкрай непростою і дуже затягувалася в часі. Окрім того, змінилася ситуація й у Війську Запорозькому – невдача козацьких вимог на сеймі призвела до втрати булави гетьманом О. Голубом й її перехід до рук Михайла Дорошенка. Щодо такої зміни М. Грушевський не погоджувався з думкою іншого тогочасного історика П. Жуковича, що «козачина умисно заступила Голуба приємнішим для правительства Дорошенком» (Грушевський, 1995, с. 509). Водночас зауважував також, що ця подія не могла різко змінити ситуацію і зняти напругу у відносинах між королем й урядом та козацтвом.

І це дійсно було так, адже, як зазначав далі вчений, у результаті впертої політики Варшави вже навесні 1623 р. козацтвом було здійснено похід на море. Проте дослідник побачив в ньому не стільки шкоди, скільки ко-

ристі для Речі Посполитої – «сі козацькі походи ... не перешкодили ратифікації трактатів (з султаном), навпаки – змушували турків бажати спокою з Польщею, щоб не було більше тих козацьких наїздів». Водночас подано цікаве спостереження, що козацький похід на море «викликав в Польщі певні жалі за розрив з козаками, що тепер не вважали потрібним вислуговуватися Польщі» (Грушевський, 1995, с. 510).

Проте, як зазначає вчений, у Війську Запорозькому, бачучи непоступливість короля й урядовців, «хотіли поступати на власну руку, не оглядаючись на бажання польського правительства, коли воно перестало сповняти свій обов'язок – платити платню». Тобто, в оцінці М. Грушевського Військо Запорозьке почало виступати як самостійна політична сила. А це означало, що правляча еліта досягла цілком протилежного результату: замість втихомирення козацтва, навпаки, ще більше його роздратувала. Причому воно було цілком очікуваним, адже відразу ж після завершення Хотинської кампанії, як слушно зауважує Грушевський, «в правительствених сферах прийнято було рішення новим кровопуском прискромити козачину». До цієї думки вчений прийшов щонайменше на підставі свідчень сучасників – урядовців (Грушевський, 1995, с. 533, 537).

У королівській інструкції на сеймики 1625 р. наголошувалося на великій небезпеці для Речі Посполитої, оскільки «вони (козаки) урядили собі удільну державу» (Грушевський, 1995, с. 539; Жерела, 1908, с. 178). У поданих Грушевським витягах з листа короля до комісарів на переговори з Військом Запорозьким чітко були визначені ключові вимоги до козацтва: переглянути реєстр і виписати з нього усіх зайвих, які мали повернутися у підданство своїх панів, реєстровці ж мали перебувати виключно «на певних кочовищах», визначених їм Річчю Посполитою й гетьманами та перебувати «під управою старших, поданих і визначених королем», а в королівських маєтностях щоб не присвоювали собі жодної юрисдикції (Грушевський, 1995, с. 541). Тобто, вкотре повторювалися традиційні вимоги, які були несумісні з тими обіцянками, які давалися Варшавою Війську Запорозькому перед початком Хотинської кампанії. Повністю погоджуємося з М. Грушевським, який констатував той факт, що «се було в головнім не що інше як привернення козачини в відносини, які були їй визначені перед Хотинською війною» (Грушевський, 1995, с. 547).

Висновки. Отже, науковий потенціал праці М. Грушевського «Історія України-Руси», зокрема 8-го розділу 7-го тому, у вивченні козацької політики Варшави після Хотина є надзвичайно цінним: по-перше, вчений вперше в історіографії реконструював сутність козацької політики Варшави та особливості її проведення у першій половині 20-х рр. XVII ст., а, по-друге, використаний ним джерельний матеріал володіє потужним інформаційним потенціалом для вивчення політики польської еліти у справі розв'язання козацької проблеми. На основі його аналізу видатний історик зробив висно-

вок, який підтверджує і сучасна історіографія, а саме: польська політична еліта повністю ігнорувала видатну роль Війська Запорозького в успішному для Речі Посполитої завершенні Хотинської кампанії, а відтак намагалася будь-що, включаючи і силовий сценарій, втримати його у статусі «слухняних підданих». Ця короткозорість таїла в собі реальну небезпеку загострення соціальних і національно-релігійних суперечностей у польському суспільстві, як це яскраво проявилось у повстаннях 30-х рр. XVII ст.

Список використаних джерел і літератури:

- Брехуненко, В.** (2008). Козацько-польські домовленості XVI – першої половини XVII ст. *Гадляцька унія 1658 року*. Київ, 49–66.
- Брехуненко, В.** (2014). *Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст.* Київ: Темпора, 504 с.
- Горобець, В.** (2017). *Зірки та терени Козацької революції. Історія звитяг і поразок*. Харків, 480 с.
- Грушевський, М. С.** (1995). *Історія України-Руси* (Т.VII. Козацькі часи – до року 1625). Київ: Наукова думка, 628 с.
- Брехуненко, В., Мицик, Ю., Щербак, В.** (Упоряд.). (2016). *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 608 с.
- Жерела до історії України-Руси.* (1908). (Т.VIII: Матеріали до історії української козащини. Т.1: Документи по рік 1631). Львів: [Б.в.], 407 с.
- Леп'яко, С.** (2006). Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. *Історія українського козацтва* (в 2 т., Т.1). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 326–342.
- Сас, П.** (2021). *Полководець Петро Сагайдачний*. Київ: Вид-во «КЛІО», 278 с.
- Сас, П. М.** (2011). *Хотинська війна 1621 року: монограф.* Київ: Інститут історії України НАН України, 520 с.
- Смолій, В., Степанков, В.** (2009). *Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 447 с.
- Смолій, В., Степанков, В.** (2019). *Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції*. Київ: Інститут історії України, 374 с.
- Чухліб, Т. В.** (2005). *Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр.* (2-ге вид., доопрац.). Київ: Арістей, 640 с.
- Щербак, В. О.** (2019). *Державна ідея в ранньомодерній Україні: монограф.* Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 220 с.
- Щербак, В.** (2007). Козацтво XVI – першої половини XVII ст. як потенційний чинник українського державотворення. *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України*: наук. зб. на пошану доктора історичних наук, професора В. Степанкова. Київ, 31–47.

References:

- Brekhunencko, V.** (2008). Kozatsko-polski domovlenosti XVI – pershoi polovyny XVII st. [Cossack-Polish agreements of the 16th – first half of the 17th century]. *Hadiatska uniiia 1658 roku*. Kyiv, 49–66. [in Ukrainian].

Brekhunenko, V. (2014). *Skhidna brama Yevropy. Kozatska Ukraina v seredyni XVII-XVIII st.* [The Eastern Gate of Europe. Cossack Ukraine in the middle of the XVII-XVIII centuries]. Kyiv: Tempora, 504 s. [in Ukrainian].

Horobets, V. (2017). *Zirky ta tereny Kozatskoi revoliutsii. Istorii zvytiakh i porazok* [Stars and terrains of the Cossack revolution. A history of triumphs and defeats]. Kharkiv, 480 s. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. S. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Russia]. (Vol. VII. Kozatski chasy – do roku 1625). Kyiv: Naukova dumka, 628 s. [in Ukrainian].

Brekhunenko, V., Mytsyk, Yu., Shcherbak, V. (Comps.). (2016). *Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI – pershoi polovyny XVII st.: universalny, lystuvannia, uhody, prysiahny* [Documents of the Ukrainian Cossacks of the 16th – first half of the 17th centuries: universals, correspondence, agreements, oaths]. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhheohrafiy ta dzhereloznavstva imeni M. S. Hrushevskoho, 608 c. [in Ukrainian].

Zherela do istorii Ukrainy-Rusy [Sources for the history of Ukraine-Russia]. (1908). (Vol. VIII: Materialy do istorii ukrainskoi kozachchyny, Vol.1: Dokumenty po rik 1631). Lviv: [B.v.], 407 s. [in Ukrainian].

Lepiavko, S. (2006). *Ukrainske kozatstvo u mizhnarodnykh vidnosynakh XVI – seredyny XVII st.* [Ukrainian Cossacks in international relations of the 16th – mid-17th centuries]. *Istoriia ukrainskoho kozatstva* (Vol.1). Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 326–342. [in Ukrainian].

Sas, P. (2021). *Polkovodets Petro Sahaidachnyi* [Commander Petro Sagaidachnyi]. Kyiv: Vyd-vo “KLIO”, 278 s. [in Ukrainian].

Sas, P. M. (2011). *Khotynska viina 1621 roku*: monohraf. [Khotyn War of 1621: Monograph]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 520 s. [in Ukrainian].

Smolii, V., Stepankov, V. (2009). *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648-1676 rr.)* [The Ukrainian national revolution of the 17th century. (1648-1676)]. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 447 s. [in Ukrainian].

Smolii, V., Stepankov, V. (2019). *Fenomen Ukrainkoi natsionalnoi revoliutsii XVII st.: komparatyvni ta evrystychni proektsii* [The phenomenon of the Ukrainian national revolution of the 17th century: comparative and heuristic projections]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 374 s. [in Ukrainian].

Chukhlib, T. V. (2005). *Hetmany i monarkhy: Ukrainska derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh 1648-1714 rr.* [Hetmans and monarchs: the Ukrainian state in international relations 1648-1714]. (2th ed.). Kyiv: Aristei, 640 s. [in Ukrainian].

Shcherbak, V. O. (2019). *Derzhavna ideia v rannomodernii Ukraini*: monohraf. [State idea in early modern Ukraine. Monograph]. Vinnytsia: TOV «TVORY», 220 s. [in Ukrainian].

Shcherbak, V. (2007). *Kozatstvo XVI – pershoi polovyny XVII st. yak potentsiinyi chynnyk ukrainskoho derzhavotvorennya* [Cossacks of the 16th – first half of the 17th century as a potential factor in Ukrainian state formation]. *Terra cossacorum: studii z davnoi i novoi istorii Ukrainy*: nauk. zb. na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora V. Stepankova. Kyiv, 31–47. [in Ukrainian].

Отримано: 21.11.2022

АНИКІЄНКО Вадим – студент I курсу магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, Київ, індекс 01033, Україна (anykiienkovadym@gmail.com).

ORCID 0000-0002-7453-9047

ANYKIENKO Vadym – first-year master's student of the Faculty of History Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska Street, Kyiv, index 01601, Ukraine (anykiienkovadym@gmail.com).

Бібліографічний опис статті: Аникієнко, В. (2022). Дітозгубництво в Україні XIV–XVIII ст.: відношення за правовими нормами, способи умертвіння та приховання слідів (на прикладі пам'яток церковного та світського права). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (38), 52–65.

ДІТОЗГУБНИЦТВО В УКРАЇНІ XIV–XVIII ст.: ВІДНОШЕННЯ ЗА ПРАВОВИМИ НОРМАМИ, СПОСОБИ УМЕРТВІННЯ ТА ПРИХОВАННЯ СЛІДІВ (НА ПРИКЛАДІ ПАМ'ЯТОК ЦЕРКОВНОГО ТА СВІТСЬКОГО ПРАВА)

Анотація. *Мета статті* – спроба дослідити врегулювання дітозгубництва за пам'ятками церковного та світського права в Україні XIV–XVIII ст.; прослідкувати відмінності в покаранні злочинців; визначити способи умертвіння та приховання слідів. **Методологія дослідження** базується на принципах науковості, історизму та об'єктивності. Основним методом є історична антропологія, також залучені методи аналізу, синтезу, історико-порівняльний. **Наукова новизна** полягає у висвітленні проблемного питання історії дитинства (дітозгубництва), яке для даного періоду залишається малодослідженим, а також у використанні джерел, які не залучались вітчизняними істориками при вивченні цієї проблеми. **Висновки.** Князівські устави визнають вбивство немовляти злочином, натомість оминають згадки про намагання жінок позбутись плоду ще в утробі. Більше інформації про злочин дітозгубництва подають Литовські статутути, «Права, за якими судиться малоросійський народ», кормчі книги та сповідні запитальники. Вдалось виокремити декілька способів здійснення цього злочину, які поділяються на здійсненні під час вагітності та після пологів (щодо плоду в утробі матері та щодо новонародженої дитини відповідно). Встановили, що умертвити плід та спричинити викидень можливо було декількома способами: використати спеціальні «зелія» (на нашу думку, найбільше розповсюджені), які могли згубно вплинути і на жіночий організм, а також вдаватися до надмірних фізичних навантажень. Жінки могли піти й іншим шляхом: маскувати видимі ознаки вагітності, дочекатись пологів, які неможливо було передбачити, а тому доводилось діяти залежно від обставин, і згубити життя новонародженого. Це можна було зробити таким чином: утопити (вкинути до водойми чи криниці), закопати в землю, спа-

лити, віддати на поталу домашнім чи диким звірям, удушити уві сні в батьківському ліжку тощо. Норми церковного та світського права негативно ставляться до таких злочинів, за які передбачають доволі суворі покарання. Хоча довести в суді провину жінки у вчиненні дітовбивства було тяжко (обвинувачена завжди могла сказати, що дитина була мертвонародженою, що слугувало своєрідним виправданням). Головна мета дітозгубництва – якнайшвидше позбутись небажаної дитини, зберігаючи все в цілковитій таємниці. Але не завжди все відбувалось саме так, адже не рідко дітозгубниць викривали.

Ключові слова: історія дитинства, дітозгубництво, норми церковного та світського права, неприродна дитяча смертність, покарання.

INFANTICIDE IN UKRAINE OF THE 14th-18th CENTURIES: RELATIONSHIP ACCORDING TO LEGAL NORMS, METHODS OF DEATH AND HIDING TRACES (ON THE EXAMPLE OF MONUMENTS OF ECCLESIASTICAL AND SECULAR LAW)

Abstract. *The purpose of the article is an attempt to investigate the regulation of infanticide according to the monuments of church and secular law in Ukraine of the 14th–18th centuries; track differences in the punishment of criminals; determine methods of killing and hiding traces. The research methodology is based on the principles of scientificity, historicism and objectivity. The main method is historical anthropology, the methods of analysis, synthesis, historical-comparative are also involved. The scientific novelty consists in highlighting the problematic issue of the history of childhood (infanticide), which for this period remains poorly researched, as well as in the use of sources that were also not involved by domestic historians in the study of this problem. Conclusions.* Princely statutes recognize the killing of an infant as a crime, instead omitting references to women's efforts to get rid of the fetus while still in the womb. More information about the crime of infanticide is provided by the Lithuanian statutes, "Laws by which the Little Russian people are judged", helm books and confessional questionnaires. It was possible to single out several ways of committing this crime, which are divided into those committed during pregnancy and after childbirth (regarding the fetus in the mother's womb and regarding the newborn child, respectively). It was established that killing the fetus and causing a miscarriage was possible in several ways: using special "potions" (in our opinion, the most widespread), which could have a harmful effect on the female body, as well as resorting to excessive physical exertion. Women could also go the other way: mask visible signs of pregnancy, wait for childbirth, which was impossible to predict, and therefore had to act depending on the circumstances, and lose the life of the newborn. This could be done in the following ways: drowned (thrown into a pond or well), buried in the ground, burned, given to domestic or wild animals, suffocated in sleep in the parent's bed, etc. Norms of ecclesiastical and secular law have a negative attitude towards such crimes, for which fairly severe punishments are provided. Although it was difficult to prove a woman guilty of infanticide in court (the accused could always say that the child was stillborn, which served as a kind of justification). The main goal of infanticide is to get rid of an unwanted child as quickly as possible, keeping everything a complete secret. But things did not always happen exactly like that, because it was not rare that child killers were exposed.

Key words: history of childhood, infanticide, norms of church and secular law, unnatural child mortality, punishment.

Постановка проблеми. На основі аналізу джерел церковного та світського права, пам'яток фольклору з'ясуємо ставлення держави і суспільства до дітозгубництва, а також основні характеристики злочину: «дійові особи», способи умертвіння та приховання слідів.

Аналіз джерел та останні дослідження. Переломним моментом в історії дитинства стала друга половина ХХ ст. З виходом у 1960 році праці французького історика Ф. Ар'єса «Дитина і родинне життя за старого ладу» (Ар'єс, 1999) цей напрямок наукових досліджень почав набирати популярності серед багатьох західних істориків. На сучасному етапі в українській історіографії вже є певна кількість праць, присвячених цій проблематиці. Сюди відносимо таких дослідників: І. Ворончук, Т. Гошко, О. Замуру, В. Козюбу, В. Маслійчука, І. Сердюка тощо. Наближеними до даної тематики можна вважати такі дослідження.

Т. Гошко дослідила ставлення держави (на прикладі пам'яток міського права) до дитинства, розглянула особливості вікової періодизації, покарання дитини за злочини, права дітей. Дослідниця дійшла висновку, що вже в XVI ст. дитинство з'являється в кодексах міського права, окремі положення якого були сформовані під впливом Гуманізму та Реформації (Гошко, 2018, с. 37–56).

В. Маслійчук у статті «Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.» висвітлив межу дорослішання, яка відбилась у судовій практиці. Дослідник дійшов висновку, що не все так просто було з визначенням віку злочинця (неповнолітнього): неточність записів у метричних книгах, часте незнання особою свого віку (Маслійчук, 2010, с. 38–47). А у своєму дослідженні «Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.» на основі судових справ Володимир Маслійчук здійснив вивчення особливостей дітозгубництва: основні причини, систему покарань, «дійових осіб» тощо (Маслійчук, 2008).

Мета статті – дослідити врегулювання дітозгубництва за пам'ятками церковного та світського права в Україні XIV–XVIII ст.; прослідкувати відмінності в покаранні злочинців; визначити способи умертвіння та приховання слідів.

Виклад основного матеріалу. Історія дітовбивства бере свій початок ще з доісторичних часів, що пов'язано із практикою жертвопринесень (Демоз, 2000, с. 45–46). Це явище має місце і серед племен, які знаходяться на первіснообщинному етапі розвитку, але застосовується в двох випадках: вбивство дитини від позашлюбних стосунків, а також через економічні чинники (Гернет, 1911, с. 1–62). В античну добу дітовбивство не було протизаконним: його застосовували щодо новонароджених із явними фізичними вадами (Демоз, 2000, с. 43–45) (яскравим прикладом є Спарта) (Див. Polak,

2018, с. 122–123; Grudzień, 2012, с. 4–5). Відбиток існування дітозгубництва присутній і в Середньовіччі у вигляді маскування вбивства під так звані «запання» (Див. Бессмертный, 2013, с. 44; González, 2013, р. 32–33) (ненавмисне умертвіння під час сну поруч із матір'ю чи батьком), а також спостерігається у XVIII столітті (Демоз, 2000, с. 49).

Згідно з європейськими кодексами міського права XVI – початку XVII ст. дитина була захищена законом аж до тієї міри, що її вбивство прирівнювалось до вбивства дорослої людини (Гошко, 2018, с. 37–56). Норми права врегульовували усі форми відносин між людьми у суспільстві. Чимала увага приділялась саме інституту шлюбно-сімейних стосунків, із яких виокремлювалась інформація про дитячу смертність. За допомогою різноманітних методів покарання попереджалося поширення протиправної діяльності в суспільстві.

Насильницька смертність ненароджених дітей. Норми права містять перелік злочинів та покарань за них, які стосуються смерті ще ненародженої дитини. Це вказує на те, що жінки хотіли позбутись небажаної дитини ще до моменту пологів. Із остраху покарання та громадського осуду жінки намагались різними способами приховати ознаки позашлюбних стосунків. Певною мірою це зводилось до бажання позбутися плоду ще в утробі, поки зовнішні прикмети не такі помітні для оточуючих.

«Права, за якими судиться малоросійський народ» передбачали покарання для жінок, які навмисно хотіли перервати вагітність. За п. 4 арт. 10 глави 23 у разі доведення провини жінці загрожувало публічне покарання або штраф. Якщо ж бажання погубити плід ще в утробі вдалося здійснити, то за п. 3 арт. 10 цієї глави їй загрожувала смертна кара, а також і її співучасникам (Вислобоков, 1997, с. 417). Прикметно те, що «Права...» захищали право ще ненародженого на життя, ототожнювали тяжкість злочину (умертвіння плоду в утробі) зі вбивством народженої дитини, яке в свою чергу прирівнювалось до позбавлення життя людини. Пом'якшуючою обставиною для жінки, яка умертвила плід в утробі, слугувало виправдання в мертвонародженні, за яке покарання не передбачалось. Тому злочинниці могли користуватись складністю доведення вбивства в утробі і, таким чином, уникати відповідальності за злочин. Підтвердження цьому містяться в судових справах (Маслійчук, 2008, с. 66–69).

Дана проблематика більше висвітлена в кормчих книгах та сповідних запитальниках, адже саме церква найбільше опікувалась сімейно-шлюбними стосунками населення впродовж досліджуваного періоду. У кормчій книзі за редакцією патріарха Іосифа у Правилах Великого Василя (правило 2) жінка, яка навмисно умертвила в собі ще ненароджену дитину, визнається вбивцею: «Десять оубѡ лѣтъ таковаа запрещенїа прїимають: два оубѡ лѣта да плачутса: три же лѣта в послѣшающих да сотворять: и четыре лѣта да припадають: и такѡ по десяти лѣтъ време бжественыхъ таиннь, да причастатса» (Кормчая, 1890, арк. 5ке–5ке зв.). Інші тексти кормчих книг

так само негативно ставляться до навмисної смерті ще ненароджених дітей від рук матері. «Сака жена скажаючи в собѣ штроча. дѣшегибца наре^тса. и аще шбратитса в покаіание. ꙗь летъ. да покае^ѣ ѧ. причастие въ ѣ. ю да има^ѣ. и поклонит^ѣ. бѣ. заоутра. бѣ. ве^р» (Смирнов, 1912, с. 28). Якщо жінка намагалась вбити в собі дитину, то 10 років мала каятись (Смирнов, 1912, с. 41). «Аще каа жена зелиа ради изверъжетъ. ꙗь лѣ. да покае^{са}». «Аще котораа жена. блу^а створивши и проказить штроча въ себѣ. ѣ. лѣ да покае^{са}. ꙗь. ѿ нихъ ш хлѣбѣ и ш водѣ» (Смирнов, 1912, с. 127). У сповідному запитальнику для жінок Требника другої чверті XVI ст. зазначається про покарання за викидень у вигляді «опитимѣи 5 лет, а поклонов 300 на день, о едином хлебе и воде» (Корогодина, 2006, с. 466). З кормчих книг та сповідних запитальників видно, що передбачено покарання для жінок-вбивць у вигляді покаяння від 3 до 10 років, подекуди із додаванням певної кількості поклонів. Причому пряме пошкодження плоду розглянуто як тяжчий злочин у порівнянні зі спричиненням викидню.

У контексті смертності ненароджених дітей, окрім власне цілеспрямованого умертвіння матір'ю плоду, варто згадати і про інші випадки. Один із них описаний у Литовському статуті 1588 року в розділі 11 арт. 15, де повідомляється: якщо б хтось умисно збив або потоптав вагітну жінку конем, а вона залишилась живою, але втратила дитину, то за викидень винуватець мав принести покаяння – чотирикратно у святкові дні протягом року біля церковних дверей на підвищенні на лікоть від землі стояти і перед прихожанами і всіма, хто заходить до церкви визнавати свою провину. А за збиття жінки – чверть року сидіти у в'язниці. Натомість у випадку подвійної смерті для винуватця повинна застосуватись смертна кара (Ківалов, Музиченко, Паньков, 2004, с. 276–277). За спричинення недбалим поводженням із конем смерті плоду (викидню) покарання більш м'яке, ніж у випадку викидню та смерті самої жінки. Відповідно усвідомлювався той факт, що жінка хоч і втратила свій плід, але при цьому сама залишилась живою, лише отримавши тілесні пошкодження, та в подальшому могла ще народжувати дітей. Тому така втрата не була досить серйозною для держави, у порівнянні зі втратою ненародженої дитини і жінки як однієї із ланок у цілій репродуктивній системі населення.

Окрім визначення форми і методів покарання для злочинців за протиправну поведінку, яка зачіпає нашу тему, правові пам'ятки також гарантували право ще ненародженої дитини на життя. Це прописано в Литовському статуті 1588 року в розділі 11 арт. 34, що засуджена до страти вагітна жінка до пологів мала бути вільна, але повинна перебувати під спеціальним наглядом і лише після народження дитини до неї мала бути застосована смертна кара (Ківалов, Музиченко, Паньков, 2004, с. 289). Подібне формулювання міститься в «Правах...» у главі XX арт. 43 (Вислобоков, 1997, с. 382). У такому випадку держава ставала на бік ще ненародженого свого майбутнього громадянина, захищала його природне право на життя, та, таким чином, визнавала,

що діти не повинні нести відповідальність за вчинки своїх батьків. Держава здійснювала контроль над сімейними відносинами та інститутом дитинства, і у випадку прямої загрози життю дитини неодмінно втручалась, з метою зайти останньої, вживаючи всіх необхідних засобів.

Насильницька смертність новонароджених. Якщо жінці вдалось приховати ознаки своєї небажаної вагітності (наслідку зґвалтування, позашлюбних статевих зносин), при цьому не позбувшись плоду ще в утробі, то загроза для дитини наставала після пологів.

Маскуючи свою вагітність жінка неодмінно мала потурбуватись і про таємні пологи, про які ніхто не дізнається, що буде запорукою вдалого дітозгубництва як кінцевого етапу приховування позашлюбних статевих зносин. Точно визначити момент народження дитини жінка не могла, а тому змушена була діяти, виходячи з обставин, які склались.

У ст. 9 Устава Князя Володимира (Синодальна редакція, синодальний звід) зазначено: «...или девка дѣтя повържетъ...» (Щапов, 1976, с. 23). За цим Уставом належало покарати молоду матір, яка покинула свою дитину. Більш повно про подібний злочин зазначено в Уставі Князя Ярослава (Простора редакція, Основний звід) у ст. 6, за якою передбачалось покарання жінки, яка до шлюбу або вже у шлюбі завагітніла (позашлюбні стосунки) та погубила свою дитину (Щапов, 1976, с. 87). Перший Устав характеризує сам факт дитячих убивств, натомість Устав Ярослава ще й розрізняє обставини, унаслідок яких з'явилась небажана дитина. Як покарання жінку мали забрати до церковного дому, звідки потім родина могла її викупити.

Литовський статут 1588 року зазначає про кару для жінки та її співучасників за вбивство новонародженої дитини у вигляді позбавлення життя, вказуючи на можливі причини злочину: через сором або з остраху покарання (Ківалов, Музиченко, Паньков, 2004, с. 303). Подібне формулювання вміщено в «Правах...» у главі 23, арт. 10, п. 1, де зацентровано увагу навіть на співучасті чоловіка і саме його вині у небажаній вагітності жінки (Вислобоков, 1997, с. 417). Задля кращого втілення задуму жінка могла користуватись допомогою когось із близьких родичів або знайомих, які і ставали співучасниками тяжкого злочину.

В одній із розглянутих судових справ про вбивство дитини оповідається про вирок для дітозгубниці – закопати живцем та пробити кілком (Левицький, 1918, с. 12–13). Про подібне покарання написав і Томаш Вісліч на основі польських матеріалів, де за дітозгубництво також передбачалась кара у вигляді закопування живцем і пробивання кілком (Wiślicz, 2014, s. 143) (подібні вирокі були характерні для магдебурзького права) (Grudzień, 2012, s. 7–12).

Не виключаємо і такі випадки, коли жінка могла стати жертвою, тобто чоловік примусив її вбити дитину. «Аще ли с своею женою преже брака был есть, и робе отроча велел погубити, пост 3 лета» (Корогодина, 2006, с. 415).

Тут винуватцем злочину був чоловік, а виконавцем – його служка. Тобто вбивати дітей могли через інших осіб, особливо своїх підневільних, на яких вони поширювали вплив.

У одній із кормчих книг, зазначаючи про злочин дітозгубництва, теж вказано причини небажаної вагітності (тобто позашлюбні статеві зносини) і мотив: «Аще же которые блoudят с холостыми или со в^новами, а еще гоубят дѣти за сра^м, шпитемъи ꙗъ лѣ^ѣ» (Смирнов, 1912, с. 70). Саме через почуття сорому за аморальні вчинки (для суспільства досліджуваного періоду) та з остраху покарання за них жінки і вдавались до дітозгубництва. Бажання позбавити життя новонародженого після пологів досягало свого апогею. Адже жінці довелося пройти весь складний шлях розвитку плоду в утробі, при цьому вигадуючи способи маскування зовнішніх видимих ознак вагітності, часто відчуваючи стрес через можливість бути викритою. Від моменту появи перших ознак вагітності у жінки з'являвся намір звільнитися від «тягаря», який до моменту народження лише збільшувався. За допомогою негативної енергії, яка виникла внаслідок фізичного навантаження під час пологів, підсилювався намір позбутися новонародженого і, зрештою, втілювався будь-яким способом.

Способи умертвіння та приховання слідів. Методи умертвіння відрізнялись залежно від того, коли саме проявився намір вбити (до чи після пологів). Відповідно перше розглядається як знищення плоду в утробі матері. Як тільки стало відомо про вагітність, жінка намагалась передбачити варіанти розвитку подій: або вона зараз позбується плоду, або чекає народження, всіляко маскуючи видимі ознаки. Обравши перший варіант, жінка замислювалась над способами здійснення задуманого. Уважаємо, що більш розповсюдженим (найчастіше згадується в джерелах) засобом було «зеліє», яке могло спричинити викидень. «А которые женщины, не желаа себѣ имѣть плода, нарочито бы какимъ предварительнымъ образомъ тот плод портили зеліємъ и другими образы...» (Вислобоков, 1997, с. 417). Серед масиву питань, вміщених на сторінках сповідних запитальників, виділяється значна кількість про «зеліє», починаючи від випитування в жінки чи вміє вона його приготувати (чи знається вона на цьому) до питань про вбивство плоду ще в утробі за допомогою цього засобу (Корогодина, 2006, с. 458, 460–461, 464, 466–469, 471, 475, 485). Не обов'язково, що саме вагітна жінка готувала «зеліє» (Корогодина, 2006, с. 458, 461), адже вона могла скористатись допомогою знайоми, яка, таким чином, ставала співучасницею умертвіння плоду, або ж «зеліє» наказав вжити чоловік (Корогодина, 2006, с. 421).

Достеменно невідомо чи надавало вживання «зелія» бажаного результату. Однак тут же, припускаємо, що воно могло мати шкідливий вплив для жінки, адже цю суміш необхідно було вживати внутрішньо, а тому всередині організму «отрута» могла подіяти не лише на плід. Саме із подібним можливим ризиком пов'язаний цей спосіб умертвіння дитини ще в утробі матері.

Надмірні фізичні навантаження під час вагітності також могли призвести до втрати плоду. Варто акцентувати увагу й на тому, що такі обставини могли бути не випадковими. В окремих випадках жінки навмисно вдавались до піднімання тягарів, з метою позбутись небажаної вагітності. Подібного висновку дійшов і польський дослідник Томаш Вісліч (Wiślicz, 2014, s. 148). Підтвердження цьому зустрічаються в судових справах (Маслійчук, 2005, с. 208; Левицький, 1918, с. 10–11).

Одночасно вбивством і прихованням слідів можна вважати інцидент, коли новонароджену дитину вкинули до водойми. «Ци ввергла еси в воду дитя свое или чюже, или у божници?», «Ци утопила будешь дитя...», «И девою будучи или вдовою, дитя потопила еси или убила?» (Корогодина, 2006, с. 457, 458, 470). Для здійснення цього виду дітозгубництва жінка могла обрати ті об'єкти, які були у безпосередній близькості до неї, та до яких можна було непомітно дістатись, щоб не викликати зайвих підозр. Одним із них могла стати річка, яка протікала поблизу населеного пункту, як це описано в думі «Три братчики рыбарчики рыбоньку ловили» (Головацький, 1878, с. 54–55). Рибалки виловили з річки мертве дитяче тіло, після чого вся громада почала шукати матір. На збори всі дівчата прийшли у віночках, а лише одна без нього. Покарали її так само, як вона вбила свою дитину – утопленням. А в пісні «Коли мурували Білу Маковицю» розповідається про вбивство вдовою своєї новонародженої дитини з безвиході: втопила в озері (Дей, Ясенчук, Іваницький, 1988, с. 297). Із судово-слідчих справ нам відомі утоплення й в інших місцях – ручаї, а також криниці (Сулима, 2005, с. 169, 173). Останнє можна пояснити домінуванням бажання позбутись тіла якнайшвидше, щоб ніхто не дізнався, а тому і використали криницю як глибоке і темне місце. Але ж, якщо вона функціонувала, то злочинниця ризикувала бути викритою, оскільки під час набору води до відра могло потрапити і вкинуте тіло.

Подібно до утоплення закопування жертви так само можна вважати одночасно вбивством і прихованням слідів, оскільки в такому випадку достеменно не відомо чи здійснене поховання дитини живцем, чи це вже був процес ліквідації доказів небажаної вагітності, а новонароджений вбитий іншим способом, або ж взагалі з'явився мертвим на цей світ. Той, хто мав намір закопати тіло своєї небажаної дитини, міг обрати спеціальне місце, яким слугували: город, садок та територія навколо хати. Відмінність від попереднього способу полягає в тому, що земля прикриває тіло, а тому з'являється більша вірогідність того, що злочинне діяння залишиться ніким непомічене, а винуватці – непокараними. Маючи такий намір, злочинець підбирав для себе найбільш сприятливі умови для здійснення задуманого. Адаже треба було зробити все максимально швидко та непомітно для оточуючих, а тому – обрати місце, яке знаходилось в безпосередній близькості.

У судових справах знаходимо такі приклади. Агафія Дудник народила дитину (небажану), задушила і закопала під тином. Єфимія Сердюк теж прижила блудно дитину, народила її надворі біля воза та закопала під тином

(Сулима, 2005, с. 172, 173). Як бачимо, обирались саме ті місця для закопування, які перебували у безпосередній близькості. Катерина теж прижила блудно дівчинку, яку після народження задушила і закопала на городі (Сулима, 2005, с. 175). Марина народила від свого чоловіка дитину, але одразу побігла в садок, виривши власними руками ямку, поклала туди новонародженого і засипала піском (Левицький, 1918, с. 12–13). У двох, із наведених прикладів, перед закопуванням дитина була вбита своєю матір'ю. В інших випадках нам відомо лише про мертвонародження, через що її і закопали (Сулима, 2005, с. 170–171). Однак не варто відкидати і той факт, що за допомогою твердження про мертвонародження дітовбивці намагались уникнути відповідальності за свій злочин (Маслійчук, 2008, с. 66–68).

Проте не завжди вдавалось зберегти цілковиту таємницю про закопування своїх дітей. Вона розкривалася в тому випадку, якщо хтось знайшов мертве тіло. І тут важливо розуміти, що під час вчинення злочину дітозгубниця могла лише трішки прикопати тіло (не заглиблюватись у землю, а тільки прикрити на поверхні), унаслідок чого через певний проміжок часу тіло «виходило» на поверхню. Можна пояснити це погодними умовами (змиття верхнього шару землі дощем або ерозія піску вітром, або танення снігу, у який було заховано тіло) чи діяльністю домашніх тварин, особливо собак, які розривали ці ями і розтягували залишки маленького тіла навколишньою територією, де їх вже могли побачити люди (Див. Сулима, 2005, с. 170, 172; Левицький, 1918, с. 12). Тобто в усіх випадках виявлення закопаного чи утопленого тіла стає явною риси, що дітовбивці не замислювались над подальшими наслідками своїх діянь (що тіло спливе чи його виллять рибалки, чи відринуть собаки), а лише бажали якнайшвидше позбутись дитини. А тому на момент здійснення злочину ними не керував здоровий глузд, вони були наповнені своїми емоціями. До прикладу, В. Маслійчук пояснює подібну поведінку матерів «післяпологовим синдромом», коли жінка може перебувати в шоковому стані чи стані афекту і не контролювати свої дії (Маслійчук, 2008, с. 60).

Жахливим способом була вбита новонароджена дівчинка Мотрони Якилихи. Остання напхала їй до рота землі і присипала в погребі буряками (Сулима, 2005, с. 174–175). Із усної народної творчості довідуємось і про інші способи вбивства та захоронення слідів. У думі «Загр'яло сонечко на ст'бну» оповідається про те, як мати погубила трьох своїх дітей: одного в печі спалила, другого – собаці згодувала, третього – в межу закопала (Головацький, 1878, с. 211).

Про використання домашніх тварин у злочині дітозгубництва ми дізнаємось і з Уставу Князя Ярослава (Простора редакція, основний звід), де в ст. 6 сказано: «... Тако же и женка без своего мѡжа или при мѡжи детати добѡдеть, да погѡбит, или в' свиньи в' вержет, или оутопит...» (Щапов, 1976, с. 266–267). Привертає увагу факт використання свиней для знищення маленького тіла. Із відповідної літератури дізнаємось про існування канібалізму у

свиней, що зумовлено особливостями їх утримання (Комлацкий, Величко, Величко, 2017, с. 62–64). Якщо свиня здатна з'їсти собі подібних (поросят), припускаємо, що вона могла з'їсти і невелике тіло новонародженої дитини. «Свинія не зрить горѢ, и слнца не видить: / и що мѢть ясти, то ничи(м) сА не брѣдитъ» (Зіновіїв, 1971, с. 168). Саме такою особливістю своїх домашніх тварин і могли користуватись дітозгубниці. «Права...» розглядають залишення новонародженої дитини на якомусь місці, із загрозою для останньої від тварин (у наслідок чого її могли з'їсти домашні чи інші звірі), як злочин (Вислобоков, 1997, с. 417–418).

Іншим виявом дітозгубництва можна вважати «заспання», коли вночі батьки спали разом із немовлям та випадково уві сні придавили його або іншими несвідомими діями призвели до загибелі. «І тѣе в розни(х) страна(х) пригоды бываю(т): / же свои(х) малыхъ дѣте(и) жѣны присыплю(т)» (Зіновіїв, 1971, с. 110).

«Аще кладѣт дети и ѡгнетают спячи ѡбийство л и есть. ш н же ре^ч трезви то ле^чае аще пиани то ѡбийство ег^къ» (Смирнов, 1912, с. 8). Умертвіння в батьківському ліжку з боку церкви розглядалось як акт скоєння вбивства, який пом'якшувався в тому випадку, якщо батьки не вживали алкоголю. Перебування поряд із батьками, один із яких знаходиться в стані алкогольного сп'яніння, розцінювалось як пряма загроза для дитини. Відповідно, випадки «заспання» теж мали місце в українському суспільстві, яких церква намагалась не допускати, накладаючи за це покарання. «Аще ѡмретъ младенець в нощи бли^з родителіа своего некрѣщено. семи днєи шпїтї м. днї. Аще ли м. днї. и ѡмретъ некрѣщено в нощи шпитеми го^н» (Смирнов, 1912, с. 154). Серед сповідних запитань, адресованих жінкам, зустрічаються і ті, що стосуються «заспання»: «Или дєтя ци уморила еси на постели?» (Корогодина, 2006, с. 456). Тільки тут вжито дієслово «уморила» і на позначення саме «заспання» додано уточнення «на постели». Питання могло бути виражено і в іншій формі: «Или угнєла еси на постели дєтя?» чи «...или спячи не удушила ли?» (Корогодина, 2006, с. 459, 485). Навмисні вбивства маскувались як нещасні випадки «заспання» дитини, про що стверджують і деякі дослідники (Бессмертный, 1991, с. 44).

Висновки. Отже, норми права врегульовували питання, пов'язані із дітозгубництвом, розрізняли випадки умертвіння плоду в утробі та власне вбивства новонародженої дитини. Найдавніші правові пам'ятки (князівські устави) визначали як злочин лише вбивство немовляти, не вказуючи нічого за намагання позбутись плоду до моменту народження. Литовські статути, «Права, за якими судиться малоросійський народ», кормчі книги та сповідні запитальники подають більше інформації про дітозгубництво, за яке передбачались різні покарання. Умертвіння плоду каралось не так жорстоко, як позбавлення життя немовляти.

Якщо бажання вбити дитину загострювалось ще під час вагітності, то жінки вдавались до різних методів її переривання, спричинивши умертвін-

ня плоду і викидень. Встановлено, що основними із них могли слугувати так звані «зелія», які приймали внутрішньо, а також надмірні фізичні навантаження, до яких вдавались вагітні жінки. Бажання смерті дитини могло проіснувати і до пологів, власне після яких відбувалось дітозгубництво.

З'ясували, що існувало декілька способів позбутись небажаної дитини, які головним чином поділяються на здійснені під час вагітності та після народження. Норми церковного та світського права негативно ставились до вчинення такого роду діянь, і передбачали доволі суворі покарання для злочинців. Окремі способи дітозгубництва можна розглядати одночасно і як захоронення слідів (утоплення, закопування тощо). Жінки були вимушені діяти в тих обставинах, що склались, а тому – обирали для приховання слідів ті місця, які знаходились поруч. Головна мета – якнайшвидше позбутись небажаної дитини, при цьому зберегти все в цілковитій таємниці. Але не завжди все відбувалось саме так, адже не рідко дітозгубниць викривали.

Однак, не варто забувати і про те, що право дитини на життя, у тому числі ще ненародженої, гарантувалось законом (що стало помітним у Литовських статутах та «Правах...»). Відповідно, норми права разом із суспільством здійснювали доволі жорсткий контроль за членами цього суспільства, з метою врегулювання сімейних відносин і недопущення поширення дітозгубництва.

Подальші дослідження окремих проблем історії дитинства в Україні дозволять в повній мірі розкрити питання про місце дитини в українському суспільстві в минулому.

Список використаних джерел і літератури:

Аррес, Ф. (1999). *Ребенок и семейная жизнь при старом порядке: пер. с франц.* (Я. Ю. Старцева, В. А. Бабинцева). Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 416 с.

Бессмертный, Ю. Л. (1991). *Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции.* Москва: Наука, 240 с.

Вислобоков, К. А. (Упорядн.). (1997). *Права, за якими судиться малоросійський народ.* Київ, 547 с.

Гернет, М. Н. (1911). *Детоубийство. Социологическое и сравнительно-юридическое исследование.* Москва: Издательство Императорского Московского университета, 315 с.

Головацкий, Я. Ф. (1878). *Народные песни Галицкой и Угорской Руси* (в 3 ч., Ч.1. Думы и думки). Москва: Изд. имп. О-ва Истории и Древностей Рос. при Моск. ун-те, 388 с.

Гошко, Т. (2018). Уявлення про дитинство у кодексах міського права в Речі Посполитій XVI – початку XVII ст. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*, 1, 37–56.

Дей, О. І., Ясенчук, А. Ю. & Іваницький, А. І. (Упорядн.). (1988). *Балади. Родинно-побутові стосунки.* Київ: Наукова думка, 528 с.

Демоз, Л. (2000) *Психоісторія.* Ростов-на-Дону: Феникс, 512 с.

- Зіновійв, К.** (1971). *Вірші. Приповіді посполиті*. Київ: Наукова думка, 390 с.
- Ківалов, С., Музиченко, П. & Паньков, А.** (ред.). (2003). *Статути Великого князівства Литовського* (у 3 т. Т.ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року). Одеса: Юридична література, 560 с.
- Ківалов, С., Музиченко, П. & Паньков, А.** (ред.). (2004). *Статути Великого князівства Литовського* (у 3 т. Т.ІІІ Статут Великого князівства Литовського 1588 року (у 2 кн. Кн. 2)). Одеса: Юридична література, 568 с.
- Комлацкий, В. И., Величко, Л. Ф. & Величко, В. А.** (2017). *Биология и этология свиней*: учеб. пособие. Краснодар: КубГАУ, 137 с.
- Кормчая.** Напечатана с оригинала патриарха Иосифа. (1890). Санкт-Петербург, 239 с.
- Корогодина, М. В.** (2006). *Исповедь в России XIV-XIX вв. Исследование и тексты*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 584 с.
- Левицький, О.** (1918). Суд над матерями-злочинницями в давній Україні. *Правник*, 8–14.
- Маслійчук, В.** (2005). Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва). *Соціум. Альманах соціальної історії*, 5, 197–215.
- Маслійчук, В.** (2010). Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Український історичний журнал*, 2, 38–47.
- Маслійчук, В.** (2008). *Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVIII ст.* Харків: Харківський музей приватної садиби, 128 с.
- Смирнов, С.** (1912). *Материалы для истории древне-русской покаянной дисциплины (тексты и заметки)*. Москва: издание Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете : Синодальная типография, 568 с.
- Сулима, М. М.** (2005). *Грѣхи розмаїтїи: епитимійні справи XVII–XVIII ст.* Київ: Фенікс, 256 с.
- Шапов, Я. Н.** (1976). *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* Москва: изд-во «Наука», 240 с.
- González, Hernando I.** (2013). El infanticidio. *Revista Digital de Iconografía Medieval*, Vol.5, numero 9, 29–42.
- Grudzień, V.** (2012). *Dzieciobójstwo. Zarys historii stosowania kar.* Wydawnictwo Szkoły Policji w Katowicach, 23 s.
- Polak, A.** (2018). Dzieciobójstwo w ujęciu prawnym i kościelnym. *ACTA ERASMIANA*, 122–134.
- Wiślicz, T.** (2014). Dzieciobójstwo jako narzędzie polityki reprodukcyjnej w Rzeczypospolitej XVII–XVIII wieku. *W Kręgu Rodziny Epok Dawnych. Dzieciństwo*, 141–151.

References:

- Aries, E.** (1999) *Rebenok i semejnaya zhizn pri starom poryadke* [Child and family life under the old order]: *per. s. frants.* (Ya. Yu. Startseva, V. A. Babintseva). Yekatirinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta, 416 s. [in Russian].
- Bessmertnyy, Yu. L.** (1991). *Zhizn i smert v srednie veka. Ocherki demograficheskoy istorii Frantsii* [Life and Death in the Middle Ages. Essays on the demographic history of France]. Moskva: Nauka, 240 s. [in Russian].

Vyslobokov, K. A. (Comps.). (1997). *Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskyi narod* [Laws by which the Little Russian people are judged.]. Kyiv, 547 s. [in Ukrainian].

Gernet, M. N. (1911). *Detoubystvo. Sotsiologicheskoe i sravnitelno-yuridicheskoe issledovanie* [Infanticide. Sociological and comparative legal research]. Moskva: Izdatelstvo Imperatorskogo Moskovskogo universiteta, 315 s. [in Russian].

Golovatskiy, Ya. F. (1878). *Narodnye pesni Galitskoy i Ugorskoy Rusi* [Folk songs of Galician and Ugric Rus] (v 3 vol., Vol.1. Dumy i dumki). Moskva: Izd. imp. O-va Istorii i Drevnostey Ros. pri Mosk. un-te, 388 s. [in old Ukrainian].

Hoshko, T. (2018). Uiavlennia pro dytynstvo u kodeksakh miskoho prava v Rechi Pospolytii XVI – pochatku XVII st. [Conceptions of childhood in codes of municipal law in the Polish-Lithuanian Commonwealth of the 16th – early 17th centuries]. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii*, 1, 37–56. [in Ukrainian].

Dei, O. I., Yasenchuk, A. Yu. & Ivanytskyi, A. I. (Comps.). (1988). *Balady. Rodynno-pobutovi stosunki* [Ballads. Family relations.]. Kyiv: Naukova dumka, 528 s. [in Ukrainian].

Demoz, L. (2000). *Psikhoistoriya* [Psychohistory]. Rostov-na-Donu: Feniks, 512 s. [in Russian].

Zinoviiv, K. (1971). *Virshi. Prypovisti pospolyti* [Poems. Proverbs of the common people]. Kyiv: Naukova dumka, 390 s. [in old Ukrainian].

Kivalov, S., Muzychenko, P. & Pankov, A. (Ed.) (2003). *Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho* [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania] (u 3 vol. Vol.II. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1566 roku). Odesa: Yurydychna literatura, 560 s. [in Ukrainian].

Kivalov, S., Muzychenko, P. & Pankov, A. (Ed.) (2004). *Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho* [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania] (u 3 vol. Vol.III. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 roku (u 2 vol. Vol.2)). Odesa: Yurydychna literatura, 568 s. [in Ukrainian].

Komlatskiy, V. I., Velichko, L. F. & Velichko, V. A. (2017). *Biologiya i etologiya sviney* [Biology and ethology of pigs]: ucheb. posobie. Krasnodar: KubGAU, 137 s. [in Russian].

Kormchaya. Napechatana s originala patriarkha Iosifa [Helm Book. Printed from the original of Patriarch Joseph]. (1890). Sankt-Peterburg, 239 s. [in Church Slavonic].

Korogodina, M. V. (2006). *Ispoved v Rossii XIV-XIX vv. Issledovanie i teksty* [Confession in Russia in the 14th-19th centuries. Study and texts]. Sankt-Peterburg: Dmitriy Bulanin, 584 s. [in Russian].

Levytskyi, O. (1918). Sud nad materiamy-zlochynnytsiamy v davniy Ukraini [The trial of criminal mothers in ancient Ukraine]. *Pravnyk*, 8–14. [in Ukrainian].

Maslichuk, V. (2005). Deviantna povedinka zhinky na Slobozhanshchyni u 80-kh – 90-kh rr. XVIII st. (za materialamy povitovykh sudiv Kharkivskoho namisnystva) [Deviant behavior of women in the Slobozhan region in the 1880s and 1890s. (based on the materials of the district courts of the Kharkiv viceroyalty)]. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*, 5, 197–215. [in Ukrainian].

Maslichuk, V. (2010). Vik doroslishannia: pochatok povnoi kryminalnoi vidpovidalnosti v Livoberezhni ta Slobidskii Ukraini u druhii polovyni XVIII st. [The age of adulthood: the beginning of full criminal responsibility in Left Bank and Slobid Ukraine in the second half of the 18th century.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 38–47. [in Ukrainian].

Maslichuk, V. (2008). *Ditozghubnytsvo na Livoberezhni ta Slobidskii Ukraini v druhii polovyni XVIII st.* [Infanticide in the Left Bank and Slobid Ukraine in the second half of the 18th century]. Kharkiv: Kharkivskiy muzei pryvatnoi sadyby, 128 s. [in Ukrainian].

Smirnov, S. (1912). *Materialy dlya istorii drevne-russkoy pokayannoy distsipliny* [Materials for the history of ancient Russian penitential discipline]: (teksty i zametki). Moskva: izdanie

Imperatorskogo obshchestva istorii i drevnostey rossiyskikh pri Moskovskom universitete: Sinodalnaya tipografiya, 568 s. [in Russian].

Sulyma, M. M. (2005). *Hriky rozmaytyi: yepytymiini spravy XVII–XVIII st.* [Various sins: acts of penitence in the 17th–18th centuries.]. Kyiv: Feniks, 256 s. [in Ukrainian].

Shchapov, Ya. N. (1976). *Drevnerusskie knyazheskie ustavy XI–XV vv.* [Old Russian princely statutes of the 11th–15th centuries.]. Moskva: izd-vo «Nauka», 240 s. [in Russian].

González, Hernando I. (2013). El infanticidio. *Revista Digital de Iconografía Medieval*, Vol. 5, numero 9, 29–42. [in Spanish].

Grudzień, V. (2012). *Dzieciobójstwo. Zarys historii stosowania kar.* Wydawnictwo Szkoły Policji w Katowicach, 23 s. [in Polish].

Polak, A. (2018). Dzieciobójstwo w ujęciu prawnym i kościelnym. *ACTA ERASMIANA*, 122–134. [in Polish].

Wiślicz, T. (2014). Dzieciobójstwo jako narzędzie polityki reprodukcyjnej w Rzeczypospolitej XVII–XVIII wieku. *W Kręgu Rodziny Epok Dawnych. Dzieciństwo*, 141–151. [in Polish].

Отримано: 13.12.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-38.65-85

УДК 94 (477)«18/19»

КРУГЛЯК Марина – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Державного університету «Житомирська політехніка», вул. Чуднівська, 103, м. Житомир, індекс 10005, Україна (marinakrugljak@ukr.net)

ORCID 0000-0003-3837-0982

Researcher ID AAC-2227-2019

Scopus-Author ID 56490571700

KRUGLIAK Maryna – Candidate of Historical Sciences, associate professor, associate professor of the Department of tourism and hotel and restaurant business of Zhytomyr Polytechnic State University, 103 Chudnivska Street, Zhytomyr, index 10005, Ukraine (marinakrugljak@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: **Кругляк, М.** (2022). Проблема торгівлі жінками на сторінках преси Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (38), 65–85.

ПРОБЛЕМА ТОРГІВЛІ ЖІНКАМИ НА СТОРІНКАХ ПРЕСИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати ступінь висвітлення на сторінках преси Наддніпрянської України кінця XIX – початку XX ст. поширеного у світі явища торгівлі жінками та продемонструвати заходи з боку держави та громадськості щодо

його применшення та усунення. **Методологія дослідження** базується на загальнонаукових принципах – об'єктивності, історизму, системності, а також на використанні методів – аналізу та синтезу, порівняння та абстрагування, узагальнення та систематизації, історико-типологічного й проблемно-хронологічного. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії здійснено спробу аналізу ставлення держави і громадськості до проблеми торгівлі жінками наприкінці XIX – на початку XX ст. шляхом вивчення періодичної преси даного періоду. Авторка звертає увагу також на глобальний характер проблеми, акцентуючи на маловідомих аспектах, зокрема торгівлю дітьми. **Висновки.** Наприкінці XIX – на початку XX ст. торгівля жінками набула глобального характеру й перетворилася на нагальну проблему, розв'язати яку можна було лише шляхом об'єднання зусиль урядів усіх країн. Між тим, газетні публікації свідчать про небажання еліт займатися цим, адже причина полягала не лише в наявності воєнно-політичних конфліктів, але й у корупційній складовій цієї торгівлі, покровителями якої часто були представники влади та поліції на місцях.

У кореспондентів газет, які видавалися в Наддніпрянській Україні, загалом спостерігаємо негативне ставлення до торгівлі жінками та проституції. Між тим, шовіністичний «Киевлянин» надто акцентує увагу на єврейському чинникові й на тому, що найчастіше агентами з пошуку та продажу жінок були євреї; надає достатньо багато прикладів урядових спроб розв'язання даної проблеми та наводить цитати з документів, прийнятих на міждержавному рівні. Не можемо виключити й піар-технологій, до яких вдавалися журналісти, описуючи в детективному ключі історії жертв торгівлі «живим товаром» та їхній шлях повернення додому; безумовно, подібні публікації впливали на зростання накладу й проданих примірників газети. Таким чином, можемо констатувати, що проблемі торгівлі жінками було приділено достатньо багато місця в тогочасній пресі підросійської України, однак цілі появи подібних заміток на шпальтах газет були різними: привернути увагу до нагальної проблеми сьогодення; виробити шляхи боротьби із нею; збільшити читацьку аудиторію.

Ключові слова: агент, «білі невольниці», будинок розпусти, «Вольнь», «живий товар», «Киевлянин», торгівля жінками.

THE PROBLEM OF TRAFFICKING IN WOMEN ON THE PAGES OF THE PRESS OF TRANSDNIPRIAN UKRAINE (END OF THE 19th – EARLY 20th CENTURY)

Abstract. *The purpose of the research* is to analyze the degree of coverage on the pages of the press of Transdniprian Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries the worldwide phenomenon of trafficking in women and to demonstrate measures taken by the state and the public to reduce and eliminate it. **The research methodology** is based on general scientific principles as objectivity, historicism, systematicity, as well as on the use of methods – analysis and synthesis, comparison and abstraction, generalization and systematization, historical-typological and problem-chronological. **The scientific novelty** is that for the first time in domestic historiography, an attempt to analyze the attitude of the state and the public to the problem of trafficking in women at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries by studying the periodical press of this period was made. The author also draws attention to the global nature of the problem, emphasizing on little-known aspects, in particular, child trafficking. **Conclusions.** At the end of the 19th – at the beginning of the 20th century trafficking

in women has become global and has become an urgent problem that can only be solved by the combined efforts of governments of all countries. Meanwhile, newspaper publications testify to the reluctance of the elites to engage in this, and the reason was not only the presence of military and political conflicts, but also the corrupt component of this trade, the patrons of which were often representatives of the authorities and the local police.

Journalists of newspapers published in Transdniprian Ukraine generally have a negative attitude towards trafficking in women and prostitution. Meanwhile, the chauvinistic “Kievlianin” places too much emphasis on the Jewish factor and on the fact that most often the agents for finding and selling women were Jews; provides many examples of governmental attempts to solve this problem and cites documents adopted at the international level. We cannot rule out the PR technologies that journalists resorted to, describing in a detective style the stories of the victims of the “live commodity” trade and their way back home. Undoubtedly, such publications influenced the growth of circulation and sold copies of the newspaper. Thus, we can state that the problem of trafficking in women was given enough space in the press of the Under-Russian Ukraine at the time, but the goals of the appearance of such notes in the columns of newspapers were different: to draw attention to the urgent problem of today; develop ways to fight it; increase readership.

Key words: agent, “white slaves”, brothel, “Volyn”, “live commodity”, “Kievlianin”, trafficking in women.

Постановка проблеми. Торгівлю людьми, й жінками зокрема, нерідко називають однією з головних проблем ХХ – першої чверті ХХІ ст. Особливо актуальною вона стає нині на тлі російської агресії в Україні та масового виїзду жінок та дітей за кордон. Однак і до початку війни на теренах України громадські організації попереджали про високі ризики поширення цього явища в економічно нестабільних країнах, де люди у пошуках роботи можуть пристати на «вигідні пропозиції» й потрапити в сексуальне рабство та не тільки (Мольфар, 2022).

За даними Navoscore, світовий річний масштаб ринку інтимних послуг становить 186 млрд. дол. США й займає другу сходинку після наркоторгівлі (200 млрд. дол. США). У Всесвітній доповіді про сексуальну експлуатацію, яку 2012 року опубліковано Fondation Scelles, до проституції залучено 40–42 млн. осіб, з яких 75% віком від 13 до 25 років. Ринок інтимних послуг – це не тільки секс-працівники, але й «обслуговуючий» його персонал; він, за даними Андрія Габреляна, надає роботу більш ніж 250 млн. осіб (Габрелян, 2020, с. 2002).

Понад сторіччя тому подібна проблема вперше з’явилася на сторінках періодичної преси. Газети, що видавалися в підросійській (Наддніпрянській) Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., містили покликання на публікації з різних країн та фіксували стан проблеми не тільки у Російській імперії, а й в Австро-Угорщині, Німеччині, Італії, США, країнах Латинської Америки і Азії. За умови відсутності інших джерел інформації (на відміну від сучасності й розвинених інформаційних технологій) саме невеликі нотатки, а подеколи й розлогі журналістські статті в газетах формували громадську думку й певним чином унеможлилювали або принаймні прагнули мінімізувати поширення торгівлі жінками. Напевно, й сучасним засобам масової інформації

слід більше уваги приділяти даній проблемі й тим самим демонструвати свою рішучу позицію з протидії насильству й експлуатації людей у світі.

Аналіз джерел та останні дослідження. До розгляду нами було взято дві газети – «Киевлянин» (м. Київ) та «Вольнь» (м. Житомир) за 1896–1913 роки. Особливістю періодичних видань межі XIX – початку XX ст. було те, що вони часто передруковували замітки з інших газет, а в рубриках типу «Смесь» могли розповідати про популярні події у світі. Так, у щоденній газеті «Киевлянин» (360 номерів щороку) знаходимо чимало покликань на одеські, петербурзькі, московські, варшавські, берлінські видання. Житомирська газета «Вольнь», до всього іншого, містила рубрику «Свет и тени русской жизни», в якій автори міркували над такими ганебними тогочасними явищами, як проституція, торгівля жінками, дитяча злочинність. Саме тому, на наше переконання, публікації цих двох газет є достатньо репрезентативним джерелом.

Сучасними науковцями проблема торгівлі жінками у XIX – на початку XX ст. комплексно не досліджується. Окремі аспекти знаходимо в публікаціях таких науковців, як А. Габрелян (Габрелян, 2020), В. Греченко, Ю. Холод (Греченко, Холод, 2021), М. Кругляк (Кругляк, 2016; Кругляк, 2021), А. Макаров (Макаров, 2020), американська історикиня Л. Еншельштейн (Энгельштейн, 1996). Однак більшість дослідників робить акцент лише на одній складовій торгівлі жінками – проституції, натомість оминає продаж жінок за кордон й діяльність міжнародної межі агентів і маклерів, які на торгівлі «білими невільницями» заробляли цілі статки.

Мета статті – показати ступінь висвітлення на сторінках преси Наддніпрянської України кінця XIX – початку XX ст. поширеного у світі явища торгівлі жінками та проаналізувати заходи з боку держави та громадськості щодо його мінімізації та усунення.

Виклад основного матеріалу. Публікації у газетах підросійської України, присвячені торгівлі жінками, можна умовно поділити на декілька груп: 1) невеличкі історії про діяльність шайки торговців «живим товаром», їхній арешт та пошуки, тобто хроніка; 2) інформація про різні конгреси та конференції міжнародного рівня, прийняття відповідного законодавства для перешкодження торгівлі жінками, тобто офіціоз; 3) міркування журналістів про ситуацію з торгівлі жінками в різних країнах та про заходи боротьби з цим явищем.

Ще раз наголосимо на тому, що в названих виданнях публікувалося чимало інформації з газет, які друкувалися не тільки в інших містах Російської імперії, а й за кордоном. Найперша публікація, на яку ми звернули увагу, це замітка в № 16 житомирської газети «Вольнь» від 20 січня 1896 року з покликанням на «Новое Время» (Петербург). У тексті йшлося про шайку злодіїв, що вже тривалий час здійснює торгівлю жінками, яких під різними приводами зманювали, аби «експлуатувати на чужині». За першоджерелом, до петербурзької поліції із закордону нещодавно було надіслано альбом із фо-

токартками злочинців, які займаються торгівлею жінками. Поліції відомі ці діячі («професійні торговці жінками»), є навіть іменні списки, на місця розіслано їхні фотокартки. Тим не менш, з прикрістю констатовано, що припинити діяльність цих професіоналів неможливо, адже діють вони надзвичайно спритно (Торговля людьми, с. 3).

У газеті «Вольнь» існувала рубрика «Свет и тени русской жизни». В ній часто розглядалися важливі питання суспільного життя, зокрема проституція та торгівля жінками. У № 256 від 24 листопада 1896 року оглядач рубрики міркував над публікацію в «Одесских Новостях», присвяченій «живому товару». Автор статті вражає формулюванням: «“Живий товар” в наш час є вже предметом спекуляції та дуже вигідної; «пропозицію» перевершує «попит», й тому вигідності цієї галузі торгівлі можуть позаздрити найбільші комерційні фірми». А далі житомирський автор переказує історії про зваблення дівчат та їхній продаж у рабство: про появу розважальних закладів під час ярмарок; про існування «пансіонів» у Кишиневі; про неповнолітніх 8–12-річних дівчаток, яких затягують під різними приводами в подібні місця; про перекупку жертв від однієї хазяйки іншою. Найчастіше «рабинь» знаходили серед дівчат, які шукали роботу прислугою. Найвідомішою вербувальницею «живого товару» була пані Аландаренкова. Центрами пошуку жертв були Москва, Одеса, Орел, Кишинів, Казань, Смоленськ, Варшава, Лодзь, Мінськ. До останнього з'їжджалися агенти з Кременчука, Ростова-на-Дону, Одеси, Бразилії та Аргентини. Якщо жертва втікала, то її прагнули будь-що повернути; в разі ж, якщо торгівля зривалася й поліція виходила на слід зловмисників, ті сплачували лише 10 руб. штрафу або відбували тиждень арешту. Через страх жертв знайти докази торгівлі жінками було майже неможливо. Оглядачеві публікації відомі прізвища вербувальників. Це Кон, Заблудовичі, Гринберг, Островський (з Варшави), Гольденберг (Кременчук), Блюм та Стриговські (Одеса), Серадзькі (Лодзь). Останні належали до відомої шайки «Чорна сотня», яка діяла в Привіслянському краї й непогано заробляла на торгівлі «живим товаром» (Эс Ге, 1896, с. 2).

Інкони газети розміщували інформацію про арешти подібних торговців. Зокрема, у червні 1901 року «Киевлянин» повідомляв про затримання у Варшаві Гершка Паризербонда. Його впродовж півтора року розшукували варшавські та аргентинські слідчі. Зловмисник переховувався в Парижі та містах Аргентини, однак, тим не менш, п'ять разів відбував покарання у тюрмі. Завдяки торгівлі жінками Паризербонд розбагатів й не шкодував грошей на придбання якісного одягу. Поліція затримала його під час ведення переговорів з декількома дівчатами – потенційними жертвами (Арест торговца живым товаром, 1901, с. 2).

Детальну інформацію знаходимо про організацію торгівлі «живим товаром» у різних містах Російської імперії. Зокрема, у вересні 1911 року «Киевлянин» розповідав про Варшаву. Сезон торгівлі і головний ярмарок відбуваються у Варшаві наприкінці червня або на початку липня. В цей час

сюди приїжджають великі «оптовики» та комісіонери, які постачають «товар» для експорту в Аргентину, Бразилію, Туреччину, Єгипет. Серед оптовиків є й жінки похилого віку із діамантами. Час від часу сюди прибувають агенти з провінції. Оптовики не мають безпосереднього зв'язку із сутенерами, а ведуть з ними справи через особливе «бюро». Тут є спеціальний штат лікарів, які вивчають стан здоров'я «товару». Деякі агенти одружуються зі своїми «жертвами». У німецьких портах уже знають таких альфонсів-спеціалістів, тому не пускають їх із «дружинами», саме через це дівчат вивозять через перевірений роттердамський порт (Организация торговли «живым товаром», с. 5).

«Киевлянин» (1901 р., 23 січня) розповідає про ще один центр торгівлі жінками – Закавказзя. Більшість потенційних рабинь не місцеві, працюють на тютюнових плантаціях та зазнають жорстокого поводження від прикажчиків та хазяїв. Колишні «наложниці» хазяїв та прикажчиків радять приниженим дівчатам поїхати за кордон й отримувати за цю роботу шалені кошти. Журналіст зауважує: «Цілі партії дівчат і молодих жінок вивозяться щорічно з портів Чорного моря за кордон під виглядом покоївок, бонн, гувернанток й завжди їх супроводжує якийсь дядечка чи двоюрідний брат» (Живой товар, 1901, с. 4).

Одним з центрів торгівлі жінками було місто Баку. У липні 1908 року «Киевлянин» повідомляв таке: керченські рибалки знайшли на березі моря записку, викинуту з пароплава. В ній йшлося про те, що дівчину проти її волі везуть з рідного міста у Баку, в якийсь притон, звідки її планують перепродати в Туреччину. На пароплаві їй постійно дають снодійне, а потім гвалтують. У записці було вказано ім'я та прізвище дівчини. Слідчим удалося з'ясувати, що жінка родом з Луганська, місяць тому одружилася із робітником, який, швидше за все, продав свою дружину в бакинський притон (Торговля женщинами, 1908, 9 июля, с. 5).

У № 84 від 16 квітня 1898 року у газеті «Вольнь» йшлося про торгівлю «живим товаром» у Києві. Цікаво, що автор зауважує, що вона «здійснюється в Києві не тільки у спеціально призначених для цього «веселих» домах, але й в інших місцях». Ними, зокрема, були «контори для найму прислуги», якими насправді виявлялися притони розпусти. Дехто Розенберг знімав квартиру, знаходив незаможних дівчат, які шукали роботи прислугою, вербував їх у будинки розпусти та сам утримував подібний будинок. Тимчасовим притулком для повій були й так звані «фіалочні». Періодично на захист повій у цих закладах приходили київські сутенери, які називалися «жовті піджаки». Автор публікації згадує про випадок на Воздвиженській вулиці, коли «жовті піджаки» побили поліцейського, який хотів затримати дівчину з місцевої «фіалочної» (Киевская жизнь (От собств. корресп.), с. 3). Декілька слів скажемо, що являли собою так звані «фіалочні». Київський краєзнавець Анатолій Макаров зазначає: «Фіалочні заклади, або «мінерашки» – невеликі нелегальні будинки розпусти, які діяли під видом балаганів, що торгують квасом,

дрібних лавок та магазинів. Обслуговували найбільш невибагливу публіку» (Макаров, 2020, с. 331).

У Волинській губернії центрами торгівлі «живим товаром» були Житомир і Рівне. У Житомирі торгівлею займався чоботяр Стариковський, що проживав у центрі міста, на вулиці Михайлівській; фальшиві паспорти робив адвокат Брусиловський. Головна контора знаходилася в місті Рівному, а загалом дівчат так само вивозили до Константинополя (Арест торговця живим товаром, 1908, с. 3; Житомир, с. 4).

Чимало уваги у пресі приділялося опису заходів з боку урядів і громадських організацій різних країн, здійснюваних для боротьби із торгівлею жінками. Так, у травні 1899 року житомирські журналісти міркували з приводу проведення Міжнародного конгресу для боротьби з торгівлею жінками, який мав відбутися у червні. В замітці «Против терпимости» автор наголошує на нагальності проблеми та на тому, що подібна торгівля має місце й на Волині. Він виділяє дві форми торгівлі: оптову, здійснювану через організовані агентства, що займалися крадіжками та продажем великої кількості молодих дівчат, та роздрібну, яка має місце постійно майже у всіх містах Росії, під покровительством адміністрації, у будинках розпусти. На думку журналіста, роздрібна торгівля обумовлює оптову, отже, необхідно заборонити будинки розпусти.

Як здійснюється оптова торгівля «живим товаром»? Існує ряд агентств, які обіцяють дівчатам хорошу службу за кордоном. Потенційних жертв вивозять до портового міста, а звітди відправляють у Константинополь чи інше турецьке місто, до гаремів. Широка мережа подібних агентств була знайдена в Галичині, на колишніх польських землях, зокрема в Познані. Автор пропонує прийняти відповідні закони, які б визнавали такі агентства незаконними та карали б торгівців.

Різко негативним є ставлення автора й до будинків розпусти, куди також постачаються агентствами дівчата. Як свідчать судові розслідування, будинки розпусти та гареми – головні покупці «живого товару». Цікавими є такі міркування автора: «... у наш час ці будинки є вже справжніми торговельними підприємствами, де хазяїн – капіталіст, який особисто зацікавлений у якомога більшому прибутку, саме тому він пускає у хід усі можливі засоби для залучення гостей» (Против терпимости, с. 2).

Оглядач «Киевлянина» також міркує з приводу засідання конгресу. Зокрема, він зауважує, що учасники зібрання не встигли розглянути питання про регламентацію проституції, однак прийняли декілька резолюцій, зокрема: уряди країн (Росія, Франція, Німеччина, Австро-Угорщина, Бельгія, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Данія, США) мають застосовувати однакове покарання щодо тих, хто здійснює вербування дівчат і жінок; полегшити шляхом міжнародних угод видачу обвинувачених; заручитися допомогою філантропічних товариств різних країн; створити постійний комітет, який би збирав та публікував статистичні відомості з даного питання,

тобто йшлося про координацію зусиль для попередження торгівлі жінками (Міжнародний конгрес для пресечення торгівлі жінками, с. 2).

У публікації від 18 червня 1899 року, напередодні Міжнародного конгресу для припинення торгівлі жінками, «Вольнь» повідомила про те, що центром цієї торгівлі є місто Ясси. Під час ярмарку у Лейпцигу дівчат купують, а потім відправляють до Ясс, звідки вони відвозяться до Росії та Туреччини. Ще одним світовим центром торгівлі білими невільницями було місто Брюссель. Звідти вивозили дівчат до Риги та Вільна – інших великих центрів, а вже потім «товар» розподіляли по всіх містах Російської імперії, включаючи віддалені регіони Сибіру (Торговля белыми невольницами, с. 2). Ще одне підтвердження того, що Ясси були центром «торгівлі жінками», знаходимо в публікації в газеті «Киевлянин» від 18 лютого 1898 року. В замітці під назвою «Гнусная торговля» розповідалася історія Амалії Зейд, яка шукала місця гувернантки в одному з південних міст Російської імперії й саме тому розмістила оголошення в газеті «Berliner Tageblatt». На це оголошення відреагував мешканець Одеси дехто С. Р-кий. Він запропонував зустрітись на станції «Роздільна» 16 грудня 1897 року. Після знайомства чоловік запропонував Амалії супроводжувати його у справах до Кишинева, а потім повідомив, що повинен затриматися у місті ще на три дні, тому до Одеси дівчину супроводжуватиме його знайомий. Амалія погодилася, однак замість Одеси опинилася в будинку розпусти в Яссах. На щастя, дівчині допоміг один чоловік, який повідомив в поліцію про дане викрадення. Сутенерів було арештовано (Грусная торговля, с. 3).

Про зв'язок Галичини та згаданого вище Берліну в питаннях торгівлі жінками згадано у ще одній публікації «Киевлянина» від 26 квітня 1899 року. Йшлося про арешт у Галичині пана Ягодзинського, який видавав себе за директора одного з берлінських театрів та в такий спосіб завербував у Кракові та околицях чимало гарненьких дівчат. Він та його співмешканка Марія Ришлевська нібито шукали співачок і танцівниць, а насправді продавали жінок в закордонні притони (Торговцы живым товаром, 1899, с. 2).

У серпні 1902 року «Киевлянин» писав про проведену напередодні (у червні) в Парижі міжнародну конференцію проти торгівлі дівчатами, на якій були присутніми 38 представників європейських країн. Було висловлено думку, що побороти торгівлю «живим товаром» можна лише в разі добросовісного ставлення до цього явища з боку міжнародних властей. Тим не менш, оглядач «Киевлянина» сумнівався в ефективності даних заяв, вважаючи, що у подібній торгівлі зацікавлені інші, неєвропейські країни. «Майже всі великі європейські міста, – читаємо у статті, – до останнього часу були ринками цього живого товару. Ще нещодавно відправлення живого товару з Парижа на Схід від кордону Франції здійснювалося ледь не цілими поїздами. Зазвичай дівчатам брали проїзний квиток до Герберсталя, де вони брали на дані їм при від'їзді гроші квитки до Берліна. У Берліні їх зустрічала довірена особа, яку вони під час розмови нізащо не хотіли назвати, яка да-

вала їм квитки на подальший проїзд. Дівчат, за їх словами, було запрошено у Росію, в якості гувернанток, бонн тощо. Однак, зважаючи на ті обережності та таємничості, якими їх оточували, можна було припускати, що на них там очікувала зовсім інша доля. З Італії вивозять дівчат у всі країни, розміщені на східному та південному узбережжях Середземного моря. Туніс та Єгипет наповнені проданими туди італійками. Крім того, багатьох італійських жінок вивозять обманом у Лондон та Аргентину. Америка – величезний ринок для збуту живого товару. Неодноразово встановлено, що місцеві торговці жінками, запасшись підробленими документами, здійснюють періодичні поїздки до Європи...» (Торговля девушками, с. 2).

Оглядач «Києвлянина» у жовтні 1902 року міркує про дієвість так званої «Жовтої книги» – збірника документів (протоколи комісії та прийняті рішення), виданого як результат міжнародної конференції в Парижі. Тези Міжнародної комісії: «... ця торгівля не являє собою нічого нового й існує не від учора»; головна причина, яка штовхає жінок ставати рабіннями, – це бідність; ця торгівля неможлива без посередників, найчастіше ними є жінки; у 60% випадків посередники брешуть потенційним жертвам щодо їхнього майбутнього місця роботи; за останні 20 років торгівля жінками розвивалася поступово, досягнувши піку у 1897 році; необхідно здійснювати боротьбу проти самої торгівлі жінками, незалежно від того, чи жертва є неповнолітньою й чи по відношенню до неї було здійснено акт насильства, обману чи погрозу («Желтая книга» о торговле женщинами, с. 2).

Подібні міжнародні заходи все ж мали певний позитивний наслідок. Зокрема, наприкінці жовтня 1902 року стало відомо, що в Іспанії консули повинні були надавати в Мадрид відомості про всіх жінок, які приїжджають до країни або від'їжджають з неї, незалежно від їхньої національності. З липня у Мадриді, під покровительством інфанти Ізабелли, діяло Королівське товариство для боротьби проти торгівлі жінками (Борьба против торговли женщинами. Києвлянин, с. 2). А в листопаді того ж року надійшла інформація про занепокоєність угорського парламенту масовим характером вивезення дівчат за кордон та нагальною необхідністю вжити заходів проти цього, зокрема через реформування прикордонної поліції. Поштовою до подібного рішення стало вивезення з Угорщини одним агентом сорока дівчат, яких потім було переправлено за кордон через Гамбург (К торговле живым товаром, 1902, 10 ноября, с. 3).

З попередженнями не вірити можливості швидкого заробітку в Південній Америці виступали й громадські організації. Зокрема, Варшавське християнське товариство охорони жінок повідомляло у вересні 1903 року про те, що, за їхніми даними, з Буенос-Айреса виїхав у Європу відомий торговець живим товаром. У зверненні зауважувалося: «З огляду на це правління застерігає молодих жінок і дівчат, щоб вони не вірили запевненням, що отримають там хороші місця або що вийдуть заміж, бо в Америці на них чекає лише загибель. У разі подиву охочі можуть звертатися за поясненнями та порада-

ми до канцелярії товариства... з 4–6 години пополудні. Правління товариства просить усіх небайдужих людей якнайширше поширювати це застереження серед тих, хто не вміє читати» (Торговцы живым товаром, 1903, с. 3).

А в Києві у січні 1907 року жандармське поліцейське управління залізниці пропонувало вивісити на станціях оголошення про необхідність доводити до відома жандармської поліції про всі випадки, коли є підозра щодо перевезення пасажирок для занять проституцією (Меры пресечения торга женщинами, с. 3).

У серпні 1909 року в «Киевлянине» знаходимо міркування про внесення у Державну Думу проект міністра юстиції про заходи з попередження торгу жінками з метою розпусти. Цей документ створено на основі постанов Паризької міжнародної конференції 1902 року та змін до Карного уложення 1903 року. Відповідно планувалося карати за звідництво з метою занять розпустою, а також за факт схилення до виїзду з Росії неповнолітніх жінок з метою занять проституцією. Між тим, автор публікації дивується, чому такий потрібний документ, який може об'єднати крайні праві та крайні ліві партії, досі не розглянуто Державною Думою (Меры к пресечению торга женщинами, с. 1–2).

Періодично у пресі з'являлися публікації про співпрацю Російського товариства захисту жінок, зокрема його Одеської філії, із подібними зарубіжними товариствами, зокрема Міжнародним товариством захисту жінок (константинопольський та єгипетський відділи) (Борьба с торговлей живым товаром, с. 5; Меры против торговцев живым товаром, с. 3).

Серія публікацій в «Киевлянине» була присвячена торгівлі жінками у Сполучених Штатах Америки. Так, 10 липня 1909 року київський журналіст повідомляв, що два роки тому США приєдналися до міжнародного союзу, метою якого є боротьба із торгівлею жінками. Голова американського комітету цього союзу Марк Браун зауважував, що поліція не в змозі попередити прибуття до Америки підозрілих осіб, тому слідкувати за торгівлею жінками їй надзвичайно важко. На допомогу прийшло імміграційне бюро, завдяки якому 1908 року вдалося викрити близько 40 торговців жінками, з яких частину арештували, а інших депортували в Європу. Більшість урятованих дівчат також відправлено в Європу, що свідчить про те, що в основному «товар» привозять з Європейського континенту. Щодо країн, звідки постачалися «білі невілниця», то тут містер Браун згадав Австрію, Угорщину (у тогочасній пресі їх розглядали як окремі суб'єкти, а не як одну державу Австро-Угорщину – М. К), Італію та Росію (Торговля женщинами в Соединенных Штатах С. А., с. 3).

У замітці від 17 лютого 1909 року київський кореспондент детально описав ситуацію із торгівлею жінками в США. Попри те, що пересічні американці заперечують наявність проституції та торгівлі жінками в їхній країні, все ж кореспондентам та громадськості вдалося знайти чимало доказів, які свідчать про протилежне. Так, центрами торгівлі жінками в США були

Чикаго та Нью-Йорк. Міська поліція діє заодно із утримувачами будинків розпусти, Чиказькому прокуророві Едвіну-Симу вдалося визволити 250 повій, серед них було чимало європейок. За його підрахунками, з Європи до США в останні роки привезли 15 000 жінок з метою заняття проституцією, однак американок, які опиняються в притонах, більше. Завдяки активній діяльності прокурора вдалося арештувати 75 торговців живим товаром, які паралельно з цим утримували й будинки розпусти. Серед них – подружжя Дюфор, яке звільнили під заставу. Натомість чоловік і жінка втекли до Парижа, де повернулися до торгівлі жінками, цього разу – переважно американками. Американська влада у тандемі з французькою арештувала подружжя й нарешті ув'язнила: чоловік отримав п'ять років, дружина – два.

Головне бюро з продажу білих невольниць знаходилося в Чикаго, з відділами у великих містах. Дівчат купували за 60 марок, а продавали за 600, іноді – за 2 000 марок. За перші дев'ять місяців 1908 року Дюфори мали оборот у 440 тис. марок, а оборот 1907 року становив 800 тис. марок. Своїх агентів подружжя відправляло до Франції, Угорщини, Італії та Канади.

У Чикаго налічувалося до 30 тис. повій у будинках розпусти та 6 тис. повій-одиначок. Близько 20% з них обрали дану професію за власним бажанням, інших змусили стати на цей шлях. Шосту частину повій становили іноземки.

Для боротьби із торгівлею жінками в Іллінойсі було створено окреме товариство, голова якого Бронзон Рейнольдс у лютому 1909 року звернувся до президента США Т. Рузвельта й наголосив на тому, що американських дівчат вивозять у китайські та японські порти, натомість китайцюк і японок привозять до Америки. Між Японією і США було домовлено про готовність боротися із вивезенням дівчат з аморальними цілями.

У Нью-Йорку діяли так звані «кадети», які зваблювали дівчат, дочок переселенців, а потім розміщували їх у будинках розпусти. Поліція «закривала очі» на подібну діяльність, отримуючи від «кадетів» щомісячно від 4 000 марок.

Насамкінець київський журналіст зауважує про існування в Нью-Йорку союзу жінок, який надає допомогу переселенцям; та про послання єпископів в Ірландії, що читаються ними у католицьких церквах у першу неділю лютого, березня та квітня, й в яких місцевих жінок застерігають від подорожей із незнайомими чоловіками до США (Торговля жінками в Соединенных Штатах, с. 2).

В іншій публікації про торгівлю дівчатами в Америці («Киевлянин», 1910 рік, 25 січня) йшлося конкретно про Нью-Йорк. Зокрема, київський журналіст прослідковує еволюцію цього бізнесу: 50 років тому живий товар постачали «особливого ґатунку дами, що жили у східній частині міста», які активно діяли в емігрантських колах й зтягували німкенів та ірландок; пізніше торгівлею жінками стали займатися французи, й, відповідно, жінок привозили з Франції; 25 років тому цей бізнес організували вихідці з Росії, Польщі, Угорщини, які створили цілу систему та підкупили не лише поліцію,

а й міську владу, в обмін на лояльність, вони допомагали максимально на виборах. Нью-йоркські торговці живим товаром надсилали дівчат в Аргентину та Південну Африку, Шанхай та Австралію, Аляску та Неваду. За даними автора статті, в Нью-Йорку було 9 000 повій, з них 3 000 були приїжджими. Кожна повія давала щоденно прибуток у 10 дол. Одним словом, у місті було створено цілу систему з торгівлі жінками, до якої було залучено поліцію, суддів і навіть сенаторів (Торговля девушками в Америці, с. 5).

Цікавою є інформація про те, як білі невільниці опинялися за кордоном, зокрема в Латинській Америці. В липневому номері «Киевлянина» (1899) повідомлялося про викриття у Лодзі шайки торговців «живим товаром». Своїх агентів вона мала у всіх великих містах Привіслянського краю. Провідним агентом шайки був 26-річний Мошко Гендлер, а очолював її анонімний варшавський єврей, який проживав у Буенос-Айресі (Аргентина) та двічі на рік приїжджав до Європи для укладання нових договорів із агентами. Останні обіцяли дівчатам вигідні місця для працевлаштування та можливість одружитися. Нерідко агентові самому випадало свататися до дівчини та вивозити її за кордон в якості нареченої. «Жертву», готову до поїздки до Америки, спершу доставляли в Бендзин, там Мошко Гендлер її гарно одягав, чепуририв та відправляв у Сосновець. Місцеві агенти давали їй фальшивий паспорт та відвозили до Катовіце, звідки дівчат з усього Привіслянського краю направляли до Відня, потім Генуї, там садовили на англійські кораблі й під невинним наглядом агентів везли в Буенос-Айрес. Найбільш кричущою є подана в замітці інформація про вартість «живого товару». Одна дівчина «коштувала» від 1 000 до 2 500 крб. За транспортування п'ятьох рабниць Мошко Гендлер отримував 1 100 крб. Щорічно з Бендзина він відправляв 4-5 партій; впродовж 1898 та першого півріччя 1899 року до Америки було переправлено 50 дівчат (Торговля «живим товаром», 1899, 8 юлія, с. 3).

Подробиці діяльності цієї шайки знаходимо також у червневому випуску «Киевлянина» за 1902 рік. Зокрема, акцентовано увагу на тому, що це була «шайка євреїв»; детально описано умови діяльності членів угруповання. Так, члени шайки – вродливі чоловіки – шукали симпатичних дівчат, залицялися до них, робили їм пропозиції руки та серця, а потім просили якомога швидше одружитися, причому весілля слід було провести лише за кордоном, тому що, аби уникнути військової повинності, їм необхідно втікати в Америку. Дівчата давали згоду й переїжджали в Катовіце, потім – у Берлін та далі, де потрапляли до рук інших агентів. Ті називалися друзями молодят, садовили невільниць на англійський пароплав, а вже у Буенос-Айресі дівчата опинялися в будинках розпусти. Інша категорія жертв – це російські повії, які преякрасно знали, чим будуть займатися за кордоном, однак погоджувалися на переїзд, адже вірили у високий заробіток. У даній справі було арештовано трьох євреїв: Мошек Гендлер (26 років), Іцек Бенкович (32 роки), співмешканка одного з них Хава Пекарчек. Петроковський окружний суд виніс як міру покарання арешт на один місяць. Варшавська судова палата, розглянувши цю справу за протестом

товариша прокурора, визнала всіх винними за статтею 328 «Уложения о наказаниях» й винесла вирок: Гендлер та Бенкович – один рік перебування у виправних арештантських відділеннях, Пекарчек – рік тюрми (Судебная хроника. Живой товар, с. 2). Прикметно, що часто торговці живим товаром отримували мінімальний термін ув'язнення або навіть виправдання, адже часто не було показань свідків (Торговля женщинами, 1908, 10 июля, с. 5).

У пресі зустрічаємо ще й таку неординарну пропозицію роботи для наївних жертв, як жонглювання в цирку. Так, дехто Абрам Троецький у липні 1899 року привіз з Єлисаветграда до Одеси п'ятьох дівчат, яким обіцяно було значний заробіток у місцевому цирку, а насправді їх мали продати утримувачеві притону на Кривій вулиці. Й ще одна деталь: окрім прислуги та незможних дівчат, на пропозицію роботи приставали «особи сумнівної поведінки», напевно, що йдеться про повій (Живой товар, 1899, с. 2). Трьом київським пралам, які 1899 року на прохання власниці фіалочної міщанки Марії Браер відвідали її квартиру, було обіцяно роботу в Царицині й зарплату в 10 крб. на місяць та проходження там служби. За цих дівчат утримувач вертепу Володимир Перль сплатив пані Браер 120 крб. Дана історія свідчить про активну співпрацю утримувачів притонів, будинків розпусти та фіалочних й доводить, що торгівля жінками набула розгалуженої форми та приносила високий заробіток (Торговля «живым товаром», 1899, 24 сентября, с. 3).

Не слід дивуватися й тому факту, що до подібної торгівлі було залучено не лише сутенерів й утримувачів притонів і будинків розпусти, а й професійних повій. В описаній у «Киевляніне» історії від 22 серпня 1903 року йшлося про те, як повія Ш. Фарадицька та утримувач будинку розпусти в Євпаторії під видом подружжя знімали номер в одеському готелі, куди маклерша Фрейденберг приводила незможних дівчат (модисток, прислугу, робітниць на фабриці) віком 17–25 років. Обіцяючи їм золоті гори в Криму, ця трійця змогла вмовити шістьох дівчат відправитися з ними на пароплаві в Євпаторію (Арест поставщиков живого товара, с. 3). Ймовірно, Ш. Фарадицька теж отримувала від даної операції хороші гроші, хоча з моральної точки зору, навпаки, мала б не допустити, аби дівчат вивозили у притони.

Таким чином, можна стверджувати, що під торгівлею «живим товаром» варто розуміти не лише продаж дівчат у закордонні будинки розпусти, а й про переміщення їх з одного притону до іншого, у межах Російської імперії. Зокрема, у публікації в «Киевляніне» від 29 листопада 1901 року йдеться про викриття у Києві групи сутенерів та агентів, що здійснювали продаж дівчат до Владикавказу, в притон Антона Николаєва. Місцеві сутенери Паук та Резник мали контакт із якимось 40-річним євреєм, який платив їм хороші гроші за пошук «живого товару» у таємних притонах. Дівчатам давали гроші, аби ті могли перед від'їздом на Закавказзя розрахуватися зі своїми квартирними хазяйкама, тобто утримувачками таємних притонів. А на новому місці дівчатам обіцяли по 15 крб. на місяць зі «столом та квартирою». Завдяки діяльності розгалуженої групи осіб, зокрема сутенерів та утримувачок притонів, за один мі-

сяць 1901 року з Києва до Владикавказу було відправлено до притону три партії дівчат у супроводі Паука. Цікаво, що подібний бізнес дійсно був прибутковим. За свої посередницькі послуги Паук отримав 285 крб., інші члени угруповання – 10 крб. («вартість» однієї дівчини), 25 крб., 30 крб., 70 крб. (Торговля живим товаром, 1901, с. 3). У «Киевлянин» у листопаді 1903 року повідомлялося, що за переманювання однієї повії з одного будинку розпусти до іншого посередник отримував 50 крб. (Продавщица живого товара, с. 4).

Ще одним способом вивести дівчат за межі Російської імперії була пропозиція відвідати виставку в Парижі 1900 року та знайти там роботу буфетницею чи касиркою. Так діяли агенти у Варшаві та провінції. Цікаво, що володіння французькою мовою не було обов'язковим, головне – бути привабливою полькою. А щоб дівчата остаточно переконалися в щирості агентів, ті давали їм гроші на придбання гарного одягу та інших речей (Торговцы «живым товаром», 1900, с. 2).

Інколи обіцянки агентів були взагалі нереалістичними, однак дівчата їм вірили. Зокрема «Киевлянин», посилаючись на «Одесские Новости», розповідає історію двох неможливих сестер Шевченко, що проживали на вулиці Великій Арнаутській. Якось до них прийшов пристойно одягнений молодий чоловік й поділився з ними величезною таємницею: нібито він напав на слід злодіїв, які вкрали з каси контори магазину О. Бродського діаманти та гроші. Однак для розкриття крадіжки чоловікові потрібна допомога молоді, красивої та спритної дівчини. За цю послугу чоловік обіцяв половину гонорару у 500 крб. Одна з сестер – Софія Шевченко, пристала на пропозицію й навіть не здивувалася, що для цього їй доведеться здійснити невеличку подорож пароплавом. Перед поїздкою у Софії була зустріч із хазяїном молодого чоловіка та якоюсь дамою. 26 березня дівчина залишила Одесу. Дізнавшись про зникнення Софії, її дядько зацікавився обставинами, звернувся до поліції, де з'ясували, що дівчина потрапила до рук торговців живим товаром (Похищение девушки, с. 3).

Подеколи жертвами маклерів й агентів ставали й заможні дівчата, які опинялися в притонах через свою наївність. У липні 1908 року на сторінках «Киевлянина» писали про 16-річну Е. Рудлін, яку обманом вивезли два роки тому в Одесу з Волині, а потім продали в Константинополь до притону. Автор статті вказує на те, що батьки дівчини були доволі заможними й що рідний брат навіть знайшов сестру в Туреччині, однак був убитий працівниками притону. Дивом повернувшись додому, Е. Рудлін розповіла про нелюдські умови перебування в закладі (фізична праця, голод, тортури), а також про те, як одеситка С-р, дівчина з інтелігентної родини, не змогла винести тортур, облила себе гасом та згоріла (Торговля женщинами, 1908, 10 июля, с. 5).

Історії про викрадених дівчат та діяльність агентів могли б стати сюжетом для пригодницьких фільмів. Приміром, у випуску від 17 серпня 1903 року «Киевлянин» повідомляв про таке. Одеситка І. Шпірман познайомилася із Д. Шварцем, який назвався комівоєжером лодзинських фірм. У травні моло-

ді люди обвінчалися у невеличкому містечку Бессарабської губернії, а потім поїхали до Варшави у справах служби чоловіка. З 24 травня дочка не писала нічого батькам, ті стали хвилюватися й звернулися до фабриканта Візеля, в якого нібито працював Шварц. Однак з'ясувалося, що Шварца немає у списках агентів фірми. Невдовзі батьки все ж таки побачили свою дочку – хворою, у лахмітті. Виявилось, що Шварц – то агент з доставки живого товару у Болгарію та Румунію, прагнув продати Шпізман у будинок розпусти в Яффі, однак там дівчину випадково зустрів добрий знайомий її родини одесит С-р, який звернувся до поліції. Шварца було арештовано, при цьому на шляху до будівлі поліції він вирвався з-під конвою, побіг уздовж рейкового полотна й потрапив під поїзд. З-під коліс локомотиву витягнули його тіло з відрізаною головою. С-р повернув дівчину в Одесу до батьків. Слідчі припустили, що Шварц, під видом одруження, вивіз та продав у будинки розпусти не одну дівчину з Одеси та околиць (Продавець «живого» товару, с. 5). Не пощастило й продавчині живого товару М. Ватман, яка обманом вивезла наївних дівчат з Одеси в Копенгаген, а звідти планувала їх переправити до Аргентини. Дізнавшись про це, одна з «невільниць», 17-річна одеситка М. Брейтман, вдарила мармуровим пресом Ватман й тим самим убила її (Убийство продавщицы «живым товаром», с. 5).

На основі наведених вище публікацій доходимо висновку, що значна частина торговців живим товаром була євреями. Однак деякі замітки дають змогу стверджувати, що й їхні жертви теж належали до цієї національності. У лютому 1902 року в «Киевляніне» було розміщено статтю з посиланням на єврейську газету «Гамелиц», в якій вказувалося на лист поліцейського агента з Нагасакі (Японії), єврея за національністю, надісланий одному з варшавських рабинів. Автор стверджує, що до Японії привозять значну кількість дівчат з Росії, Австрії та Румунії. Якщо рабині заробляють недостатньо, то зазнають тортур від торговців, які цілими днями грають у карти. Раніше з Америки привозили щороку до 100 дівчат, однак минулого року – лише шість. Агент повідомляє, що днями тут було продано дівчину-єврейку Двойру Р. з Варшави, а на даний момент у Нагасакі перебуває до 100 єврейських дівчат, вивезених саме з Одеси (К торговле живым товаром, 1902, 3 февраля, с. 3).

З публікацій у пресі бачимо, що Одеса була містком у торгівлі жінками, причому як зовнішній, так і внутрішній. Красномовною у цьому плані є публікація в «Киевляніне» від 13 грудня 1902 року, в якій йдеться про зникнення з Одеси двох дівчат – Полторак і Рейс. Першу дівчину було зваблено та зґвалтовано чоловіком, який видавав себе за музику; він же примушував її до занять проституцією, погрожуючи вбивством, а потім продав її у вертеп у Ковелі. Як виявилось пізніше, під виглядом музик поставали син утримувачки притону та його слуга (Продавцы живого товара, с. 3). Дана публікація свідчить про те, що під поняттям «торгівля живим товаром» мали на увазі й зваблення дівчат та їхній продаж у будинки розпусти того самого регіону, зокрема Наддніпрянської України, а не обов'язково вивезення їх в інші регіо-

ни Російської імперії чи за кордон. Відповідно, «невільницями» можна назвати й дівчат, які в різний спосіб опинилися в будинках розпусти.

Інколи в пресі можна було знайти інформацію про кількість залучених до торгівлі жінками агентів та їхніх жертв. Зокрема, станом на 1902 рік, в Австрії діяло 180 агентів, які щохвилини мають 1 500 готових до відправки жінок; щорічно з Генуї до Південної Америки відправлялося до 1 200 невольниць, завербованих в Угорщині, Росії, Франції, Швейцарії. Вік дівчат – 15–20 років (Торговля «живим товаром», 1902, с. 4).

«Киевлянин» у липні 1908 року оповідав про те, що торгівля живим товаром стосується не лише жінок, а й дітей. У газеті розмістили замітку про зникнення дітей у Варшаві, й зокрема про 11-річну Аврелію С., яку викрали три тижні тому й відвезли в Бендзин. Дітей (а їх було десь 40) викрадала стара жінка; потім планувалося, що їх вивезуть за кордон. Аврелії С. дивом вдалося втекти (Поставщики живого товара, с. 3).

Цікавою й шокуючою є розміщена у липні 1908 року замітка про торгівлю «живим товаром» у Туркестанському краї. Цим «промислом» займаються пухурці, які щороку постачають по декілька сотень жінок, дівчат та хлопчиків та персидські й туркестанські ринки. Придбаних у Персії жінок за високу ціну продають у дружини заможним туркменам, які за кожну жінку ладні платити декілька тисяч карбованців; натомість заможні перси не шкодують грошей на придбання туркестанських сартянок й сартянят. Отже, пухурці постійно у стосунках із туркестанськими й перськими розбійниками, які спеціально займаються викраденням дівчат. Інколи жінок продають чоловіки та батьки, які мають матеріальні труднощі. Вартість жінки коливається в межах 1 000–5 000 крб. Оглядач газети відзначає, що подібна торгівля є давньою традицією пухурців й що раніше вона відкрито здійснювалася на спеціальних ринках, як у Африці. Також пухурці торгували хлопчиками, причому найбільшим попитом користувалися російські: їх крали як на місці, так і в центральних губерніях спеціальні дітокради (Живой товар, 1908, с. 5).

Схожа ситуація була й з татарськими дівчатами, яких купували торговці-перси. Чоловіки приїжджали із подарунками та шовковими тканинами, демонстрували листи, в яких раніше куплені ними дівчата описували райське життя «на новій батьківщині», мовляв, за кордоном неграмотні татарські дівчата швидко навчилися писати. Тим не менш, через матеріальну скруту татари змушені були продавати своїх дочок. Вартість однієї дівчини становила 30–50 крб., хоча раніше була 100 крб. (Дешевый «товар», с. 6).

Окрім євреїв та пухурців, торгівлею жінками займалися також казанські татари, які діяли, зокрема, в Астрахані. Через це місто направлялися великі партії жінок в Баку, губернії Кавказького краю, гареми Туреччини і Персії. Цікаво, що агентами й субагентами були жінки різних національностей, які не мали певного роду діяльності, осілості, яким не було що втрачати й яких дуже важко знайти («Живой товар» в Астрахані, с. 3). На нашу думку, дана замітка в шовіністичному «Киевлянині» все ж дає змогу зроби-

ти такий висновок: торгівля жінками – інтернаціональний вид діяльності, в якому не можна обвинувачувати лише євреїв чи татар, французів чи американців, хоча й не можна применшувати ролі формування кланів і шайок, які об'єднувалися за національною ознакою та здійснювали торгівлю жінками.

Оглядачі газет пропонували такі заходи боротьби із торгівлею жінками: освіта незаможних жінок, відкриття будинків працелюбства, організація здорових і корисних розваг, адже головною причиною залучення дівчат до торгівлі були «бідність та невігластво» (Торговля «живым товаром», 1902, с. 4).

Висновки. Наприкінці XIX – на початку XX ст. торгівля жінками набула глобального характеру й перетворилася на нагальну проблему, розв'язати яку можна було лише шляхом об'єднання зусиль урядів усіх країн. Між тим, газетні публікації свідчать про небажання еліт займатися цим, й причина полягала не лише в наявності воєнно-політичних конфліктів, але й у корупційній складовій цієї торгівлі, покровителями якої часто були представники влади та поліції на місцях.

У кореспондентів газет, що видавалися в Наддніпрянській Україні, загалом спостерігаємо негативне ставлення до торгівлі жінками та проституції. Між тим, шовіністичний «Киевлянин» надто акцентує увагу на єврейському чинникові й на тому, що найчастіше агентами з пошуку та продажу жінок були євреї; надає достатньо багато прикладів урядових спроб розв'язання даної проблеми та наводить цитати з документів, прийнятих на міждержавному рівні. Не можемо виключити й піар-технологій, до яких вдавалися журналісти, описуючи в детективному жанрі історії жертв торгівлі «живим товаром» та їхній шлях повернення додому; безумовно, подібні публікації впливали на зростання накладу й проданих примірників газети. Таким чином, можемо констатувати, що проблемі торгівлі жінками було приділено достатньо багато місця в тогочасній пресі Російської імперії, однак цілі появи подібних заміток на шпальтах газет були різними: привернути увагу до нагальної проблеми сьогодення; виробити шляхи боротьби із нею; збільшити читацьку аудиторію.

Список використаних джерел і літератури:

- Арест поставщиков живого товара. (1903). *Киевлянин*, 231 (22 августа), 3.
 Арест торговца живым товаром. (1901). *Киевлянин*, 149 (1 июня), 2.
 Арест торговца живым товаром. (1908). *Киевлянин*, 306 (4 ноября), 3.
 Борьба против торговли женщинами. (1902). *Киевлянин*, 295 (25 октября), 2.
 Борьба с торговлей живым товаром. (1911). *Киевлянин*, 162 (14 июня), 5.
Габрелян, А. (2020). Аналіз сучасного стану ринку інтимних послуг в світі та в Україні. *Trajectoriâ Nauki = Path of Science*, Vol. 6. No 10, 2001–2013.
 Гнусная торговля. (1898). *Киевлянин*, 49 (18 февраля), 3.
Греченко, В., Холод, Ю. (2021). Боротьба з проституцією в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. *Світ Клію*, 4 (3-4), 7–19.
 Дешевый «товар». (1911). *Киевлянин*, 55 (24 февраля), 6.

- «Желтая книга» о торговле женщинами. (1902). *Киевлянин*, 285 (15 октября), 2.
- Живой товар. (1899). *Киевлянин*, 192 (14 июля), 2.
- Живой товар. (1901). *Киевлянин*, 23 (23 января), 4.
- Живой товар. (1908). *Киевлянин*, 205 (26 июля), 5.
- «Живой товар» в Астрахани. (1909). *Киевлянин*, 296 (26 октября), 3.
- Житомир. (1908). *Киевлянин*, 273 (2 октября), 4.
- К торговле живым товаром. (1902). *Киевлянин*, 34 (3 февраля), 3.
- К торговле живым товаром. (1902). *Киевлянин*, 311 (10 ноября), 3.
- Киевская жизнь (От собств. корресп.). (1898). *Вольнь*, 84 (16 апреля), 3.
- Кругляк, М. Е.** (2016). Статеве питання й проституція в житті студентства підросійської України XIX – початку XX ст. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право, 3-4 (31-32), 82–87.
- Кругляк, М. Е.** (2021). Торгівля жінками наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі підросійської України). *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право, 3 (51), 13–18.
- Макаров, А.** (2020). *Малая энциклопедия киевской старины*. Киев: Скай Хорс, 384 с.
- Международный конгресс для пресечения торговли женщинами. (1899). *Киевлянин*, 168 (20 июня), 2.
- Меры к пресечению торгога женщинами. (1909). *Киевлянин*, 233 (24 августа), 1–2.
- Меры пресечения торгога женщинами. (1907). *Киевлянин*, 19 (19 января), 3.
- Меры против торговцев живым товаром. (1910). *Киевлянин*, 293 (23 октября), 3.
- Мольфар, М.** Сексуальна експлуатація та торгівля жінками і дітьми: юристка розповіла, як убезпечитися від викрадення та насильства. URL: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=96778> (дата звернення: 30.11.2022).
- Организация торговли «живым товаром». (1911). *Киевлянин*, 242 (2 сентября), 5.
- Поставщики живого товара. (1908). *Киевлянин*, 195 (16 июля), 3.
- Похищение девушки. (1903). *Киевлянин*, 93 (3 апреля), 3.
- Продавец «живого» товара. (1903). *Киевлянин*, 226 (17 августа), 5.
- Продавцы живого товара. (1902). *Киевлянин*, 344 (13 декабря), 3.
- Продавщица живого товара. (1903). *Киевлянин*, 331 (30 ноября), 4.
- Против терпимости. (1899). *Вольнь*, 6 (2 мая), 1–2.
- Судебная хроника. Живой товар. (1902). *Киевлянин*, 172 (24 июня), 2.
- Торговля белыми невольницами. (1899). *Вольнь*, 42 (18 июня), 2.
- Торговля девушками. (1902). *Киевлянин*, 216 (7 августа), 2.
- Торговля девушками в Америке. (1910). *Киевлянин*, 25 (25 января), 5.
- Торговля женщинами. (1908). *Киевлянин*, 188 (9 июля), 5.
- Торговля женщинами. (1908). *Киевлянин*, 189 (10 июля), 5.
- Торговля женщинами в Соединенных Штатах С. А. (1909). *Киевлянин*, 188 (10 июля), 3.
- Торговля женщинами в Соединенных Штатах. (1909). *Киевлянин*, 195 (17 июля), 2.
- Торговля «живым товаром». (1899). *Киевлянин*, 186 (8 июля), 3.
- Торговля «живым товаром». (1899). *Киевлянин*, 264 (24 сентября), 3.
- Торговля живым товаром. (1901). *Киевлянин*, 330 (29 ноября), 3.

- Торговля «живым товаром». (1902). *Киевлянин*, 259 (19 сентября), 4.
 Торговля людьми. (1896). *Волянь*, 16 (20 января), 3.
 Торговцы живым товаром. (1899). *Киевлянин*, 114 (26 апреля), 2.
 Торговцы «живым товаром». (1900). *Киевлянин*, 120 (1 мая), 2.
 Торговцы живым товаром. (1903). *Киевлянин*, 244 (4 сентября), 3.
 Убийство продавщицы «живым товаром». (1904). *Киевлянин*, 272 (1 октября), 5.
Энгельштейн, Л. (1996). *Секс и поиски путей обновления России на рубеже XIX–XX веков*. Москва: Терра, 570 с.
Эс, Ге. (1896). Свет и тени русской жизни. *Волянь*, 256 (24 ноября), 2.

References:

- Arest postavshikov zhivogo tovara [Arrest of suppliers of live goods]. (1903). *Kievlianin*, 231 (22 avgusta), 3. [in Russian].
 Arest trgovtsova zhivym tovarom [Arrest of a trafficker] (1901). *Kievlianin*, 149 (1 iyunia), 2. [in Russian].
 Arest trgovtsova zhivym tovarom [Arrest of a trafficker]. (1908). *Kievlianin*, 306 (4 noiabria), 3. [in Russian].
 Borba protiv trgovli zhenshinami [The fight against trafficking in women]. (1902). *Kievlianin*, 295 (25 oktiabria), 2. [in Russian].
 Borba s trgovlej zhivym tovarom [The fight against human trafficking]. (1911). *Kievlianin*, 162 (14 iyunia), 5. [in Russian].
 Deshevij «tovar» [Cheap “item”]. (1911). *Kievlianin*, 55 (24 fevralia), 6. [in Russian].
Engelshtejn, L. (1996). *Seks i poiski putej obnoveniia Rossii na rubezhe 19–20 vekov* [Sex and the search for ways to update Russia at the turn of the 19th–20th centuries]. Moskva: Terra, 570 s. [in Russian].
Es, Ge. (1896). Svet i teni russkoj zhizni [Light and shadows of Russian life]. *Volyn*, 256 (24 noiabria), 2. [in Russian].
 Gnusnaia trgovlia [Vile trade]. (1898). *Kievlianin*, 49 (18 fevralia), 3. [in Russian].
Habrelian, A. (2020). Analiz suchasnogo stanu rynku intymnyh posluh v sviti ta v Ukraini [Analysis of the current state of the intimate services market in the world and in Ukraine]. *Traiektoriia Nauky = Path of Science*, Vol. 6. No 10, 2001–2013. [in Ukrainian].
Hrenchenko, V., Holod, Yu. (2021). Borotba z prostytutsiieiu v Rosijskij imperiji v drugij poloviny 19 – na pochatku 20 st. [The fight against prostitution in the Russian Empire in the second half of the 19th and early 20th centuries.] *Svit Klio*, 4 (3-4), 7–19. [in Ukrainian].
 K trgovle zhivym tovarom [To trade in live goods]. (1902). *Kievlianin*, 34 (3 fevralia), 3. [in Russian].
 K trgovle zhivym tovarom [To trade in live goods]. (1902). *Kievlianin*, 311 (10 noiabria), 3. [in Russian].
 Kievskaja zhizn (Ot sobstv. koresp.) [Kyiv life (From own correspondent)]. (1898). *Volyn*, 84 (16 aprelija), 3. [in Russian].
Krugliak, M. E. (2016). Stateve pytannia i prostytutsiia v zhytti studentstva pidrosijskoyi Ukrainy 19 – pochatku 20 st. [Sexual issues and prostitution in the life of students in the Russian Ukraine in the 19th and early 20th centuries]. *Visnyk Natsionalnoho tehnicnoho universytetu Ukrainy «Kiyivskij politehnicnij instytut»*. *Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo – National Technical University of Ukraine Journal. Political science, Sociology. Law*, 3-4 (31-32), 82–87. [in Ukrainian].

Krugliak, M. E. (2021). Torhivlia zhinkamy naprykintsi 19 – na pochatku 20 st. (na prykladi pidrosijskoyi Ukrayiny) [Trafficking in women at the end of the 19th and the beginning of the 20th century (on the example of sub-Russian Ukraine)]. *Visnyk Natsionalnoho tehnicznego universytetu Ukrayiny «Kiyivskiy politehnicznyj instytut»*. *Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo – National Technical University of Ukraine Journal. Political science, Sociology. Law, 3* (51), 13–18. [in Ukrainian].

Makarov, A. (2020). *Malaia entsyklopediia kievskoj stariny* [Small encyclopedia of Kyivan antiquity]. Kiev: Skaj Hors, 384 s. [in Russian].

Mery k presecheniiu torga zhenshinami [Measures to prevent trafficking in women]. (1909). *Kievlianin*, 233 (24 avgusta), 1–2. [in Russian].

Mery presecheniia torga zhenshinami [Measures to prevent trafficking in women]. (1907). *Kievlianin*, 19 (19 ianvaria), 3. [in Russian].

Mery protiv torgovtsev zhivym tovarom [Measures against traffickers]. (1910). *Kievlianin*, 293 (23 oktiabria), 3. [in Russian].

Mezhdunarodnyj kongress dlia presecheniia torgovli zhenshinami [International Congress to Suppress the Traffic in Women]. (1899). *Kievlianin*, 168 (20 iunია), 2. [in Russian].

Molfar, M. Seksualna ekspluatatsiia ta torgivlia zhinkamy i ditmy: iurystka rozpovila, iak ubezpechytysia vid vykradennia ta nasylstva [Sexual exploitation and trafficking of women and children: a lawyer told how to protect yourself from kidnapping and violence]. Retrieved from: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=96778> [in Ukrainian].

Organizatsiia torgovli «zhivym tovarom» [Organization of trade in “live goods”]. (1911). *Kievlianin*, 242 (2 sentiabria), 5. [in Russian].

Pohishchenie devushki [Girl kidnapping]. (1903). *Kievlianin*, 93 (3 aprelia), 3. [in Russian].

Postavshchiki zhivogo tovara [Live Goods Suppliers]. (1908). *Kievlianin*, 195 (16 iulija), 3. [in Russian].

Prodavets «zhivogo» tovara [Seller of “live” goods]. (1903). *Kievlianin*, 226 (17 avgusta), 5. [in Russian].

Prodavshchitsa zhivogo tovara [Live goods seller]. (1903). *Kievlianin*, 331 (30 noiabria), 4. [in Russian].

Prodavtsy zhivogo tovara [Sellers of live goods]. (1902). *Kievlianin*, 344 (13 dekabria), 3. [in Russian].

Protiv terpimosti [Against tolerance]. (1899). *Volyn*, 6 (2 maia), 1–2. [in Russian].

Sudebnaia hronika. Zhivoj tovar [Judicial chronicle. Live goods]. (1902). *Kievlianin*, 172 (24 iunია), 2. [in Russian].

Torgovlia belymi nevolnitsami [White slave trade]. (1899). *Volyn*, 42 (18 iunია), 2. [in Russian].

Torgovlia devushkami [Trade in girls]. (1902). *Kievlianin*, 216 (7 avgusta), 2. [in Russian].

Torgovlia devushkami v Amerike [Trafficking in girls in America]. (1910). *Kievlianin*, 25 (25 ianvaria), 5. [in Russian].

Torgovlia liudmi [Human trafficking]. (1896). *Volyn*, 16 (20 ianvaria), 3. [in Russian].

Torgovlia zhenshinami [Trafficking in women]. (1908). *Kievlianin*, 188 (9 iulija), 5. [in Russian].

Torgovlia zhenshinami [Trafficking in women]. (1908). *Kievlianin*, 189 (10 iulija), 5. [in Russian].

Torgovlia zhenshinami v Soedinennyh Shtatah S. A. [Trafficking in women in the United States S.A.] (1909). *Kievlianin*, 188 (10 iiulia), 3. [in Russian].

Torgovlia zhenshinami v Soedinennyh Shtatah [Trafficking in women in the United States]. (1909). *Kievlianin*, 195 (17 iiulia), 2. [in Russian].

Torgovlia «zhivym tovarom» [Trade in “living goods”]. (1899). *Kievlianin*, 186 (8 iiulia), 3. [in Russian].

Torgovlia «zhivym tovarom» [Trade in “living goods”]. (1899). *Kievlianin*, 264 (24 sentiabria), 3. [in Russian].

Torgovlia zhivym tovarom [Trade in living goods]. (1901). *Kievlianin*, 330 (29 noiabria), 3. [in Russian].

Torgovlia «zhivym tovarom» [Trade in “living goods”]. (1902). *Kievlianin*, 259 (19 sentiabria), 4. [in Russian].

Torgovtsy zhivym tovarom [Traders of human goods]. (1899). *Kievlianin*, 114 (26 aprelia), 2. [in Russian].

Torgovtsy «zhivym tovarom» [Traders of “human goods”]. (1900). *Kievlianin*, 120 (1 maia), 2. [in Russian].

Torgovtsy zhivym tovarom [Traders of human goods]. (1903). *Kievlianin*, 244 (4 sentiabria), 3. [in Russian].

Ubijstvo prodavshchitsy «zhivym tovarom» [The murder of a saleswoman with “live goods”]. (1904). *Kievlianin*, 272 (1 oktiabria), 5. [in Russian].

«Zheltaia kniga» o torgovle zhenshinami [“Yellow Book” on trafficking in women]. (1902). *Kievlianin*, 285 (15 oktiabria), 2. [in Russian].

Zhivoj tovar [Live goods]. (1899). *Kievlianin*, 192 (14 iiulia), 2. [in Russian].

Zhivoj tovar [Live goods]. (1901). *Kievlianin*, 23 (23 ianvaria), 4. [in Russian].

Zhivoj tovar [Live goods]. (1908). *Kievlianin*, 205 (26 iiulia), 5. [in Russian].

«Zhivoj tovar» v Astrahani [“Live goods” in Astrakhan]. (1909). *Kievlianin*, 296 (26 oktiabria), 3. [in Russian].

Zhytomyr [Zhytomyr]. (1908). *Kievlianin*, 273 (2 oktiabria), 4. [in Russian].

Отримано: 05.12.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-38.86-100
УДК 329.12(477):94(470+571)«19»

КОЛЕСНИК Віктор – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач кафедри давньої та нової історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (kolesnykvf@ukr.net)

ORCID 0000-0003-4696-0747

KOLESNYK Viktor – Doctor of Historical Science, Professor, Corresponding Member of NAS of Ukraine, Head of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine of Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60, Volodymyrska Street, Kyiv, index 01033, Ukraine (kolesnykvf@ukr.net)

ЧЕБЕРЯКО Оксана – доктор історичних наук, кандидат економічних наук, професор, професор кафедри фінансів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (cheberyako@ukr.net)

ORCID 0000-0002-1563-9611

Researcher ID S-2078-2019

Scopus-Author ID 56074920300

CHEBERYAKO Oksana – Doctor of Historical Science, Candidate of Economics Sciences, Professor, Professor of the Department of Finance and Credit of Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60, Volodymyrska Street, Kyiv, index 01033, Ukraine (cheberyako@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Колесник, В., Чеберяко, О. (2022). Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст.: розробка проєктів державного устрою. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (38), 86–100.

УКРАЇНСЬКІ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНІ ПАРТІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: РОЗРОБКА ПРОЄКТІВ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ

Анотація. *Мета дослідження* – розкрити зміст проєктів державного устрою, розроблених українськими ліберально-демократичними партіями в Російській імперії на початку ХХ ст., здійснити їх порівняльний аналіз. **Методологія дослідження** включає принципи історизму, об'єктивності, всебічності й системності, які реалізовані за допомогою таких дослідницьких методів, як аналітичний, порівняльний та інші. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що в ній цілісно і всебічно розкривається суть проєктів державного устрою, розроблених українськими ліберально-

демократичними партіями в Російській імперії на початку XX ст., здійснено їх порівняльний аналіз, визначено спільні риси та наявні відмінності, зроблено спробу дати сучасну оцінку їх значенню, висловлене критичне сприйняття можливостей їх реалізації. **Висновки.** З'ясовано, що проекти державного устрою, розроблені в програмних документах українських ліберально-демократичних партій у Російській імперії на початку XX ст., маючи спільні риси і певні свої особливості, відображали, по суті, лише одну концепцію вирішення питання державності, так як вбачали майбутнє України в її національно-територіальній автономії у складі федеративної демократичної Росії. Ними не розглядалася і не розроблялася концепція, яка передбачала досягнення самостійної Української держави. Це дає підстави стверджувати, що розробка проектів державного устрою українськими ліберал-демократами не мала завершеного характеру. Запропоновані партійні проекти не узгоджувалися з ідеєю соборної незалежної Української держави, включеної, як стратегічна мета, до програмних вимог українських партій в Австро-Угорщині у другій половині 90-х років XIX ст. Під кутом зору цивілізаційного розвитку проекти заздалегідь відповідали вимогам часу і, безперечно, мали зовнішню привабливість. Однак сьогодні, враховуючи централізаторську схильність російських політиків, імперський досвід Росії XX – початку XXI ст., геноцидну війну РФ проти України, небажання продовжувати російських владних структур стати на шлях демократично-правового розвитку держави, очевидно, можна поставити під сумнів питання їх реалістичності.

Ключові слова: ліберально-демократичні партії, державний устрій, Україна, федерація, парламент, автономія, влада, децентралізація, самоврядування, Російська імперія.

UKRAINIAN LIBERAL-DEMOCRATIC PARTIES IN THE RUSSIAN EMPIRE AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY: DEVELOPMENT OF PROJECTS OF THE STATE SYSTEM

Abstract. *The purpose of the research* is to reveal the content of the projects of the state system developed by the Ukrainian liberal-democratic parties in the Russian Empire at the beginning of the 20th century, to carry out their comparative analysis. **Research methodology** includes the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, and systematicity, which are implemented using such research methods as analytical, comparative and others. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that it holistically and comprehensively reveals the essence of the projects of the state system developed by Ukrainian liberal-democratic parties in the Russian Empire at the beginning of the 20th century, their comparative analysis is carried out, common features and existing differences are identified, an attempt is made to give a modern assessment of their value, expressed critical perception of the possibilities of their implementation. **Conclusions.** It was found that the projects of the state system, developed in the program documents of the Ukrainian liberal-democratic parties in the Russian Empire at the beginning of the 20th century, having common features and certain peculiarities of their own, reflected, in fact, only one concept of solving the issue of statehood, as they saw the future of Ukraine in its national-territorial autonomy as part of federal democratic Russia. They did not consider or develop a concept that provided for the achievement of an independent Ukrainian state, which gives grounds for asserting that the development of the projects of the state system by the Ukrainian liberal democrats was not complete. The proposed party projects did not agree

with the idea of a conciliar independent Ukrainian state, which was included as a strategic goal in the program requirements of Ukrainian parties in Austria-Hungary in the second half of the 90s of the 19th century.

From the point of view of civilizational development, the projects generally met the requirements of the time and certainly had an external appeal. But today, taking into account the centralizing tendency of russian politicians, the imperial experience of russia in the 20th and early 21st centuries, the genocidal war of the russian Federation against Ukraine, the reluctance of the russian power structures for decades to take the path of the democratic and legal development of the state, obviously, one can question their realism.

Key words: *liberal-democratic parties, state system, Ukraine, federation, parliament, autonomy, power, decentralization, self-government, Russian empire.*

Постановка проблеми. Український партійно-політичний спектр ліберально-демократичного спрямування сформувався в Російській імперії на початку ХХ ст. на базі Всеукраїнської загальної безпартійної демократичної організації (ВЗБДО). Вона виникла в 1897 р. і становила федерацію автономних громад різних міст, що займалися переважно науковою, культурно-просвітницькою та видавничою діяльністю, спрямованою на піднесення національної свідомості. Тому ВЗБДО наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вже явно відставала від зростаючих потреб суспільно-політичного життя. Еволюційні процеси і дискусії у ВЗБДО щодо вироблення політичної платформи чи програми завершилися створенням українських ліберально-демократичних партій. Однією із перших із ВЗБДО восени 1904 р. відокремилася Українська демократична партія (УДП), виникнення якої, як і формування інших політичних національних структур ліберальної орієнтації, свідчило про розширення українського політичного руху.

У квітні-травні 1905 р. внаслідок розходження позицій старшого і молодшого поколінь поступовців на методи реалізації ідей лібералізму в Україні відбувся розкол в УДП і радикальна частина партійців створила свою політичну організацію – Українську радикальну партію (УРП), яка орієнтувалася на подібну організацію в Галичині. У грудні 1905 р. на спільному з'їзді УДП і УРП, враховуючи багато спільного у програмних вимогах обох партій і бажаючи посилити свій вплив на суспільно-політичні процеси, об'єдналися в одну Українську демократично-радикальну партію (УДРП). Остання змогла напівлегально проіснувати до осені 1908 р. Не дивлячись на досить нетривалий час існування українських політичних партій ліберально-демократичного спрямування, вони зробили помітний внесок в розробку проєктів держаного устрою на основі реформування Російської імперії.

Аналіз джерел та останні дослідження. Загалом історія створення, діяльності, тактики українських ліберально-демократичних партій в Російській імперії на початку ХІХ ст., суть їхніх політичних, соціально-економічних і національних вимог знайшли достатньо широке висвітлення в працях Р. Ветрова, С. Донченко, С. Іваницької, Л. Могильного, В. Колесника, А. Пав-

ка, О. Рафальського, О. Тимошенко, В. Яремчука та ін. (Ветров, Донченко, 2001; Іваницька, 2011; Колесник, Могильний, 2005; Колесник, Рафальський, Тимошенко, 1998; Павко, 2002; Яремчук, 2012).

Історіографічна картина українських ліберально-демократичних партій в Російській імперії початку ХХ ст., подана в дослідженнях В. Колесника і Л. Могильного та інших науковців (Колесник, Могильний, 2007; Колесник, Могильний, 2019; Павко, 2001), переконує, що під кутом зору суті і змісту української суспільно-політичної думки початку ХХ ст. проекти державного устрою українських ліберально-демократичних партій на початку ХХ ст. цілком обґрунтовано потребують спеціального дослідження. Адже йдеться про визначення українськими ліберально-демократичними партіями перспектив вирішення принципово важливих для українців в Російській імперії питань: форми майбутнього державного політичного устрою, можливості національно-територіальної організації держави, організацію влади, правового становища держави та її складових частин, взаємовідносин між різними рівнями державних органів влади тощо.

Для дослідження і розкриття змісту означеної теми насамперед використані програмні документи партій та деякі історіографічні джерела.

Мета статті – дослідити розробку українськими ліберально-демократичними партіями в Російській імперії на початку ХХ ст. проектів державного устрою, розкрити їх зміст, на основі порівняння визначити спільне і відмінне в підходах до майбутнього політичного устрою, можливостей реально його досягнення.

Виклад основного матеріалу. Загалом початок розробки проектів державного устрою українськими ліберал-демократами пов'язаний з теоретично діяльністю ВЗБДО, спрямованою на обґрунтування програмних документів і політичної платформи майбутньої партії. Проект платформи ВЗБДО, розроблений весною-літом 1903 р. за участі Б. Грінченка, С. Єфремова, Є. Чикаленка, восени був схвалений на з'їзді. Уже в ньому визначалася федеративна форма майбутнього державного устрою. За спогадами Є. Чикаленка, проект включав такі положення: «... наша організація вимагає автономії для України та інших складових частин Росії; Росія має бути побудованою на основі федерації цих складових країв; вимагає парламенту для загальноросійських справ і крайових сеймів; повної волі національного життя; української мови по всіх школах, у суді, адміністрації...» (Чикаленко, 1958, 353-354,362). Отже, в платформі ВЗБДО, ухваленій восени 1903 р., визнавалася федеративна форма майбутнього державного устрою, яка передбачала наявність національно-державних утворень (автономій), парламенту для вирішення загальнодержавних справ і місцевих парламентів. Водночас питання про взаємовідносини між різними рівнями державних органів влади в платформі ВЗБДО не розглядалося, але положення про автономію України, безперечно, передбачало наявність територіального самоврядування.

Прийнявши платформу, з'їзд ВБЗДО водночас доручив Раді у складі Б. Грінченка, М. Левицького, Ю. Квасницького, В. Чеховського та С. Єфремова доопрацювати її, внести деякі зміни та вимоги соціально-економічного характеру (Колесник, Могильний, 2005, с. 109–110). Доопрацювання політичної платформи та визначення назви партії відбулося впродовж зимовесни 1903–1904 рр. Восени 1904 р. останній з'їзд ВБЗДО став установчим з'їздом УДП, на якому і була схвалена платформа партії. Але і вона зазнала низки доопрацювань і змін. Друга її редакція була опублікована 1905 р. у Львові у червневому номері «Літературно-наукового вісника» під назвою «Від Української демократичної партії» (Від Української демократичної партії. Колесник, Могильний, 2005, с. 201–202). Зрештою остаточно третя редакція програми УДП була опублікована в газеті «Полтавщина» 27 листопада 1905 р. під назвою «Від Полтавської громади Української демократичної партії» (Від Полтавської громади Української демократичної партії. Колесник, Могильний, 2005, с. 202–206). Ця програма УДП складалася із вступу та трьох розділів: «Державний і суспільний устрій» (10 пунктів), «Становище України» (3 пункти), «Питання економічні і фінансові» (5 пунктів). Безперечно, що для повного з'ясування проєкту державного устрою УДП варто використати обидві опубліковані редакції програми, враховуючи при цьому те, що третя редакція зазнала помітних доповнень і конкретизації.

Пропонуючи проєкт майбутнього державного устрою, УДП виходила з того, що «поруч із самодержавством гнітить Росію централізація, яка найбільше тяжить на народах так званих «недержавних». Під впливом централізаційного ладу загальна політика не числиться з індивідуальностями окремих народів, вона примушує їх до такого порядку життя, який не відповідає їх національним, ані суспільно-економічним основам» (Від Української демократичної партії. Колесник, Могильний, 2005, с. 201; Національні процеси в Україні, 1997, с. 342). У програмі УДП зазначалося, що вся законодавча база Російської імперії забезпечувала такий стан речей, перешкоджаючи самостійному розвитку українського народу. Тому необхідною передумовою запровадження нового державного устрою УДП вважала ліквідацію самодержавства, політичного абсолютизму, централізації як в сфері законодавства, так і управління, проголошення демократичних свобод, що і забезпечить запровадження парламентського конституційного ладу (Від Української демократичної партії. Колесник, Могильний, 2005, с. 201–203; Національні процеси в Україні, 1997, с. 342).

Законодавчо гарантувати демократичні свободи, встановити конституційний лад у Російській державі із визнанням за кожною народністю і областю права на політичне і культурне самовизначення і самоуправління в усіх сферах життя в рамках своїх територій і загальноросійських законів мали Установчі збори. Вибори до них передбачалися на основі загального і рівного виборчого права при прямому і таємному голосуванні незалежно від статі, віри і національності. Установчі збори мали також встановити поря-

док запровадження автономних статусів для народностей і областей у міру їх вироблення реформованими органами місцевого самоуправління, які входять до складу автономно об'єднаної частини держави (Від Української демократичної партії. Колесник, Могильний, 2005, с. 204).

Отже, програма УДП передбачала федеративну форму майбутнього державного устрою в Росії, широку автономію України та автономний статус окремих народів. У ній зазначалося: «Маючи на увазі шкоду від централізаційної системи, ми визнаємо, що державний лад у Росії повинен бути збудований на принципах найширшої національної і місцевої автономії» (Національні процеси в Україні, 1997, с. 343). Таким чином, йшлося не лише про національно-територіальну організацію держави та державно-політичне самовизначення населення (нації), що на ній проживає, а і, водночас, про повне здійснення принципу децентралізації у внутрішньому управлінні країни шляхом запровадження в усій державі широкого місцевого самоуправління – земського, міського, сільського. До компетенції органів місцевого самоврядування належали справи, які стосувалися їх території (Національні процеси в Україні, 1997, с. 205).

Автономний статус суб'єктам федерації, як передбачала платформа УДП, мали гарантувати основні державні (загальнофедеративні) закони.

Необхідність федеративної форми майбутнього державного устрою українські демократи обґрунтовували тим, що федерація, з одного боку, зберігала цілісність всієї держави, а з іншого боку, давала можливість для найширшої самодіяльності і самостійного розвитку окремих її частин (Від Полтавської громади Української демократичної партії. Колесник, Могильний, 2005, с. 203). Історичний досвід радянської федерації, політика Росії щодо України після розпаду СРСР, її імперські прагнення, які привели до широкомасштабної війни проти України, переконують, що на початку ХХ ст. УДП, пропонуючи проект державного устрою, проявляла ілюзії, недооцінювала схильності російських демократичних політиків до централізації і переоцінювала можливість для самостійного розвитку національно-територіальних частин майбутньої федерації. Відстоювання в програмі партії принципу федерації та автономії свідчить, що діячі партії, її провідники так і не змогли до кінця досягнути український ідеал соборної незалежної української держави.

Проект державного устрою УДП, що передбачав національно-територіальну автономію України та здійснення принципу якнайширшої децентралізації у внутрішньому управлінні країни, вимагав забезпечення рівних прав за народами, які проживали на її теренах. «За народами, які живуть на території України (великороси, жиди, поляки та інші), – зазначалося в програмі, – ми визнаємо рівне право з українцями на задоволення їх національних культурних, політичних та економічних потреб» (Від Української демократичної партії. Колесник, Могильний, 2005, с. 202).

Щодо центрального парламенту, то платформа УДП передбачала утворення 2-х палат: палати народних представників (Державна дума), які оби-

раються на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування, і федеральної палати представників від автономних частин держави (Союзна дума). При цьому передбачалася однакова кількість представників в обох палатах. Члени федеральної палати у відповідній кількості мали обиратися від автономних областей місцевими парламентами (сеймами), а від місцевостей, де ще не запроваджена автономія реформованими губернськими, земськими зборами.

Палата народних представників мала вирішувати такі питання: підготовка та видання загальнодержавних законів, визначення державних доходів та витрат, контроль над діяльністю чиновників усіх відомств, включаючи міністрів.

Федеральна палата представників від автономних частин мала розглядати всі законодавчі і бюджетні постанови палати народних представників, а також вирішувати незгоди між автономними областями.

Український парламент (сейм) також мав обиратися шляхом загального, прямого, рівного і таємного голосування. У його компетенції знаходилися внутрішньо автономні питання: місцеве законодавство з дотриманням загально федеративних основних законів, місцевий бюджет, розпорядження землями та іншим майном, що перейшло у власність краю, місцеві шляхи сполучення і тарифи, народна освіта, охорона здоров'я, громадська безпека і судова система (Від Полтавської громади Української демократичної партії. Колесник, Могильний, 2005, с. 203).

Отже, проєкт УДП майбутнього федеративного державного устрою передбачав два рівні державно-владних органів управління (федеративного і автономного), наявність двопалатного парламенту та місцевих національно-територіальних парламентів, федерального законодавства та законодавства суб'єктів федерації, яке повинно відповідати федеральному законодавству, повноваження суб'єктів федерації, зокрема України, вирішувати питання внутрішнього автономного розвитку. Крім того, він передбачав реалізацію принципу широкого місцевого самоврядування. Загалом такий проєкт державного устрою був суттєвим демократичним кроком вперед порівняно з чинним на час його розробки політичним устроєм царської Росії, він відповідав вимогам часу. Але сьогодні, враховуючи централізаторську схильність російських політиків, очевидно, можна поставити під сумнів питання реалістичності його здійснення. Адже, як відомо, навіть партія кадетів, не говорячи вже про інші російські партії та політичні організації, не визнавала, по суті, необхідності надання Україні національно-територіальної автономії. Запропонований УДП проєкт державного устрою при всій його зовнішній привабливості був ілюзорним під кутом зору практичної реалізації. На жаль, цього не усвідомлювали його творці і прихильники. Крім того, означений проєкт УДП початку ХХ ст. не узгоджувався з ідеєю соборної незалежної Української держави, включеної як стратегічна мета до програмних вимог українських партій в Австро-Угорщині у другій половині 90-х років ХІХ ст.

Ідею автономії України в межах федеративної Росії продовжувала програма Української радикальної партії. Проект програми УРП підготували весною 1905 р. С. Єфремов і Б. Грінченко. Його опублікували окремою брошурою у Львові у липні 1905 р. Цікаво, що в програмі УРП політична самостійність українського народу проголошувалася метою партії і розглядалася як необхідна умова вирішення соціальних та інших питань. «Партія певна, – зазначалося в програмі, – що здійснити всі її соціальні ідеали можна буде тільки при повній політичній самостійності українського народу і необмеженому праві його рішати самому у всіх справах, які його торкаються. Вибороти таке становище для нашого народу буде нашою метою» (Платформа Української радикальної партії. Колесник, Могильний, 2005, с. 207). Отже, в програмі простежується прагнення заявити про те, що Україна сама буде вирішувати свою долю.

Програма УРП передбачала встановлення демократичних свобод і перетворення Росії в конституційну державу, визнавала у зв'язку з цим необхідність боротьби проти самодержавства.

Але УРП, так само як і УДП, вважала федеративно-автономний устрій за найкращий лад для багатонаціональної Російської держави. Партія вимагала автономії для всіх націй, що проживали в Росії. І реформована держава мала стати федерацією таких національно-територіальних одиниць. «...Кожна національність, з яких тепер складається Росія, мусить мати автономію на своїй території з окремою краєвою репрезентаційною радою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах у межах цієї території. Кожна така автономна одиниця має право, рівне з правом кожної іншої одиниці. Реформована держава мусить бути федерацією таких національних одиниць» (Платформа Української радикальної партії. Колесник, Могильний, 2005, с. 208) – зазначалося в програмі. Отже, УРП пов'язувала свої програмні вимоги з федерацією вільних народів. Щоправда, дослідники зазначають, що, проголошуючи метою боротьби національно-територіальну автономію у складі федеративної демократичної Росії, лідери УРП висловлювали думку, якщо українцям не вдасться добитися дійсної автономії, Україна муситиме відділитися від Росії. І хоча ця теза відсутня в платформі УДП, дослідники посилаються на програмну партійну працю «Чого нам треба?». У ній, зокрема, зазначалося: «Коли б же показалося, що українському народові не дали автономії, або хоч і дали б, то держава мішлась би до його справ і не дозволяла б нашому народові порядкувати собою так, як він хоче, і завести такий лад із землею, фабриками і заводами, як тут писано, тоді українському народові неминуче доведеться відокремитись від Росії і завести свою Демократичну (Народну) Республіку» (Яворенко, 1905, с. 3). Іншими словами, Україна мала вийти із Російської федерації у випадку надання українському народові обмеженої автономії або при намаганні центру урізати повну автономію краю. Отже, УРП, хоча і не в програмі, але все-таки резервувала у разі відсутності для України в складі федерації ши-

рокої повноцінної автономії варіант проголошення самостійної Української держави. Але проєкт самостійної Української держави партія не розробляла, він відсутній у партійній програмі.

У своїй платформі УРП передбачала існування федерального парламенту, який обирався на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням за пропорційною системою, яка б гарантувала інтереси меншості. Право голосу надавалося кожному громадянину, якому виповнився 21 рік.

До відання федерального парламенту віддавалися чотири функції: 1) зносини з іншими державами, 2) фінанси для загальнодержавних справ, 3) позадержавна торгівля і мито, 4) загальнодержавна армія та справа війни і миру (Платформа Української радикальної партії. Колесник, Могильний, 2005, с. 208). Більш детальної правової розробки майбутнього устрою федеративної Росії лідери УРП не зробили.

В Україні всіма справами мала порядкувати українська Народна Рада, яка обралася на три роки на основі загального рівного, прямого і таємного голосування, особами, яким виповнився 21 рік. За програмою УРП громадяни України мали самі вирішувати свою долю. «Народна Рада, – зазначалося в програмі УРП, – виробляє краєву конституцію, яку не може ні відмінити, ні касувати загальнодержавний парламент. Краєва конституція мусить дати право широкого самоврядування громадам сільським і городським і тим округам, у які громади могли б об'єднатися. Кожна така округа має свій окружний сейм, з правом самоврядування в межах округи. Краєва Народна Рада, окружні сейми й громади приручать виконувати свої постанови вибраним людям, відповідальним перед тими зборами, які їх вибрали. Ця виборна влада і взагалі всі урядовці мусять бути краєві люди; вони одвічальні також перед судом, до якого може їх позвати кожен, мінаючи їх зверхність» (Платформа Української радикальної партії. Колесник, Могильний, 2005, с. 209).

Окремо підкреслювалося, що суди мають бути безкоштовними, з присяжними і не може бути ніяких виняткових судів.

Українська мова мала стати мовою урядових, освітніх та інших установ.

Об'єднання УДП й УРП дало початок існування УДРП, більш масової партії ліберально-демократичного спрямування. О. Лотоцький вказував, що «злиття партій в одну радикально-демократичну» сталося внаслідок «глибокого розвитку та узгодження ідеології в спільній програмі» (Лотоцький, 1966, с. 308), або, як зазначав Ф. Лось, з метою спільними зусиллями «добитися автономії України в рамках конституції буржуазної Росії» (Револуція 1905-1907 рр. на Україні, 1949, с. XVIII). Програма цієї партії була узгоджена у грудні 1905 р. і побудована на принципах федералізму та парламентаризму, як і у її попередників – демократів і радикалів. Вона включала вступну частину і три розділи: «Загальнодержавні політичні справи», «Лад на Україні», «Справи економічні» (Програма Української демократично-радикальної партії. Колесник, Могильний, 2005, с. 211–215).

Загалом УДРП на програмному рівні не відкидала в перспективі заведення об'єднання всіх українських земель у межах однієї держави, Але така перспектива в програмному документі партії позначалася в досить загальних і недостатньо чітких формулюваннях. Так, зокрема, зазначалося, що сформувавшись і діючи на території підросійської України, УДРП не відокремлює себе від інших частин українського народу, який живе поза межами Росії. Думка про відрізані частки національного тіла ніколи не може покинути живу націю. Не може вона покинути і УДРП, що буде знаходити свій прояв у домаганнях партії, її тактиці і політичній боротьбі, зазначалося в програмі (Програма Української демократично-радикальної партії. Колесник, Могильний, 2005, с. 212).

У своєму проєкті державного устрою УДРП, як і її попередниці, виходила з того, що в Росії проживає багато націй, народностей зі своїми економічними, побутовими, культурними особливостями. Тому єдині для всіх закони в державі суперечитимуть справжнім потребам і домаганням народів і країв. Через те програма УДРП передбачала здійснення децентралізації, а партійний проєкт державного устрою вбачав майбутню модель державності України в її національно-територіальній автономії у складі федеративної демократичної Росії. «...Реформована держава, – зазначалося в програмі УДРП, – мусить бути федерацією рівноправних автономних національно-територіальних одиниць. Такої автономії вимагає Партія і для свого Українського Народу на всій тій території, яку він фактично тепер заселює суцільною масою» (Програма Української демократично-радикальної партії. Колесник, Могильний, 2005, с. 212).

Федералізація Росії, за програмою УДРП, передбачала не тільки право інших народів на національно-територіальне самоуправління, а і політично-правову рівність автономних одиниць. «Кожна національність, з яких тепер складається Росія, – зазначала УДРП, – мусить мати автономію на своїй території з окремою краєвою репрезентаційною радою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах в межах цієї території. Кожна така автономна одиниця має право рівне з правом кожної іншої одиниці» (Програма Української демократично-радикальної партії. Колесник, Могильний, 2005, с. 212). Отже, за способом здійснення владних повноважень йшлося, по суті, про створення симетричної федерації, де всі суб'єкти мають однаковий політико-правовий статус.

Автономні одиниці мав об'єднувати федеральний парламент. Вибори до федерального парламенту мали відбуватися на основі безпосереднього, загального, рівного виборчого права з таємним голосуванням за пропорційною системою, яка б гарантувала політично-правовий захист національних меншин. Право обирати і бути обраним надавалося кожному громадянину, якому виповнився 21 рік незалежно від статі, віри і національності.

Федеральний парламент забезпечував контроль за виконанням наданих прав громадянам і нації на території всієї держави. Решту загально-

державних справ, які мав вирішувати федеративний парламент, програма УДРП залишила без змін у формулюваннях УРП. Щодо армії, то передбачалася її реорганізація. Вона передбачала проходження служби в межах рідної країни, зменшення терміну служби, щоб таким чином перейти від регулярної армії до міліції, а міжнародні суперечки мали залагоджуватися з допомогою судів.

Положення програми УДРП про перехід від регулярної армії до міліції і вирішення міжнародних спорів з допомогою судів під кутом зору цивілізаційного поступу виглядає цілком виправданим, але світові і локальні війни, широкомасштабна війна Росії проти України дають підстави стверджувати, що воно було передчасним і нереалістичним.

Програма УДРП розглядала умови утворення та повноваження українського автономного національно-територіального парламенту. Власне, вона включала основні вимоги, які були висунуті в програмах УДП та УРП. «Усіма справами на території України, – писалося в програмі, – має порядкувати Українська Виборна Народна Рада. Вона складається з послів, оплачуваних з краєвих коштів і вибраних на підставі: а) вселюдного, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням; б) пропорційності виборів» (Програма Української демократично-радикальної партії. Колесник, Могильний, 2005, с. 213). Рада мала обиратися на три роки, розробити краєву конституцію, яку не може ні відмінити, ні касувати загальнодержавний парламент. Але це положення, перенесене із програми УРП, доповнювалося словами про те, що «...ця конституція не може суперечити вищезгаданим основним вседержавним законам» (Програма Української демократично-радикальної партії. Колесник, Могильний, 2005, с. 213). У зв'язку з цим варто зазначити, що в питанні взаємин між українською краєвою владою і майбутнім федеральним центром програма УДРП була кроком назад порівняно з програмою УРП. Остання, як відомо, не передбачала узгодження української конституції із загальнодержавними законами. Крім того, в програмі УДРП з'явилася і конституція федеративної Росії, якої не передбачала програма УРП. Враховуючи це, частина дослідників, очевидно, справедливо стверджує, що УДРП очікувала отримати національно-територіальну автономію для України з центру, «згори», після перемоги демократичної революції в Росії. Але лідери УРП розробили свою схему здобуття національно-територіальної автономії України. Населення України після ліквідації самодержавства мало обрати крайовий парламент, який мав прийняти конституцію і делегувати вже згадані чотири функції федеральному парламенту. Тобто ніяких узгоджень конституції не передбачалося. У програмі УДРП, яка орієнтувала на очікування перетворень зверху, переміг більш поміркований підхід, обґрунтований Михайлом Грушевським (Колесник, Рафальський, Тимошенко, 1998, с. 148–149).

УДРП проголошувала, що краєва конституція мала надати право широкого самоврядування сільським і міським громадам, а також округам, у які ці

громади об'єднувалися. Кожна округа повинна була мати свою окружну раду з правом самоврядування на своїй території. Отже, в цій частині, так як і в питаннях вікового цензу виборців, їх прав обирати і бути обраними, формування виборних органів за рахунок людей краю, відповідальності урядовців і управлінців перед судом, рівного для всіх виборного суду, підпорядкування поліції місцевому самоврядуванню, української мови в урядових та інших інституціях, програма УДРП повторювала програму УРП.

Загалом, в конкретно-історичних умовах розроблена програма УДРП з вимогою національно-територіальної автономії для України в демократичній Російській федерації мала велике позитивне значення, адже вона передбачала відстоювання прав українців у федеральному парламенті і їх гарантію краєвою конституцією, відповідаючи цивілізаційному підходу до змін політичного устрою. Водночас майбутній історичний досвід державного будівництва в роки Української революції, реальності радянської федерації у вигляді РСФСР переконують, що російський центр з імперськими централізаторськими устремліннями ніколи б реально не допустив повноцінної національно-територіальної автономії для України.

Висновки. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст. вбачали майбутню модель державності України в її національно-територіальній автономії у складі федеративної демократичної Росії. Обмеження вимог гаслом автономії свідчило, що означені партії на початку ХХ ст. не досягнули до кінця національно-політичний ідеал, сформульований на той час як досягнення соборної самостійної Української держави. Водночас серед ліберально-демократичних партій були різні уявлення щодо досягнення Україною національно-територіальної автономії. Так, УДП базувала свою програму на визнанні того, що Україна отримає національно-територіальну автономію в межах федеральної конституції, з санкцій Установчих зборів. Тому прийняття федеральних законів не передбачало консенсусу автономії. Отримання національно-територіальної автономії «згори», з центру після перемоги демократичної революції в Росії передбачала і програма УДРП, Водночас УРП схилилася до необхідності проголошення самими українцями національно-територіальної автономії і делегування деяких функцій федеральному парламенту. Партія вважала, що у разі несприятливих умов і невиконання умов українців, Україна повинна була відокремитися від Росії і створити свою власну державу.

У програмах українських ліберально-демократичних партій визначалися повноваження двох рівнів влади – федерального і автономного. За своїм змістом ці повноваження значною мірою співпадали або доповнювали одне одного і не мали принципово суттєвих відмінностей у партійних програмах. Крім того, в усіх проектах державного устрою передбачалася широка децентралізація управління, надання самоврядування сільським і міським грома-

дам, округам, у які об'єднувалися ці громади, забезпечення рівних прав за народами, які проживали на теренах України.

Загалом, проекти державного устрою українських ліберально-демократичних партій відображали, по суті, лише одну концепцію вирішення питання державності України. Інша концепція, яка передбачала досягнення самостійної Української держави ними не розглядалася і не розроблялася, хоча в програмі УРП допускалася така можливість у разі обмеження або ненадання автономних прав для українців центральною владою. Під цим кутом зору можна констатувати, що розробка проектів державного устрою українськими ліберал-демократами не мала завершеного характеру. Більше того, враховуючи імперський досвід Росії ХХ – початку ХХІ ст., здійснювану нею, по суті, геноцидну війну проти України, небажання впродовж десятиліть російських владних політиків і структур стати на шлях демократично-правового розвитку держави, сьогодні проекти державного устрою українських ліберал-демократів в Російській імперії початку ХХ ст. можуть сприйматися як нерелістичні і нездійснені.

Список використаних джерел і літератури:

Ветров, Р. І., Донченко, С. П. (2001). *Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900-1925 рр.)*. Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ: Поліграфіст, 245 с.

Іваницька, С. Г. (2011). *Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець ХІХ – початок ХХ століття)*. Запоріжжя: Просвіта, 452 с.

Колесник, В. Ф. & Могильний, Л. П. (2005). *Українські ліберально-демократичні партії в російській імперії на початку ХХ століття*: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 244 с.

Колесник, В. Ф. & Могильний, Л. П. (2007). Українські ліберально-демократичні партії в російській імперії на початку ХХ століття: сучасна історіографія. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Історія*, (91). Київ: ВПЦ «Київський університет», 30–32.

Колесник, В. Ф. & Могильний, Л. П. (2019). *Українські політичні партії в Австро-Угорській та російській імперіях: історіографія*. Київ, Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 248 с.

Колесник, В. Ф., Рафальський, О. О. & Тимошенко О. П. (1998). *Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпряничини. 1900-1907*. Київ: Стигос, 226 с.

Лось, Ф. Є. (ред). (1949). *Революція 1905-1907 рр. на Україні*: зб. док. та матеріал. Київ: Укрполітвидав, 517 с.

Лотоцький, О. І. (1966). *Сторінки минулого* (Ч.2). Б. м., 490 с.

Панібудьласка, В. Ф. (ред.). (1997). *Національні процеси в Україні: історія і сучасність*: док. і матер. Довідник (Ч.1.). Київ: Вища школа, 583 с.

Павко, А. І. (2002). *Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби*. Київ: Вид-во «Плеяди», 552 с.

Павко, А. І. (2001). *Політичні партії та організації в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень*: монографія. Київ: Т-во «Знання» України, 112 с.

Чикаленко, Є. Х. (1958). *Спогади (1861-1907)*. Нью-Йорк, 502 с.

Яворенко, Л. (1905). *Чого нам треба?* Львів, 45 с.

Яремчук, В. Д. (2012). *Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899-1918 рр.): монографія*. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 504 с.

References:

Vietrov, R. I., Donchenko, S. P. (2001). *Politychni partii Ukrainy v pershii chverti XX stolittia (1900-1925 rr.)* [Political parties of Ukraine in the first quarter of the 20th century (1900-1925)]. Dnipropetrovsk, Dniprodzerzhynsk: Polihrafist, 245 s. [in Ukrainian].

Ivanytska, S. H. (2011). *Ukrainska liberalno-demokratychna partiina elita: «kolektyvnyi portret» (kinets XIX – pochatok XX stolittia)* [Ukrainian liberal-democratic party elite: “collective portrait” (end of the 19th – beginning of the 20th century)]. Zaporizhzhia: Prosvita, 452 s. [in Ukrainian].

Kolesnyk, V. F. & Mohylnyi, L. P. (2005). *Ukrainski liberalno-demokratychni partii v rosiiskii imperii na pochatku XX stolittia* [Ukrainian liberal-democratic parties in the Russian Empire at the beginning of the 20th century]: monohrafiia. Kyiv: VPTs «Kyivskiy univer-sytet», 244 s. [in Ukrainian].

Kolesnyk, V. F. & Mohylnyi, L. P. (2007). *Ukrainski liberalno-demokratychni partii v rosiiskii imperii na pochatku XX stolittia: suchasna istoriohrafia* [Ukrainian liberal-democratic parties in the Russian Empire at the beginning of the 20th century: modern historiography]. *Visnyk KNU imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia*, (91). Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet», 30-32. [in Ukrainian].

Kolesnyk, V. F. & Mohylnyi, L. P. (2019). *Ukrainski politychni partii v Avstro-Uhorskii ta rosiiskii imperiiakh: istoriohrafia* [Ukrainian political parties in the Austro-Hungarian and Russian empires: historiography]. Kyiv, Nizhyn: Vydavets Lysenko M.M., 248 s. [in Ukrainian].

Kolesnyk, V. F., Rafalskyi, O. O. & Tymoshenko O.P. (1998). *Shliakhom natsional-noho vidrodzhennia: Natsionalne pytannia v prohramakh ta diialnosti ukrainskykh partii Naddniprianshchyny. 1900-1907* [By way of national revival: The national question in the programs and activities of the Ukrainian parties of the Dnipro region. 1900-1907]. Kyiv: Stylos, 226 s. [in Ukrainian].

Los, F. Yv. (Ed). (1949). *Revoliutsiia 1905-1907 rr. na Ukraini* [Revolution of 1905-1907 in Ukraine]: zb. dok. ta material. Kyiv: Ukrpolitvydav, 517 s. [in Ukrainian].

Lototskyi, O. I. (1966). *Storinky mynuloho* [Pages of the past] (Vol.2). B. m., 490 s. [in Ukrainian].

Panibudlaska, V. F. (Ed.). (1997). *Natsionalni protsesy v Ukraini: istoriia i suchasnist* [National processes in Ukraine: history and modernity]: dok. i mater. Dovidnyk (Vol.1.). Kyiv: Vyscha shkola, 583 s. [in Ukrainian].

Pavko, A. I. (2002). *Povchalnyi dosvid vitchyznianoï istorii: Politychni partii i orhanizatsii u hromadskomu zhytti Ukrainy modernoi doby* [An instructive experience of national history: Political parties and organizations in the public life of Ukraine in the modern era]. Kyiv: Vyd-vo «Pleiady», 552 s. [in Ukrainian].

Pavko, A. I. (2001). *Politychni partii ta orhanizatsii v Ukraini naprykints XIX – na pochatku XX stolittia: metodolohiia, istoriohrafia problemy, perspektyvni napriamky naukovykh doslidzhen* [Political parties and organizations in Ukraine at the end of the 19th –

at the beginning of the 20th century: methodology, historiography of the problem, promising directions of scientific research]: monohrafiia. Kyiv: T-vo «Znannia» Ukrainy, 112 s. [in Ukrainian].

Chykalenko, Ye. Kh. (1958). *Spohady (1861-1907)* [Memories (1861-1907)]. New-York, 1958. 502 s. [in Ukrainian].

Yavorenko, L.(1905). Choho nam treba? [What do we need?]. Lviv, 45 s. [in Ukrainian].

Yaremchuk, V. D. (2012). *Ukrainska bahatopartiinist Naddniprianskoi i Zakhidnoi Ukrainy: komparatyvnyi analiz (1899-1918 rr.)* [Ukrainian multi-party system of Trans-Dnieper and Western Ukraine: a comparative analysis (1899-1918)]: monohrafiia. Kyiv: IPIEND imeni I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 504 s. [in Ukrainian].

Отримано: 12.12.2022

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI 10.32626/2309-2254.2022-38.101–115

УДК 94:316.334.56-053.2/.5](430)«13/14»

РУДНІЧУК Анна – аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (anna-rud@ukr.net)

ORCID 0000-0002-6835-6201

RUNDICHUK Anna – PhD-student of the Department of Ancient and Medieval History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska Street, Kyiv, index 01033, Ukraine (anna-rud@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Руднічук, А. (2022). Дитина і дитинство у німецькому місті XIV-XV ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (38), 101-115.

ДИТИНА І ДИТИНСТВО У НІМЕЦЬКОМУ МІСТІ XIV-XV ст.

Анотація. *Метою статті є дослідження характерних особливостей та типологічних закономірностей становища дитини і ставлення до дитинства у бюргерському середовищі німецьких міст XIV-XV ст. Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму та об'єктивності. Під час дослідження використані аналітичний, проблемно-хронологічний, компаративний та системний методи. Наукова новизна обґрунтована комплексним залученням джерел та історіографії, що висвітлюють становище дитини і дитинства у німецькому місті XIV-XV ст., а також потребу доповнення вітчизняних досліджень на цю тематику. Висновки.* У добу пізнього середньовіччя відбуваються зміни сприйняття дитини та дитинства, зокрема й у містах Німеччини XIV-XV ст. Такі елементи попередніх століть як залучення дитини до роботи раніше її фізичного дорослішання та можливість опанувати професію власних батьків залишаються все ще актуальними для німецької бюргерської спільноти пізньосередньовічної доби. Водночас міста Німеччини починають вводити акушерські правила, які регламентують прийняття пологів та контролюють процес народження дитини. У другій половині XV ст. ставлення батьків до своїх нащадків змінюється: діти починають розглядатися як потенційні опікуни своїх батьків під час їхньої старості, а також як помічники у професійній діяльності. Починають з'являтися дитячі будинки для сиріт в Аугсбурзі, Есслінгені, Мюнхені, Нюрнберзі тощо. Умовний традиційний поділ етапів дитинства, який був розповсюджений у пізньосередньовічній Німеччині, зокрема й містах складав три періоди: перший – від 6 до 7 років, другий – від 7 до 14 років, третій – від 14 років і старше. Для позначення цих етапів слугували такі терміни, як «infantia» («дитинство»), «pueritia» («юність») та

«*adolescencia*» («*підлітковий вік*») відповідно. Особливий статус у пізньосередньовічному німецькому місті мали позаілюбні діти: для них був закритий доступ до ремісничої справи, а також можливість отримання посади у міській раді. Період, коли дитина вже могла бути залучена до праці, залежав від загальних уявлень про фізичне до-рослішання. Зазвичай для дітей працездатність наступала із 8-ми років, коли вони частково могли займатися тою діяльністю, що їй дорослі. Вік, із яким пов'язаний період, коли батьки перестають піклуватися про своїх дітей, безпосередньо корелюється із моментом одруження їхніх нащадків або можливістю мати своїх власних дітей.

Ключові слова: німецьке місто, XIV-XV ст., пізнє середньовіччя, дитина, дитинство.

A CHILD AND CHILDHOOD IN A GERMAN TOWN OF THE XIV-XV CENTURIES

Abstract. *The purpose of the article is to study the characteristic features and typological regularities of a child's position and attitude to childhood in the bourgeois environment of German cities of the XIV-XV centuries. The methodological basis of the research is based on the principles of historicism and objectivity. Analytical, problem-chronological, comparative, and systemic methods have been used during the research. The scientific novelty is justified by the comprehensive involvement of sources and historiography that highlight the situation of children and childhood in a German city of the XIV-XV centuries, as well as the need to supplement domestic research on this topic. Conclusions.* During the late Middle Ages, changes in the perception of a child and childhood took place, particularly in the cities of Germany in the XIV-XV centuries. Such elements of previous centuries as the involvement of children in work before their physical maturity and the opportunity to master the profession of their own parents are still relevant for the German burgher community of the late Middle Ages. At the same time, German cities are beginning to introduce obstetric rules that regulate the acceptance of childbirth and control the process of childbirth. In the second half of the XV century, parents' attitude towards their offspring changed: children are beginning to be seen as potential guardians of their parents in their old age, as well as helpers in their professional activities. Orphanages begin to appear in Augsburg, Esslingen, Munich, Nuremberg, etc. Conventional traditional division of the stages of childhood, which was widespread in late medieval Germany, in particular in cities, consisted of three periods: the first – from 6 to 7 years, the second – from 7 to 14 years, the third – from 14 years and older. Such terms denoted these stages as “*infantia*” (“*childhood*”), “*pueritia*” (“*youth*”), and “*adolescencia*” (“*adolescence*”), respectively. Illegitimate children had a special status in a late medieval German city: access to crafts was closed to them, as well as the possibility of obtaining a position in the city council. The period when a child could already be involved in work depended on general ideas about physical maturation. Usually, children's capacity for work began at the age of 8, when they could partially engage in the same activities as adults. The age at which parents stop caring for their children is directly correlated with their offspring marrying or having their own children.

Key words: German city, XIV-XV centuries, late Middle Ages, child, childhood.

Постановка проблеми. У добу пізнього середньовіччя змінами позначилося сприйняття дитини і дитинства у бюргерському середовищі німецьких міст. Дитина починає розглядатися як самостійна особистість, потенцій-

ний помічник та опікун своїх батьків у період їхньої старості. Підходи за її доглядом та вихованням зазнають ґрунтового перегляду.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельна база проблеми є доволі обширною. «Нюрнберзькі поліцейські розпорядження із XIII до XV ст.» містять постанови, які видавали поліцейські органи міста Нюрнберг, зокрема покарання в разі незаконного продажу дітей, їх примус до вступу у нелегітимні стосунки зі сторонніми особами тощо (Baader, 1861). Іншим джерелом, що містить інформацію про вік дітей із маргінальних сімей, відповідно до якої їх можна було залучати до роботи, є «Нюрнберзька постанова про жебраків» 1478 р. (Стоклицкая-Терешкович, 1936, с. 163–165).

Серед основних джерел можна виділити постанови ремісничих гільдій та цехів, які регулювали прийом на роботу або навчання дітей, що мали опанувати ремісничі професії. Так, «Постанова любецьких художників та склярів 1469 р.» (Стоклицкая-Терешкович, 1936, с. 55–56) містила приписи стосовно прийому на роботу лише законнароджених осіб, а «Третя цехова постанова ткачих шовкових виробів» від 1469 р. (Стоклицкая-Терешкович, 1936, с. 26–30) регламентувала кількість учнів, яка могла брати майстриня, основні правила, що стосувалися залучення її власних дітей до опанування професії.

Історіографія представлена роботами німецьких та українських авторів. Серед німецької історіографії варто виділити дослідження Г. Нідермаера «Регенсбурзькі акушерські правила 1452 р.», яке на основі прописаного регламенту процедури прийому пологів м. Регенсбург досліджує основні віхи ставлення до дитини та матері у перинатальний період та після, а також регламентування містом процедури надання акушерських послуг (Niedermeier, 1975, s. 253–266).

Німецький дослідник дитинства А. Нігшке в роботі «Огляд дитячої смертності у середні віки. Труднощі та можливості історичних досліджень» виділяє 3 етапи дорослішання дитини у Німеччині періоду середньовіччя. Перший – від 6 до 7 років, другий – від 7 до 14 років, третій – від 14 років і старше (Nitschke, 1989, s. 51–55).

Праця німецької дослідниці К. Зідель «Друзі та родичі: соціальні відносини в пізньосередньовічному місті» містить матеріали стосовно етапів взаємодії між батьками та дітьми на різних етапах дорослішання нащадків, а також врегулювання цих стосунків на основі аналізу заповітів бюргерів м. Кельн (Seidel, 2009).

Медієвіст Е. Ізенман у своїй праці «Німецьке місто в середні віки 1150-1550 рр.: міська структура, право, конституція, міська влада, церква, суспільство, економіка» окреслює основний масив джерел, з яких можна отримати інформацію про дитину і дитинство у пізньосередньовічному німецькому місті, етапи дорослішання дитини у добу середньовіччя (Isenmann, 2014).

Серед вітчизняних авторів варто виділити роботу О. Квас «Особливості трактування категорії дитинства в стародавні часи», де дослідниця прослідковує вікову класифікацію періодів дитинства доби античності, яка була покладена в основу вікових категорій дитинства у добу середньовіччя (Квас, 2009, с. 320–325).

Мета статті – визначити основні аспекти соціального становища дитини у німецькому місті XIV-XV ст., встановити основні фази її дорослішання, які виділяли у зазначений період, розкрити головні аспекти прав дитини, які регламентувало місто, дослідити сприйняття дитини та дитинства у середовищі німецького міста доби пізнього середньовіччя.

Виклад основного матеріалу. Вікові етапи дитинства виділяє французький історик дитинства Ф. Ар'єс. Він бере за основу класифікацію, яка міститься у латинській компіляції римських авторів, написаній у XIII ст. під назвою «Велика збірка усіяких речей». Дитинство поділяється на 3 етапи: перший вік, «*enfance*», проходив від народження до 7 років; другий – «*pueritia*», від 7 до 14 років; третій – «*adolescence*», від 14 років до 21 року (відповідно до вчення імператора Костянтина VII Порфірогенета (905-959)) або до 28 чи 30-35 років (відповідно до вчення Ісидора Севільського (бл. 560-бл.636)). Дитинство закінчувалося тоді, коли людина вже могла сама народжувати дітей (Ар'єс Ф, 1999, с. 32) .

В основі назв цих етапів у добу середніх віків була покладена антична традиція. Вікові категорії цього періоду відрізнялися між собою. Так, давньоримський філософ Луцій Анней Сенека (4 до н.е. – 65 н.е.), характеризуючи основні віхи людського життя, до періодів дитинства відносить вагітність («*puerperium*») та період немовляти («*infantia*»), який триває до 3-х років; раннє дитинство (до випадання молочних зубів або 8 років) та дозрівання він називає «*pueritia*» та «*pubertas*» відповідно, а юність і зрілість мають спільне позначення «*inventus*». Останні два етапи не мали вікового поділу (Квас, 2009, с. 322). Латинський християнський ритор Луцій Церцилій Фірміан Лактанцій (240-320) виділяв три етапи: дитинство, молодість (разом зі зрілістю) та старість (Квас, 2009, с. 321).

Віковий поділ Ісидора Севільського (бл. 560 – бл. 636) був наближений до середньовічного уявлення про етапи життя людини: період немовляти тривав до 7 років, юність – до 14 років, наступною була зрілість. Визначення віковому поділу людського життя надавали Фома Аквінський та Фелон Мегарський (у трактаті «Про чотири періоди людського життя» 1265 р.) (Квас, 2009, с. 321).

У німецькій історіографії в цілому сформувався подібний підхід до стадій розвитку дитинства у добу середньовіччя, який був розроблений Ф. Ар'єсом, зокрема й при дослідженні німецьких міст XIV-XV ст. Проте він містить більш варіативну інформацію стосовно поділу дитячого віку цього періоду.

Німецький дослідник історії дитинства К. Арнольд бере за основу як одну із основних класифікацій людського віку класифікацію Ісидора

Севільського. Німецький вчений зазначає, що у XIII ст. схоластичні енциклопедисти Бартоломей Англікус (1203-1272) і Вінсент де Бове (1190-1264) використовували для періодизації античний підхід. Так, Бартоломей Англікус характеризує вік від семи місяців до семи років періодом «прорізання зубів» («*dentium plantativa*»), який характеризується постійною потребою в догляді (Arnold, 1986, s. 447). У 1256 р. італійський лікар Альодобрандіно де Сієна сформував власний підхід до вікових категорій дитинства: перший етап («*infantia*») тривав від народження до появи зубів, другий – «*dentium plantatura*», після появи молочних зубів (до семи років), а третій – «*pueritia*» – до 14-ти років (Arnold, 1986, s. 447).

Узагальнюючи власні напрацювання, історик А. Нітшке, який поділяє погляди інших дослідників теми дитинства, зокрема К. Арнольда (Arnold, 1986, s. 447), наголошує на таких етапах дитинства у добу Середньовіччя. Перший етап припадає на період від 6 до 7 років і позначений прямим та сердечним контактом між батьками та дитиною. Другий період дитинства проходить від 7 до 14 років. У цей час батьки віддавали дітей у чужі сім'ї (в основному селяни та знатні особи) та на навчання до монастирських шкіл або приватного вихователя. Саме на цьому етапі вже припиняються фізичні контакти, а дитина мала зосередитися на навчанні. Для гри відводилося декілька хвилин на день. Проте, навіть якщо занадто чутливі із них поверталися назад додому, згодом все одно відновлювали своє навчання. Третій етап починається із 14 років, коли дитина вже проживала у середовищі, близькому до майбутньої професійної діяльності. Так, діти купців або тих, хто займався торговельною діяльністю, мусили переїжджати в інші міста. Навчання ремеслу або освоєння різноманітних професій проходило під опікою старших. Часто діти займалися жебрацтвом або заробляли на життя співами (Nitschke, 1989, s. 52).

Дослідник німецького міста доби середньовіччя Е. Ізенманн також схиляється до періодизації дитинства К. Арнольда та А. Нітшке. Проте він стверджує, що у цей період дітей бачили в усій їхній самостійності та відкидає концепцію Ф. Ар'єса про сприйняття дітей як маленьких дорослих. Віковий поділ, запропонований Е. Ізенманном, дещо відрізняється від концепцій його попередників. Першою віковою категорією він називає «*infantia*» – період, який починався приблизно від появи дитини на цей світ та закінчувався приблизно у 7 років; другою є «*pueritia*», яка наступала із 7 років; а завершальним періодом дорослішання була «*adolescentia*» (між 10 та 15 роками дитини) – означала перехід до дорослого життя. Дослідник наголошує, що професійне становлення та робота дитини починалися раніше, ніж фізичне дорослішання (Isenmann, 2014, s. 790).

Німецька дослідниця К. Зідель, беручи за основу контекст стосунків «батьки-діти» у середовищі міського суспільства Німеччини доби пізнього середньовіччя, виділяє три фази: перша – процес виховання батьками немовлят, друга – відносини батьків і дітей вже у дорослому віці, а третя – період,

коли батьки не можуть піклуватися про себе і турбота про них переходить до інших осіб, зокрема їхніх нащадків (Seidel, 2009, s. 245).

Джерела та історіографія дитинства у добу середньовіччя дозволяють розглянути ставлення до дитини через призму регламентації процесу пологів, виділення основних функцій акушерок, значення, яке надавалося цим професіям, нагляд за діяльністю людини, яка працює у цій сфері.

Одними із перших правил акушерства («Hebammensordnungen») були видані у 1452 р. в м. Регенсбург. Особливість такої постанови полягає в тому, що вона надає акушеркам можливість діяти відповідно до їх знань і розсуду, зокрема виконати кесаревий розтин померлій породіллі. Останній аспект був включений під впливом церкви і зумовлений необхідністю хрещення дитини, якщо є шанси на те, що вона вижила. Ці правила дають уявлення про існуючі умови роботи акушерок, а також підкреслюють факт того, що саме жінці доручено цю посаду (Niedermeier, 1975, s. 253).

Особи, що офіційно займалися акушерською діяльністю, не могли працювати без спеціального наглядового органу, який контролював би їхню роботу. Відповідно до постанови ради м. Регенсбург він формувався із так званих «поважних жінок» – жінок-патриціанок, переважно вдів. Подібна практика (ще до видання регенсбурзьких правил із акушерства) існувала й в Нюрнберзі (Niedermeier, 1975, s. 257).

«Почесні жінки» походили зі знатних родин міста, набиралися на ці посади добровільно та на безоплатній основі. Вони мали бути присутніми під час важких пологів, щоб оцінити вміння та навички акушерок, надавати їм поради або допомогу породіллі, давати лікувальні настоянки. У своїй безпосередній адміністративній діяльності вони вирішували суперечки між акушерками і несли персональну відповідальність перед радою за дотримання правил, зокрема неприпустимість у акушерській діяльності так званої «магічної медицини» та слідування забобонам (Niedermeier, 1975, s. 257).

Також за діяльністю акушерок наглядали церковні суди (синоди або синодальні суди), які існували в усіх єпархіях і часто закликали до більш пильного нагляду за діяльністю осіб, які приймають пологи. Основними причинами, за які акушерок притягали до відповідальності перед синодальними судами, були порушення вимог акушерської діяльності або її невиконання, пропуск необхідного хрещення чи використання забобонних методів під час пологів. Випадки такої практики часто зустрічаються у південнонімецьких містах, де синодальні суди збиралися декілька разів на рік. Це правило існувало до XV ст. (Niedermeier, 1975, s. 257).

Традиції, закріплені ще у Швабському зерцалі («Schwabenspiegel»), залишалися актуальними і для пізнього середньовіччя: життя матері було пріоритетом у порівнянні із життям дитини. Під час пологів акушерки або повитухи, якщо потрібно було обирати між життям дитини чи матері, обирали останню (Опитц, 2009, с. 286).

Німецький дослідник К. Арнольд зазначає, що у цей час панують переконання, що дитину повинна вигодувати сама мати і лише в обґрунтованих виняткових випадках, таких, як медичні приписи, – годувальниця. До послуг останньої зверталися в основному знатні особи або заможні бюргери. До того ж ця особливість була характерна для романських країн, але менше подібних випадків траплялося у германомовних територіях (Arnold, 1986, s. 451).

Німецький дослідник О. Ульбріхт виділяє період 1470-1520 рр. як один із важливих етапів зміни ставлення до дитинства у середовищі німецької спільноти, зокрема і бюргерства пізньосередньовічного німецького міста. Причинами стали інтенсивність розвитку міст, подолання сільськогосподарської депресії, пришвидшення зростання населення, а також початок процесів Реформації (Ulbricht, 1992, s. 161).

Усвідомлення ролі дитини у житті батьків також стало інакшим. Концепція О. Ульбріхта полягає в тому, що наприкінці доби пізнього середньовіччя батьки, крім виняткових соціальних та економічних причин, були зацікавлені в утриманні своїх дітей хоча б тому, що хотіли продовження роду, додаткової робочої сили та забезпечення власного життя в старості. Саме ці аспекти, на думку дослідника, стали джерелом позитивного емоційного ставлення до дітей (Ulbricht, 1992, s. 161).

У цей же період поглиблюється контроль за акушерською діяльністю, покращується професійна підготовка, а також вживаються заходи щодо безпеки життя новонароджених, адже доволі часто акушерок звинувачували у недбалості або навіть у навмисному вбивстві новонароджених. Так, у Регенсбурзі (із 1452 р.) та Вюрцбурзі (із 1475 р.) акушерки мали складати присягу, а у Нюрнберзі (із 1463 р.) вони були підпорядковані «почесним жінкам» міста (Ulbricht, 1992, s. 164). Частіше стали видаватися та вводитися правила із акушерства («Hebammensordnungen»), зокрема в таких міста, як Ульм (із 1491 р.) і Нордлінген (із 1517 р.) (Ulbricht, 1992, s. 164).

Наприкінці пізнього середньовіччя продовжувалася застосовуватися практика попередніх століть: якщо батьки з економічних або соціальних обставин не мали змоги утримувати новонароджену дитину – її залишали у місті, щоб вона отримала можливість вижити. Тому в південнонімецьких містах було засновано дитячі будинки: у 1471 р. – в Аугсбурзі, у 1473 р. – в Есслінгені і у 1489 р. – в Мюнхені. В інших містах, де вони вже потребували додаткового ремонту, їх покращували за рахунок муніципальних коштів і приватних фондів. Так, за фондового сприяння був заснований у 1485 р. Нюрнберзький дитячий будинок, який забезпечував надання освіти із фінансових надходжень від фондів, а з кінця XV ст. почав піклуватися про хворих сиріт. Нюрнберзька міська рада намагалася залучати дітей із цих установ в якості учнів у майстрів-ремісників (Ulbricht, 1992, s. 166).

Ймовірно, дитина із 8-ми років вважалася вже працездатною. Зокрема, інформація зустрічається у Нюрнберзькому статуті про жебраків 1478 р., де зазначалося, що маргінальні верстви населення, що мають дітей, «...

яким виповнилося вісім років, які не страждають на хворобу і слабкість, і яким їхні батьки не надали роботи, мають бути записані міськими слугами, щоб можна було спробувати знайти для них роботу тут чи в селі» (Стоклицкая-Терешкович, 1936, с. 164).

Для багатодітної родини жебраків, де кількість дітей становила 4-5 осіб молодше 7-ми років і лише одна – 8-ми років, могли давати дозвіл на жебракування у місті (Стоклицкая-Терешкович, 1936, с. 164).

Таке вікове визначення могло бути пов'язане із думкою, що у 7-14 років статура дитини формується настільки, що можна судити, який вид професії вона може обрати. А. Нітшке стверджує, що подібні свідчення часто зустрічаються у роботах німецького теолога Конрада фон Мегенберга (1309-1374). Дослідник пов'язує це із загальним оціночним судженням про людину за її статурою у добу середньовіччя, яке робив зокрема король Фрідріх II (1194-1250), котрий оцінював людей та тварин за конституцією їхнього тіла, або Петро Гібернійський, що дискутував про природу душі, зокрема її відображення у людській зовнішності (Nitschke, 1984, s. 224).

Дослідниця К. Опітц зазначає: відмова від дітей частіше відбувалася у середовищі бідного міського населення, яке, на відміну від жителів села, мало більше можливості зберегти анонімність. Так, аналізуючи матеріали Базельської хроніки 1499-1503 рр., дослідниця зазначає, що жінки, які хотіли відмовитися від своїх дітей, зазвичай полишали немовлят перед ратхаузом чи лікарнею. Покаранням за такі дії було потоплення в Рейні, поховання заживо або спалення на вогнищі. Однак, це часто не зупиняло батьків (Опітц, 2009, с. 286).

Місто частково регламентувало важливу на той час для людини подію – хрещення дитини. Так, у поліцейському розпорядженні м. Нюрнберг встановлюється кількість чоловіків та жінок, які мають брати участь у хрещенні дитини: не більше 4-х представників обох статей. А також штраф, який накладається у випадку порушення цієї норми: «На хрещення дитини повинні йти не більше, ніж чотири жінки та хрещені матері, а також не більше чоловіків, аніж чотири чоловіки та хрещені батьки» (Baader, 1861, s. 59).

Також у м. Нюрнберг у 1327 р. було видано поліцейське розпорядження, яке регулювало питання передачі дітей для так званих «шлюбних справ», (скоріше за все – дитячої проституції), а також покарання за цей вчинок. Постанова наголошує: «... коли хтось, жінка чи чоловік, який комусь свою дитину, чи то сина чи доньку передає для подружніх справ, без батьківського та без материнського слова або не порадившись із родичами, якщо вони [діти-прим. P.A.] не мають батька чи матері, той повинен десять років перебувати в п'яти милях від міста або ті ж самі десять років ... у в'язниці...» (Baader, 1861, s. 21). Насильне викрадення сина або доньки будь-кого із кельнських бюргерів відповідно до духовної юрисдикції каралося стратою (Ennen, 1993, s. 156).

Варто окремо розглянути соціальний статус та правове регулювання у місті дітей, які вважалися «незакононародженими». У нормативно-правових актах вони фігурували як «natürliche Kinder» («рідні діти») або «природ-

ні діти»). На думку німецького дослідника Д. Віловайта, народження дитини поза шлюбом стає критерієм обмеження та інструментом виключення та соціального розмежування. При цьому у середовищі патрициїв та лицарства, знаті спостерігалось більш спокійне ставлення до дітей, народжених поза шлюбом. Натомість подібна гостра сегрегація спостерігалася у середнього та нижчого бюргерства (Willoweit, 1994, s. 64).

Дослідник зазначає, що на процеси подібної «класифікації» дітей вплинули такі фактори, як релігія, значне зростання населення у добу пізнього середньовіччя, збільшення соціального розшарування та ієрархії всередині бюргерського суспільства. Водночас до факту народження позашлюбних дітей ставилися більш серйозно, ніж до позашлюбних відносин. На думку Д. Віловайта, це спричинили два фактори: потреба у збереженні майна (зокрема через спадок) всередині сім'ї та забезпечення піклування про членів родини (Willoweit, 1994, s. 65).

Перераховані вище фактори не можуть повною мірою відобразити усі причини поглиблення відмінностей соціального статусу дітей, народжених поза шлюбом від «законних» спадкоємців. Проте він настановлює на припущення, що соціальне становище і сприйняття таких дітей у середовищі жителів німецького міста XIV-XV ст. варто розглядати окремо, враховуючи специфіку їх соціального статусу.

Дослідник Г.-Й. Гофман-Новотний виділяє три категорії дітей, народжених поза шлюбом: діти осіб, у яких формально є дозвіл одружуватися, але вони не проживають у шлюбі, діти одружених осіб, які були зачаті поза шлюбом та діти осіб, що не можуть брати шлюб (Hoffmann-Nowotny, 1994, s. 14).

Для цих людей могли бути зачинені двері до потенційного отримання професії ремісника або в деяких випадках навіть до вищої посади у міській раді. Зокрема, у статуті любецьких живописців та склярів 1425 р. є припис стосовно заборони брати в учні осіб народжених поза шлюбом (Столлицкая-Терешкович, 1936, с. 55). У м. Кельн, після переходу влади у місті до представників цехів, серед перерахованих осіб, які не можуть бути обрані до міської ради, стояли й люди, народжені поза шлюбом: «Ми ухвалюємо, що ніхто в жодному разі не може бути членом ради, якщо він позашлюбний ...» (Столлицкая-Терешкович, 1936, с. 134).

Позашлюбні діти фігурували у заповітах німецьких бюргерів. Одним із джерел, що допомагають встановити кількість позашлюбних дітей можуть бути заповіді міських жителів. Проте, на думку німецького дослідника Н. Булста, статистичне дослідження цих показників ускладнюється тим, що не всі із цих документів були повністю опублікованими, зокрема тестаменти бюргерів м. Любек. Вибірка заповітів громадян Кельна (близько 282 документів), в основному представлена періодом XV ст., показала, що в кожному десятому заповіті є інформація про передачу спадку позашлюбним дітям: власним синам чи дочкам, позашлюбним братам, сестрам або їхнім позашлюбним дітям (Bulst, 1994, s. 33). Повідомлення про позашлюбних дітей жінок зу-

стрічаються рідше, ніж чоловіків. Серед 200 заповітів жінок із Любека фігурувала лише одна позашлюбна дитина померлої. Подібні випадки підтверджувалися і в Кельні (Bulst, 1994, s. 33).

Одним із факторів, що відокремлює світ дитинства від світу дорослого, як слушно зазначає німецький дослідник А. Нітшке, стали дитячі ігри, про різноманітну кількість яких згадували німецький теолог Конрад фон Мегенберг (1309-1374) та німецький теолог, юрист і хроніст Конрад Бітчин (1400-1464) (Nitschke A., 1984, s. 221).

Популярними розвагами у пізньосередньовічному німецькому місті для дорослих та дітей була гра в кістки і кидання кульок (зокрема один із її видів – «глобі»). Остання була настільки поширеною, що у 1354 р. рада Геттінгена видала загальну заборону для дорослих на цю гру (Rech, 2004, s. 387).

На території Бремену були знайдені кістки тварин із круглим отвором, просвердленим посередині. Вони були виготовлені із видозмінених метаподій тварин, зокрема свиней, могли обертатися на мотузці і використовувалися як дитяча іграшка (Rech, 2004, s. 388).

У Бремені та Фрайбурзі були виявлені дзиги, датовані кінцем XIII ст. В якості ймовірних брязкалец для дітей використовувалися невеликі прямокутні предмети, зроблені за зразком грошових скарбничок, куди засипалися зерна або різні види насіння. Зустрічаються також глиняні фігурки лицарів або коней, що мають отвори для дерев'яної палиці на нижній стороні, для того, щоб дитина могла гратися у вершника (Rech, 2004, s. 389).

Притаманна дітям критичність також сприймалася доволі серйозно. Так, у XIII ст. зустрічається лист-протест з Вінейр-Нойштадту, в якому учні скаржилися на свого вчителя, що не мав часу викладати їм абетку, але натомість знаходив вільний час для своєї подруги. Інші випадки – це пропуски шкільних занять, про які згадує представник Рейнського чернечого гуманізму Йоганнес Буцбах (1477-1516). Одного разу під час навчання його досить жорстоко побили за проступки. В результат мати Буцбаха вимушена була скаржитися, і згодом вчителя звільнила міська рада (Nitschke, 1984, s. 221).

Важливою складовою для дітей були навчання та вибір майбутньої професії. Так, якщо робота стосувалася ремісничої сфери, діти могли переймати її від власних батьків, навчатися у них на рівні із іншими учнями. У статуті ткачих шовкових виробів 1469 р. є інформація про право ремісниці навчати своїх дітей у себе вдома: «Головна майстриня має право навчати своїх дітей у себе вдома протягом вищезазначеного часу; потім вони можуть вступити до цеху, зробивши внесок у один рейнський гульден» (Стоклицкая-Терешкович, 1936, с. 27). До того ж, якщо для звичайних учнів були встановлені обмеження у кількості, то для дітей самих майстринь їх не існувало: «Головна майстриня має право тримати в себе одночасно не більше 4 учениць... за винятком її власних дітей» (Стоклицкая-Терешкович, 1936, с. 27). Подібний фактор ймовірно сприяв тому, що дитина могла залишитися всередині родини, опановуючи професію батьків. Нащадки продовжували б піклуватися про них.

Місто могло регулювати дитячу поведінку по відношенню до батьків. Так, у Кельні, якщо хтось із дітей фізично знущався над батьком або матір'ю, ображаючи їх агресивними словами, б'ючи, штовхаючи, – отримували покарання у вигляді тримання у тюрмі з водою та хлібом (Ennen, 1993, s. 156).

Німецька дослідниця К. Зідель припускає, що обов'язки батьків стосовно своїх дітей існували лише доти, доки їхні нащадки були не в змозі самих себе утримувати. Подібні випадки вона розглядає на прикладі заповіту двох кельнських бюргерів подружжя Йоганна Отто та Ліндген ван Берхем, написаного 1502 р., де йдеться про те, що вони виростили та одружили своїх чотирьох дітей Генріха, Йоганна, Фігіна та Лішгіна. Тому подружжя вирішує, що той, хто залишився в живих, повинен мати довічне право на частину майна, яке було у їхньому володінні, без можливості з боку дітей висловити заперечення щодо цього. В разі порушення цього пункту нащадок отримує 10 гульденів та відокремлюється від усіх інших. В разі дотримання усіх умов, після смерті батьків діти отримують у свою власність разом усе це майно (Seidel, 2009, s. 248).

Варто зазначити, що зазвичай після смерті одного із подружжя, їхнє спільне майно переходило у спадок не до його пари, а до дитини. За овдовілою особою закріплювався статус одного із батьків, а також потенційного спадкоємця цієї дитини. Тому подружжя, які складали разом заповіти, включали до них спеціальні «захисні» положення, що містили гарантію юридичного захисту для одного із них в разі смерті іншого, а також право на спільне користування майном (Seidel, 2009, s. 245).

Після того, як їхні діти виростили і одружувалися, батьки переставали нести за них відповідальність. Тому спадкодавці кінця XV ст. намагалися з одного боку забезпечити свою другу половину майном, а також залишити власність «всередині» родини, а з іншого – убезпечити другого представника подружжя від претензій дітей на майно. Тому заповіти могли містити подібні умови (Seidel, 2009, s. 248).

Схожі елементи є у заповітах кельнського бюргера Йоганна Брайтвіша та його дружини Тойльхін. Перший тестамент був складений у 1491 р. і містив приписи стосовно переходу майна до овдовілого члена подружжя, зобов'язання виховувати неповнолітніх дітей, а також, в разі їхнього повноліття, забезпечити їх духовною та моральною підтримкою, посагом, приданим та усім необхідним (Seidel, 2009, s. 249).

Відомі випадки, коли діти залишалися у родині навіть після укладення шлюбу. Так, після смерті своєї дружини Тойльхін Йоганн Брайтвіш одружився на іншій жінці – Есгін, а у 1517 р. склав новий заповіт. Одна із його доньок – Гейртгін залишилася у батьківському домі навіть після одруження. Відповідно, батько надав до весілля одяг, придане та інші фінансові вкладення, а також домовився із її нареченим – Пітером Брульманом про те, що подружжя буде жити ще три роки із покоївкою та майбутніми дітьми за рахунок господаря дому (Seidel, 2009, s. 250).

Гейртгін та Пітер Брульмани прожили у будинку Йоганна Брайтвіша на загал вісім років: три – відповідно до угоди та п'ять додаткових. Це не дуже подобалося батьку сімейства, проте він відмовився у своєму заповіті від компенсації цих витрат, вартості зведення будинку, а також інших боргів за умови, що донька та зять відмовляться від претензій до дружини Йогана – Естін та його сина – Адама і не будуть оскаржувати заповіт. У протилежному випадку молодому подружжю буде виставлений рахунок за витрати на будівництво та усі вісім років проживання під спільним дахом із батьками (Seidel, 2009, s. 250).

К. Зідель зазначає, що відповідно до цього заповіту батьки несли відповідальність за дітей поки вони були неповнолітніми, неспроможними себе забезпечувати або не уклали шлюб із іншою особою. До того ж обов'язок забезпечувати дітей припинявся із укладенням шлюбу когось із них, а витрати на їх подальше утримання могли бути стягнуті за рахунок потенційної спадщини (Seidel, 2009, s. 250).

Подібна ситуація була й з освітою дитини – вона не сприймалася як батьківський обов'язок й передбачала очікувану компенсацію від дітей. Так, кельнський бургомістр Йоганн ван Брейде згадує у своєму заповіті 300 верхньорейнських гульденів, які він витратив на освіту свого сина – магістра та доктора Кірстгіна ван Брейде (Seidel, 2009, s. 250). Відповідно витрати на навчання дитини не сприймалися як фінансові виплати виключно з боку батьків.

Висновки. Отже, у добу пізнього середньовіччя відбуваються зміни у ставленні до дитини і дитинства в середовищі німецького міста: із кінця XV ст. діти починають сприйматися батьками як окремі особистості, а також потенційні опікуни своїх батьків у старості. Місто частково регламентує процес народження дитини, надання акушерських послуг, хрещення, опіки за сиротами, дитячу поведінку із батьками, вибір майбутньої професії, а також розслідування злочинів, вчинених проти дитини – продаж дітей іншим особам, дитячу проституцію.

Етапи розвитку дитинства у пізньосередньовічному німецькому місті умовно поділялася на дитинство (від народження до 7 років), юність (від 7 до 14 років) та підлітковий вік (від 14 років). Період переходу від дитинства до дорослого життя та час, коли дитина ставала працездатною, не були однаковими. До праці могли залучати із 8-річного віку. Батьки остаточно припиняли піклуватися про дитину в той період, коли їхні нащадки укладали шлюб або могли заводити своїх власних дітей.

Перспективи подальших розвідок цього питання залишаються відкритими. Більш детального дослідження потребує порівняльна характеристика виховання дітей різного гендеру й статі у німецькому місті XIV-XV ст., залежність їхнього виховання від соціального становища, доступності освіти для дітей, взаємовідносин «батьки-діти» у середовищі німецьких бюргерів доби пізнього середньовіччя.

Список використаних джерел і літератури:

Арьес, Ф. (1999). *Ребенок и семейная жизнь при старом порядке: авториз. пер. с фр.* (Я.Ю. Старцева, В.А. Бабинцева (ред. пер.)). Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 416 с.

Квас, О. (2009). Особливості трактування категорії дитинства в стародавні часи. *Вісник Львівського університету. Педагогіка*, (25, ч. 4), 320–325

Опитц, К. (2009). Как жили в позднем средневековье. *История женщин на Западе. Молчание Средних веков: авториз. пер. с фр.* (Р.А. Гимадеева (ред. пер.)). (в 5 т., т.2). Москва: Алетейя, 265–312.

Стоклицкая-Терешкович, В. В. (сост.). (1936). *Немецкий город XIV-XV вв.*: сб. матер. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 178 с.

Arnold K. (1986). *Kindheit im Europäischen Mittelalter*. Hrsg. von J. Martin, A. Nitschke. *Zur Sozialgeschichte der Kindheit*. Freiburg, München: Verlag Karl Alber, 443–467.

Baader J. (Ed.) (1861). Von der Kindstaufe nehmen. *Nürnberger Polizeiordnungen aus dem XIII. bis XV. Jahrhundert.*, Stuttgart: Litterarische Verein, 59.

Baader, J. (Ed.) (1861). Niemand soll dem andern sein kind entführen zu ehlichen dingen, oder zwei weiber nehmen. *Nürnberger Polizeiordnungen aus dem XIII. bis XV. Jahrhundert*. Stuttgart: Litterarische Verein, 21–22.

Bulst, N. (1994). Illegitime Kinder – viele oder wenige? Quantiative Aspekte der Illegimität im spätmittelalterlichen Europa. Hrsg. von Schmugge L. *Illegitimität im Spätmittelalter*. München: R.Oldenbourg Verlag, 21–39.

Ennen, E. (1993). *Frauen im Mittelalter* (6te Auflage). München: Verlag CH Beck, 320 s.

Hoffmann-Nowotny, H.-J. (1994). Soziologische Marginalien zur Marginalisierung durch “illegitime” Geburt. Hrsg. Von Schmugge L. *Illegitimität im Spätmittelalter*. München: R. Oldenbourg Verlag, 11–20.

Iseemann, E. (2014). *Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150-1550: Stadtgestalt, Recht, Verfassung, stadregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft.* (2te. Auflage). Köln: Bohlau Verlag, 1130 s.

Niedermeier, H. (1975). Die Regensburger Hebammenordnung von 1452. *Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg*. Bd. 115., Regensburg: Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg, 253–266.

Nitschke, A. (1989). Beobachtungen zur Kindersterblichkeit im Mittelalter Schwierigkeiten und Möglichkeiten der historischen Forschung. *Anthropologischer Anzeiger*. Jahrg. 47. H. 1, 51–55.

Nitschke, A. (1984). Die Stellung des Kindes in der Familie im Spätmittelalter und in der Renaissance. Hrsg. von Haverkamp A. *Haus und Familie in der Spätmittelalterlichen Stadt*. Köln, Wien: Böhlau Verlags, 215–243.

Rech, M. (2004). *Gefundene Vergangenheit – Archäologie des Mittelalters in Bremen. Mit besonderer Berücksichtigung von Riga*. Bremen: Bremer Archäologische Blätter, 431 s.

Seidel, K. (2009). *Freunde und Verwandte: Soziale Beziehungen in einer spätmittelalterlichen Stadt*. Frankfurt, New York: Campus Verlag, 350 s.

Ulbricht, O. (1992). Der Einstellungswandel zur Kindheit in Deutschland am Ende des Spätmittelalters (ca. 1470 bis ca. 1520). (Vol. 19). *Zeitschrift für Historische Forschung*. 2, 159–187.

Willoweit, D. Von der natürlichen Kindschaft zur Illegitimität. Die nichtehelichen Kinder in den mittelalterlichen Rechtsordnungen. Hrsg. Von Schmugge L. *Illegitimität im Spätmittelalte*. München: R.Oldenbourg Verlag, 55–66.

References:

Ar'yes, F. (1999). *Rebenok i semeynaya zhizn' pri starom poryadke* [The Child and Family Life in the Ancient Regime]: avtoriz. per. s fr. (YA.YU. Startseva, V.A. Babintseva, Trans.). Yekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta, 416 s. [in Russian].

Kvas, O. (2009). Osoblyvosti traktuvannia katehorii dytynstva v starodavni chasy [Peculiarities of interpreting the infancy concept in Ancient Times]. *Visnyk Lvivs'koho universytetu. Pedahohika*, (25, Ch.4), 320–325. [in Ukrainian].

Opitts, K. (2009). Kak zhili v pozdnem srednevekov'ye [How people lived in the late Middle Ages]. *Istoriya zhenshchin na Zapade. Molchaniye Srednikh*: avtoriz. per. s fr. (R.A. Gimadeyeva, Trans.). (Vol.2). Moskow: Aleteyya, 265–312. [in Russian].

Stoklitskaya-Tereshkovich, V. V. (Comps.). (1936). *Nemetskiy gorod XIV-XV vv.* [German city during XIV-XV cent.]. Moskow: Gosudarstvennoye sotsial'no-ekonomicheskoye izdatel'stvo, 178 s. [in Russian].

Arnold K. (1986). Kindheit im Europäischen Mittelalter. Hrsg. von J. Martin, A. Nitschke. *Zur Sozialgeschichte der Kindheit*. Freiburg, München: Verlag Karl Alber, 443–467. [in German].

Baader J. (Ed.) (1861). Von der Kindstaufe nehmen. *Nürnbergger Polizeiordnungen aus dem XIII. bis XV. Jahrhundert.* Stuttgart: Litterarische Verein, 59. [in German].

Baader, J. (Ed.) (1861). Niemand soll dem andern sein kind entführen zu ehlichen dingen, oder zwei weiber nehmen. *Nürnbergger Polizeiordnungen aus dem XIII. bis XV. Jahrhundert.* Stuttgart: Litterarische Verein, 21–22. [in German].

Bulst, N. (1994). Illegitime Kinder – viele oder wenige? Quantitative Aspekte der Illegimität im spätmittelalterlichen Europa. Hrsg. von Schmutge L. *Illegitimität im Spätmittelalter*. München: R. Oldenbourg Verlag, 21–39. [in German].

Ennen, E. (1993). *Frauen im Mittelalter* (6te Auflage). München: Verlag CH Beck, 320 s. [in German].

Hoffmann-Nowotny, H.-J. (1994). Soziologische Marginalien zur Marginalisierung durch "illegitime" Geburt. Hrsg. Von Schmutge L. *Illegitimität im Spätmittelalter*. München: R. Oldenbourg Verlag, 11–20. [in German].

Isemann, E. (2014). *Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150-1550: Stadtgestalt, Recht, Verfassung, stadregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft.* (2te. Auflage). Köln: Bohlau Verlag, 1130 s. [in German].

Niedermeier, H. (1975). Die Regensburger Hebammenordnung von 1452. *Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg*. Bd. 115. Regensburg: Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg, 253–266. [in German].

Nitschke, A. (1989). Beobachtungen zur Kindersterblichkeit im Mittelalter Schwierigkeiten und Möglichkeiten der historischen Forschung. *Anthropologischer Anzeiger*. Jahrg. 47. H. 1, 51–55. [in German].

Nitschke, A. (1984). Die Stellung des Kindes in der Familie im Spätmittelalter und in der Renaissance. Hrsg. von Haverkamp A. *Haus und Familie in der Spätmittelalterlichen Stadt*. Köln, Wien: Böhlau Verlags, 215–243. [in German].

Rech, M. (2004). *Gefundene Vergangenheit – Archäologie des Mittelalters in Bremen. Mit besonderer Berücksichtigung von Riga.* Bremen: Bremer Archäologische Blätter, 431 s. [in German].

Seidel, K. (2009). *Freunde und Verwandte: Soziale Beziehungen in einer spätmittelalterlichen Stadt*. Frankfurt, New York: Campus Verlag, 350 s. [in German].

Ulbricht, O. (1992). Der Einstellungswandel zur Kindheit in Deutschland am Ende des Spätmittelalters (ca. 1470 bis ca. 1520). (Vol. 19). *Zeitschrift für Historische Forschung*, 2, 159–187. [in German].

Willoweit, D. Von der natürlichen Kindschaft zur Illegitimität. Die nichtehelichen Kinder in den mittelalterlichen Rechtsordnungen. Hrsg. Von Schmutge L. *Illegitimität im Spätmittelalte*. München: R.Oldenbourg Verlag, 55–66. [in German].

Отримано: 18.12.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-38.115-124

УДК 94:[330.3+316.4](87)«20»

ОПРЯ Ігор – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (igoroprya555@gmail.com)

ORCID 0000-0003-2847-2088

OPRIA Ihor – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of World History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (igoroprya555@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Опря, І. (2022). Економічні та соціальні наслідки правління лівих популістів у Венесуелі у перші десятиліття XXI ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (38), 115–124.

ECONOMIC AND SOCIAL CONSEQUENCES OF LEFT POPULIST RULE IN VENEZUELA IN THE FIRST DECADES OF THE XXI CENTURY

Abstract. *The purpose of the article is to determine the economic and social consequences of the rule of left populists in Venezuela in the first decades of the XXI century. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, integrity, and systematics. The methods of analysis and synthesis, generalization, comparison are used in the work. The scientific novelty lies in the fact that the features of the economic and social policy of the ruling circles of Venezuela over the past twenty years were investigated. It was found that despite the loud statements of the authorities about overcoming poverty, social inequality, corruption, and scarcity, all these phenomena did not disappear, but in most cases, it was the bad policy of the populists that led to the aggravation of the mentioned problems. Conclusions.* As a result of the research, it became clear that another experiment aimed at building an “ideal society” in Venezuela turned into a complete failure. In one of the world's richest countries in oil resources, there is a shortage of products, essential goods, and medicines. At the same time, instead of social harmony in the country, there is a significant increase in crime and degradation of public

consciousness, which is characterized by the perception of murders and robberies as common elements of everyday life. In world history, there were many examples when the ruling circles of the country, in extreme manifestations of populism, began to set maximum prices for food and basic necessities. Always and everywhere, these measures led to the same result – the disappearance of goods from sale and the formation of a “black market”. At the same time, these difficulties of an economic nature brought unexpected bonuses and advantage to the ruling elite. The search for internal and external enemies began, and an ideological campaign was launched, directed against representatives of medium and small businesses, who actually were the producers of the goods the country needed. The government, which led to an economic crisis and a shortage of products, declared itself the only savior of the people. Such a picture is observed in modern Venezuela, where official propaganda, despite the obvious miscalculations of the government, considers Hugo Chavez and Nicolas Maduro to be the “saviors of the nation”.

Key words: Venezuela, Hugo Chavez, Nicolas Maduro, populism, deficit, inflation, crime.

ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ПРАВЛІННЯ ЛІВІХ ПОПУЛІСТІВ У ВЕНЕСУЕЛІ У ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХІ ст.

Анотація. Мета роботи – визначити економічні й соціальні наслідки правління лівих популістів у Венесуелі у перші десятиліття ХХІ ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, цілісності та системності. У роботі використано методи аналізу та синтезу, узагальнення та порівняння. **Наукова новизна** полягає у тому, що було досліджено риси економічної та соціальної політики правлячих кіл Венесуели за більш ніж двадцять останніх років та з'ясовано, що попри гучні заяви влади про подолання бідності, соціальної нерівності, корупції та дефіциту усі ці явища не зникли, а в більшості випадків саме недоługa політика популістів призвела до загострення зазначених проблем. **Висновки.** В результаті дослідження з'ясовано, що черговий експеримент, спрямований на побудову «ідеального суспільства» у Венесуелі, обернувся повним провалом. В одній з найбагатших на нафтові ресурси країн світу виник дефіцит продуктів, товарів першої необхідності, ліків. Водночас, замість соціальної злагоди в країні спостерігається істотне зростання злочинності та деградація суспільної свідомості, ознакою чого стало сприйняття вбивства та пограбування як звичної складової щоденного життя. У світовій історії було чимало прикладів, коли правлячі кола країни у крайніх проявах популізму починали встановлювати максимуми цін на їжу та товари першої необхідності. Завжди і скрізь ці заходи призводили до однакового результату – зникнення товарів з продажу та формування «чорного ринку». Водночас, ці труднощі економічного характеру приносили правлячій верхівці й несподівані бонуси та важелі впливу. Розпочинався пошук внутрішніх і зовнішніх ворогів, розгорталася ідеологічна кампанія, спрямована проти представників середнього та дрібного бізнесу, які власне і були виробниками таких необхідних країні товарів. Влада, яка призвела до економічної кризи та нестачі продуктів, оголошувала себе єдиним рятівником народу. Така картина й спостерігається у сучасній Венесуелі, де офіційна пропаганда попри очевидні прорахунки влади вважає Уго Чавеса та Ніколаса Мадуро «рятівники нації».

Ключові слова: Венесуела, Уго Чавес, Ніколас Мадуро, популізм, дефіцит, інфляція, злочинність.

Problem statement. Since the beginning of the XXI century among the news from Latin America, information about the relatively small country of the region – Venezuela – occupies a prominent place. To a large extent, this was due to the policies of an extravagant and charismatic personality – Hugo Chavez, who was the country's president for a little more than 14 years (until his death in March 2013), and his successor Nicolas Maduro, who is still in power today, although his current rule is considered illegitimate by most democratic world countries.

After winning the presidential elections in December 1998, Hugo Chavez began large-scale transformations in the country, the goal of which was to build a new just society without poverty, crime, corruption, and oligarchs. In foreign policy, the new president has taken an openly anti-American position, constantly blaming the power and financial circles of the United States for the problems of Venezuela and all of Latin America. The last aspect impressed the leadership of the Russian Federation, and therefore in modern Russian historiography, a favorable assessment of Hugo Chavez's activities prevails. However, the empty shelves of Venezuelan stores and the huge queues for food and necessities, inflation, and rising crime best demonstrate the real achievements of the “new order”. These and other social problems are especially striking against the background of the huge oil reserves that Venezuela possesses. Therefore, the importance of researching the topic is due to the need to debunk the myth of a successful social experiment carried out by Hugo Chavez and Nicolas Maduro, and to determine the real consequences of their policies in the economic and social spheres.

Analysis of sources and historiography. The assessment of the consequences of the populist regimes of Hugo Chavez and Nicolas Maduro in historiography is far from objective. It depends on the political views of the authors of the studies. Russian authors are particularly biased and complimentary about the activities of Venezuelan leaders. To be sure of this, it is enough to cite only the titles of some articles: “Russian scientists on the Chavez phenomenon” (Khachaturov, 2003), “Hugo Chavez never lost” (Dabagyan, 2013), “Social policy of Hugo Chavez” (Khimchenko, 2007), “Hugo Chavez: man, revolutionary, politician” (Chelyadinskiy, 2014), etc. In Ukrainian historiography, the politics of Hugo Chavez and his successor are only fragmentarily reflected in the scientific works of A. Kyridon, O. Aladina, O. Huseynova (Kyrydon, Aladina, Huseynova, 2010), V. Romanyuk (Romaniuk, 2021), which necessitates further study of the topic. The materials of the periodical press, speeches, and statements of political figures, their program requirements, and statistical data posted on the pages of the periodical press, and Internet resources were the research sources.

The purpose of the article is to determine the economic and social consequences of the rule of left populists in Venezuela in the first decades of the XXI century.

The outline of the main material. Venezuela, like other countries dependent on production and oil sales, was seriously affected by the drop in prices for this resource in 2014–2016. However, in this country, the economic crisis, inflation, and

impoverishment of the majority of the population are also accompanied by a total shortage of the most unexpected goods. One or another product regularly disappears from free sale: flour, milk, household chemicals, and medicines. Queues for toilet paper, which is sold in four rolls per hand, stretch for hundreds of meters and are regulated by armed patrols. At the same time, in state-owned stores with low prices, you can shop only twice a week: each customer's visit is recorded (Shvets, 2015). Venezuelan police officers patrolling state food stores, where goods are sold at fixed low prices, have been ordered to check the documents of buyers (*Vlasti Venesuely zapretili pokupat produkty chashche dvukh raz v nedelyu*, 2015). The country has already introduced cards for basic goods for the poor.

Immigration officers are also on duty at outlets to prevent food from being bought by foreigners smuggling cheap food into neighboring countries. A shortage of goods has emerged even on the black market. Law enforcement agencies are constantly on duty near shops that sell goods to the poor, out of fear of riots.

Venezuelans have to spend several hours in lines every day to buy goods such as milk or flour (*Venezuela rations food as oil crisis starts to bite*, 2015). The frenzy during the sale of the deficit forced local authorities to resort to various restrictions. For example, in the state of Yaracuy, it was forbidden to stand in queues at night, because its governor Julio Leon Heredia believes that speculators mainly show such activity. He wrote on his Twitter: "Yesterday, after studying numerous complaints from the population, I ordered to prohibit people from spending the night near trading points" (*Vlasti Venesuely zapretili pokupat produkty chashche dvukh raz v nedelyu*, 2015). In December 2015, the head of the Venezuelan Federation of Pharmacists, Freddie Ceballos, accused the country's authorities of an acute shortage of medicines in the country. In an interview with the private radio station Union Radio on Monday, December 14, he said that the shortage of medicines in the country is about 70% (*V Venesuele vznik defitsit lekarstv*, 2015).

Supporters of Hugo Chavez point out that the country's current predicament is caused by a combination of unfavorable factors: firstly, N. Maduro as president does not have such bright personal features as Hugo Chavez, secondly, the drop in oil prices caused a general crisis, thirdly, and most importantly, it is the "planned economic war" of the United States against Venezuela.

In fact, the shortage of goods is a direct result of the policy of the previous president aimed at limiting market relations and creating a so-called "fair economy", when the state determines how much of a particular product is needed and at what prices it must be sold. Already in the middle of the first decade of the 21st century, the Venezuelan writer and publicist Americo Martin noted that the result of such a policy would be the complete destruction not only of the sphere of production and services but also of oil production – the main branch of the Venezuelan economy (Martin, 2007, p. 200). Moreover, the country's economic problems were already evident when oil prices were steadily rising. During 2006-2007, the functioning of health care systems, primary and secondary education, housing construction, food supply, land redistribution, population employment, creation of cooperatives, etc., deteriorated.

Thus, in November and December 2007, it was impossible to get fresh milk and it was very difficult to find a number of basic products (Kolarov, 2013, p. 40).

At the beginning of 2007, Hugo Chavez declared the need to move more actively on the path of building “21st-century socialism”, and the “obedient” parliament granted him “extended” powers. He concentrated in his hands the levers of executive, legislative and judicial power and got the opportunity to rule the country with the help of decrees, which he himself issued.

The Venezuelan economy increasingly acquired collectivist features, which were manifested in the elimination of the autonomy of the Central Bank, the establishment of an upper-profit limit of 10% for the private sector, the legalization of the so-called “communal groups”, which were supposed to control the activities of enterprises, including small and medium ones (Martin, 2007, p. 200). The result of these and similar steps was a drop in labor productivity, capital flight, a crisis in the private sector, and, naturally, a shortage of necessities.

The current government in Venezuela, on the one hand, assures citizens that the situation remains under control. The head of the national food security service, Carlos Osorio, says that long queues indicate food diversity and abundance. Speaking on state television, he said: “If there was no food in Venezuela, there would be no queues like we see here. We would not have gathered so many people in these institutions. This is the best demonstration of what we have” (Vlasti Venesueli zapretili pokupat produkty chashche dvukh raz v nedelyu, 2015).

On the other hand, the United States and local entrepreneurs were blamed for the deficit. The country’s president, Nicolas Maduro, called the decline in the price of oil, from the export of which Caracas receives 95% of its foreign exchange earnings, an “economic war” unleashed by the United States. But if the “people’s power of Venezuela” cannot oppose the United States, then the local “speculators” were demonstrably punished. “The owners of a well-known chain of stores were in a conspiracy against the people. I warn: those who use their stores to harm Venezuelans will be held accountable according to the law,” President Nicolas Maduro threatened. Several supermarket owners were sent to prison. Shops belonging to the repressed were nationalized. However, this did not solve the problem of goods shortage (Venesuela vstala v gigantskuyu cohered, 2015).

The fact that the shortage of goods in the country was accompanied by hyperinflation also increases social tension in society. That is, the necessary goods are becoming less and less, and the already small savings of citizens depreciate every day. The last thesis is not an exaggeration. After all, according to the National Assembly of Venezuela, which is under the control of the opposition, the inflation rate reached 1,300,000% in the 12 months from November 2017 to November 2018. By the end of 2017, prices doubled on average every 19 days (Naskilky vse pohano u Venesueli, 2019). Several times the authorities carried out denomination, i.e. took away several zeros from the existing bills, but this did not have any positive effect. In March 2021, the country put into circulation the new largest bill of 1 million bolivars, however, its value was only 53 US cents (U Venesueli vvedut banknoty v 1 milion bolivariv, 2021).

An important negative consequence of the economic crisis was the moral degradation of society and an increase in the level of crime in this Latin American country. The United Nations and a number of other international organizations, which collect and publish data on the level of crime in the world, record a significant increase in crime in Venezuela and explain this phenomenon to the political and economic situation in the country. The number of crimes in the country increased dramatically during the presidency of Hugo Chavez, and at the time of his death in 2013, Venezuela was called one of the most dangerous countries in the world (Latin America Scores Lowest on Security, 2014). This negative trend is also observed under the rule of Hugo Chavez's successor, President Nicolas Maduro, who continued Hugo Chavez's economic experiments.

According to the results of a survey of the local population, the problem of increasing crime ranks second for them after the problem of shortage of products and essential goods (Pardo, 2015). Moreover, the absolute majority of all crimes in Venezuela remain unpunished, and, according to official data, 98% of crimes in Venezuela do not lead to prosecution (Camacho, 2017). Experts associate this situation with the police reforms carried out during the time of Hugo Chavez. He believed that high crime is a social problem, a peculiar remnant of the previous regime, and therefore, in order to overcome crime, the police should switch from a punitive function to an educational one.

Petty crime and pickpocketing are common in the country, especially in public transport. Polls conducted in 2014 showed that only 19% of Venezuelans felt safe when they had to walk alone at night, and almost a quarter of respondents said that they or a member of their family had lost money as a result of theft in the past year (Latin America Scores Lowest on Security, 2014).

As Venezuelans suffer from shortages of food and necessities, robberies of commercial trucks and stores are becoming common. During one such incident, hundreds of men, women, and children robbed a car (Camacho, 2017). According to BBC News, in connection with the general shortage in Venezuela, a video appears every week that captures the collective looting of supermarkets and food trucks by Venezuelans (How videos of supermarket raids show what life is like in Venezuela, 2015). In June 2016, it was reported that a curfew had been imposed in the city of Kuman following an outbreak of mass looting (Venezuelan city under effective curfew after mass looting, 2016).

Murders and violent crimes are reaching epidemic proportions in the country. In the period from the 1960s to the end of the 1980s, the murder rate was 8-10 cases per year per 100,000 people, which corresponds to a moderate level of crime (Briceno-Leon, 2012). After the attempted coup d'état in 1992, this indicator gradually increased, and with the coming to power of Hugo Chavez in 1999, the situation worsened even more.

The new president said that violence and crime were caused by poverty and inequality, and while the authorities consistently reported a reduction in these negative phenomena over the following years, the rate of violent crime and murder in-

stead continued to rise steadily. In just four years, the number of murders increased from 25 cases per 100,000 people in 1999 to 44 cases per 100,000 in 2003 (Briceno-Leon, 2012). However, modern data significantly exceed these indicators: in 2015, 90 cases of murder per 100,000 people were recorded, and in 2016 – 91.8 cases per 100,000 people, and in the capital, Caracas, this indicator is based varies according to the data, 130 to 160 people are estimated. For comparison, in the USA, this indicator is less than 5 cases per 100,000 people. In general, 27,875 people were murdered in 2015, and 28,479 people were killed in 2016 (Venezuela Set for Murderous, 2017) in a country with a population of about 30 million people. Such losses can be compared only with the losses of a country conducting military operations.

Hugo Chavez and Nicolas Maduro have made constant claims of fighting crime, but their moves have been inconsistent and often counterproductive. First of all the ranks of criminals are replenished by people from the marginal strata of society, who at the same time form the basis of electoral support for the government, which is why the government makes concessions to them. Unemployment benefits in the country are higher than the minimum wage, so a large part of the poor prefers not to work, receive social security from the state, and engage in criminal activities in their free time. Moreover, by taking property from those who are richer than they are, the poor “as they think” establish social justice, which they hear so much about on TV screens. In this regard, kidnapping for ransom is a common type of criminal income in the country. Moreover, if earlier the victims of this type of crime were wealthy people, now anyone can become a victim (Killalea, 2013).

The increase in homicides and violent crimes in Venezuela is also attributed by experts to corruption in the Venezuelan government, poor gun control, and the shortcomings of the judicial system. A high level of corruption also exists in law enforcement agencies. Many victims are afraid to report crimes to the police because some employees are involved in crimes with criminals. According to sociological surveys, only one-fourth of Venezuelans trust the police, the majority believe that “the police more likely will rob you than will help” (Beckhusen, 2014).

Conclusions. As a result of the research, it became clear that another experiment aimed at building an “ideal society” in Venezuela turned into a complete failure. In one of the world’s richest countries in oil resources, there is a shortage of products, essential goods, and medicines. At the same time, instead of social harmony in the country, there is a significant increase in crime and the degradation of public consciousness, which is characterized by the perception of murder and robbery as a regular part of everyday life. In world history, there were many examples when the ruling circles of the country, in extreme manifestations of populism, began to set maximum prices for food and basic necessities. Always and everywhere, these measures led to the same result – the disappearance of goods from sale and the formation of a “black market”. At the same time, these difficulties of an economic nature brought unexpected bonuses and advantage to the ruling elite. The search for internal and external enemies began, and an ideological campaign

was launched, directed against representatives of medium and small businesses, who actually were the producers of the goods the country needed. The government, which led to an economic crisis and a shortage of products, declared itself the only savior of the people. Such a picture is observed in modern Venezuela, where official propaganda, despite the obvious miscalculations of the government, considers Hugo Chavez and Nicolas Maduro to be the “saviors of the nation”.

Список використаних джерел і літератури:

В Венесуэле возник дефицит лекарств. (2015). *Кореспондент*. 15 грудня. URL: <http://korrespondent.net/world/3602951-v-venesuele-voznuk-defytsyt-lekarstv> (дата звернення: 29.09.2022).

Венесуэла встала в гигантскую очередь. (2015). URL: <http://mir24.tv/news/world/12045967> (дата звернення: 26.04.2022).

Власти Венесуэлы запретили покупать продукты чаще двух раз в неделю. (2015). *Українська правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2015/01/15/521713/> (дата звернення: 13.09.2022).

Дабаян, Э. (2013). Уго Чавес никогда не проигрывал. *Свободная мысль*, 2, 25–41.

Киридон, А., Аладіна, О. & Гусейнова, О. (2010). Латинська Америка в сучасному світі: основні тенденції розвитку. *Київський славістичний університет*, 1, 142–147.

Коларов, Г. И. (2013). Венесуэла после Уго Чавеса. *Научно-аналитический журнал Обозреватель. – Observer*, 7, 28–44.

Мартин, А. (2007). Каудильо Чавес и новая Утопия. *Россия в глобальной политике*, 5 (1), 195–208.

Наскільки все погано у Венесуелі? (2019). *BBC News Україна*. 05 лютого. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-47108929> (дата звернення: 18.10.2022).

Романюк, В. О. (2021). Особливості історичного розвитку Венесуели: минуле і сучасність. *Проблеми всесвітньої історії*, 1, 107–132.

У Венесуелі введуть банкноти в 1 мільйон боліварів. (2021). *УНІАН. Інформаційне агентство*. 06 березня. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/kriza-u-venesueli-v-obig-vvedut-banknoti-v-1-milyon-bolivariv-novini-ukrajina-11344631.html> (дата звернення: 19.10.2022).

Хачатуров, К. А. (2003). Российские ученые о «феномене Чавеса». *Латинская Америка*, 4, 103–104.

Химченко, М. Н. (2007). Социальная политика Уго Чавеса. *Актуальные проблемы современности*. Благовещенск, 120–126.

Челядинский, А. А. (2014). Уго Чавес: человек, революционер, политик. К 60-летию со дня рождения. *Латинская Америка*, 7, 35–42.

Швец, Л. (2015). Страна фашиствующего дефицита. Что общего у Венесуэлы и России. *Фокус*. 04 июня. URL: <https://focus.ua/world/330426/> (дата звернення: 11.10.2022).

Beckhusen, R. (2014). Pro-Government Motorcycle Militias Terrorize Venezuela. *War Is Boring*. 22 February. URL: <https://warisboring.com/pro-government-motorcycle-militias-terrorize-venezuela-a9375607c800#rxy7u182> (дата звернення: 15.09.2022).

Briceno-Leon, R. (2012). Three phases of homicidal violence in Venezuela. *SciELO*. 17 (12). URL: http://www.scielo.br/scielo.php?pid=S1413-81232012001200008&script=sci_arttext (дата звернення: 12.10.2022).

Camacho, C. (2017). Hungry, desperate Venezuelans are targeting and looting food trucks. *FoxNews*. 1 January. URL: <http://www.foxnews.com/world/2015/06/05/hungry-desperate-venezuelans-are-targeting-and-looting.html> (дата звернення: 23.09.2022).

How videos of supermarket raids show what life is like in Venezuela. (2015). *BBC News*. 13 July. URL: <http://www.bbc.com/news/blogs-trending-33483653> (дата звернення: 15.10.2022).

Killalea, D. (2013). Welcome to Venezuela, the kidnap capital of the world. *News.com*. 13 November. URL: <http://www.news.com.au/welcome-to-venezuela-the-kidnap-capital-of-the-world/news-story/08db68fcf724eb374b6a5255ef54ede> (дата звернення: 03.10.2022).

Latin America Scores Lowest on Security. (2014). *Gallup*. 19 August. URL: <http://www.gallup.com/poll/175082/latin-america-scores-lowest-security.aspx> (дата звернення: 12.10.2022).

Pardo, D. (2015). Why Venezuelans worry more about food than crime. *BBC News*. 27 May. URL: <http://www.bbc.com/news/world-latin-america-32703081> (дата звернення: 18.11.2022).

Venezuela rations food as oil crisis starts to bite. (2015). *The Time*. 15 January. URL: <http://www.thetimes.co.uk/tto/news/world/americas/article4323416.ece> (дата звернення: 19.10.2022).

Venezuela Set for Murderous. (2017). *InSight Crime*. 08 January. URL: <http://www.insightcrime.org/news-briefs/venezuela-set-for-murderous-2017> (дата звернення: 13.09.2022).

Venezuelan city under effective curfew after mass looting. (2016). *The Guardian*. 15 June. URL: <https://www.theguardian.com/world/2016/jun/15/venezuelan-city-curfew-mass-looting-cumana> (дата звернення: 04.11.2022).

References:

V Venesuele vznik defitsit lekarstv [There is a drug shortage in Venezuela]. (2015). *Korespondent*. 15 grudnya. Retrieved from <http://korespondent.net/world/3602951-venesuele-voznik-defytsyt-lekarstv> [in Russian].

Venesuela vstala v gigantskuyu ochered [Venezuela is in a giant queue]. (2015). Retrieved from <http://mir24.tv/news/world/12045967> [in Russian].

Vlasti Venesuely zapretili pokupat produkty chashche dvukh raz v nedelyu [Venezuelan government bans grocery shopping more than twice a week]. (2015). *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2015/01/15/521713/> [in Russian].

Dabagyan, E. (2013). Ugo Chaves nikogda ne proigryval [Hugo Chavez never lost]. *Svobodnaya mysl*, 2, 25–41. [in Russian].

Kyrydon, A., Aladina, O. & Huseinova, O. (2010). Latynska Ameryka v suchasnomu sviti: osnovni tendentsii rozvytku [Latin America in the modern world: the main trends of development]. *Kyivskiy slavistychnyi universytet*, 1, 142–147. [in Ukrainian].

Kolarov, G. I. (2013). Venesuela posle Ugo Chavesa [Venezuela after Hugo Chavez]. *Nauchno-analitieskiy zhurnal Obzrevatel. – Observer*, 7, 28–44.

Martin, A. (2007). Kaudilo Chaves i novaya Utopiya [Caudillo Chavez and the New Utopia]. *Rossiya v globalnoy politike*, 5 (1), 195–208. [in Russian].

Naskilky vse pohano u Venesueli? [How bad is it in Venezuela?]. (2019). *BBC News Ukraina*. 05 liutoho. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/features-47108929> [in Ukrainian].

Romaniuk, V. O. (2021). Osoblyvosti istorychnoho rozvytku Venesuely: mynule i suchasnist [Features of the historical development of Venezuela: past and present]. *Problemy vsesvitnoi istorii*, 1, 107–132. [in Ukrainian].

U Venesueli vvedut banknoty v 1 milion bolivariv [1 million bolivar banknotes will be introduced in Venezuela]. (2021). *UNIAN. Informatsiine ahentstvo*. 06 bereznia. Retrieved from <https://www.unian.ua/economics/finance/kryza-u-venesueli-v-obig-vvedut-banknoty-v-1-milyon-bolivariv-novini-ukrajina-11344631.html> [in Ukrainian].

Khachaturov, K. A. (2003). Rossiyskiye uchenyye o «fenomene Chavesa» [Russian scientists about the “Chavez phenomenon”]. *Latinskaya Amerika*, 4, 103–104. [in Russian].

Khimchenko, M. N. (2007). Sotsialnaya politika Ugo Chavesa [Social policy of Hugo Chavez]. *Aktualnyye problemy sovremennosti*. Blagoveshchensk, 120–126. [in Russian].

Chelyadinskiy, A. A. (2014). Ugo Chaves: chelovek, revolyutsioner, politik. K 60-letiyu so dnya rozhdeniya [Hugo Chavez: man, revolutionary, politician. To the 60th birthday]. *Latinskaya Amerika*, 7, 35–42. [in Russian].

Shvets, L. (2015). Strana fashistvuyushchego defitsita. Chto obshchego u Venesuely i Rossii [A country of fascist scarcity. What do Venezuela and Russia have in common]. *Fokus*. 04 iyunya. Retrieved from <https://focus.ua/world/330426/> [in Russian].

Beckhusen, R. (2014). Pro-Government Motorcycle Militias Terrorize Venezuela. *War Is Boring*. 22 February. Retrieved from <https://warisboring.com/pro-government-motorcycle-militias-terrorize-venezuela-a9375607c800#.rxty7u182> [in English].

Briceno-Leon, R. (2012). Three phases of homicidal violence in Venezuela. *SciELO*. 17 (12). Retrieved from http://www.scielo.br/scielo.php?pid=S1413-81232012001200008&script=sci_arttext [in English].

Camacho, C. (2017). Hungry, desperate Venezuelans are targeting and looting food trucks. *FoxNews*. 1 January. Retrieved from <http://www.foxnews.com/world/2015/06/05/hungry-desperate-venezuelans-are-targeting-and-looting.html> [in English].

How videos of supermarket raids show what life is like in Venezuela. (2015). *BBC News*. 13 July. Retrieved from <http://www.bbc.com/news/blogs-trending-33483653> [in English].

Killalea, D. (2013). Welcome to Venezuela, the kidnap capital of the world. *News.com*. 13 November. Retrieved from <http://www.news.com.au/welcome-to-venezuela-the-kidnap-capital-of-the-world/news-story/08db68fccf724eb374b6a5255ef54ede> [in English].

Latin America Scores Lowest on Security. (2014). *Gallup*. 19 August. Retrieved from <http://www.gallup.com/poll/175082/latin-america-scores-lowest-security.aspx> [in English].

Pardo, D. (2015). Why Venezuelans worry more about food than crime. *BBC News*. 27 May. Retrieved from <http://www.bbc.com/news/world-latin-america-32703081> [in English].

Venezuela rations food as oil crisis starts to bite. (2015). *The Time*. 15 January. Retrieved from <http://www.thetimes.co.uk/tto/news/world/americas/article4323416.ece> [in English].

Venezuela Set for Murderous. (2017). *InSight Crime*. 08 January. Retrieved from <http://www.insightcrime.org/news-briefs/venezuela-set-for-murderous-2017> [in English].

Venezuelan city under effective curfew after mass looting. (2016). *The Guardian*. 15 June. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2016/jun/15/venezuelan-city-curfew-mass-looting-cumana> [in English].

Отримано: 10.12.2022

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI 10.32626/2309-2254.2022-38.125-137
УДК 272/273:2-76/.78(477.86-21)«1883/1914»

ПЕТРАШ Андрій – провідний науковий співробітник науково-освітнього відділу в Національному заповіднику «Давній Галич», вул. Івана Франка, 1, м. Галич, Івано-Франківська обл., індекс 77100, Україна (Dertasiel@email.ua)

ORCID 0000-0001-6929-1844
Researcher ID GWU-8637-2022

PETRASH Andrii – leading researcher of the scientific and educational department in the National Reserve «Ancient Halych», Ivano-Franka Street, 1, Halych, Ivano-Frankivsk region, index 77100, Ukraine (Dertasiel@email.ua)

Бібліографічний опис статті: Петраш, А. (2022). Місіонерська діяльність Товариства Ісуса в Станиславові (1883-1914 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (38), 125-137.

МІСІОНЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА ІСУСА В СТАНИСЛАВОВІ (1883-1914 рр.)

Анотація. *Мета дослідження* – висвітлити на основі документів з архіву Товариства Ісуса і тогочасних часописів місіонерську діяльність ордену в Станиславові від 1883 р. і до початку Першої світової війни. Окрім цього, проаналізувати суспільну працю Товариства Ісуса, зокрема заснування останнім релігійних товариств і маріанських содаліцій. **Методологія дослідження.** У статті використано загальнонаукові методи, зокрема аналіз та синтез різних джерел, індукція і дедукція. Застосовуються принципи історизму, об'єктивності, всебічності, цілісності і системності. У тексті вжито відповідний термінологічний апарат, за допомогою якого обґрунтовано авторське бачення сутності та історичну оцінку місіонерських ініціатив Товариства Ісуса у Станиславові. **Наукова новизна** полягає у комплексному розгляді душпастирської діяльності Товариства Ісуса в Станиславові в 1883-1914 рр. На основі щорічних звітів єзуїтів представлено статистичні дані щодо різних напрямів їхнього місіонерського служіння. Висунуто думку, що історія Товариства Ісуса на українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. спорадично представлена в українській історіографії, що посилює актуальність дослідження історії римо-католицьких орденів в Галичині. **Висновки.** У 1883 р. єзуїти отримали нагоду розпочати місію в Станиславові, куди їх запросив львівський архієпископ Вірменської католицької церкви Ісаак Миколай Ісакович. Спершу єзуїти займалися душпастирством при вірменському костелі. Згодом, вони організували у Станиславові будівництво костелу св. Станіслава Костки

і резиденції, яка стала місійним домом ордену. Відзначено, що масштаби духовної праці Товариства Ісуса розгорталися з плином часу. Зауважено, що суспільна діяльність єзуїтів, пов'язана із заснуванням маріанських соціальцій і релігійних конгрегацій, проводилася в контексті соціальної політики папи римського Лева XIII.

Ключові слова: Товариство Ісуса, орден єзуїтів, Станиславів, маріанська соціальція, католицька церква, місіонерське служіння, місійні дома єзуїтів, релігійні конгрегації.

MISSIONARY ACTIVITIES OF THE SOCIETY OF JESUS IN STANYSLAVIV (1883-1914)

Abstract. *The purpose of the research* is to highlight, on the basis of documents from the archives of the Society of Jesus and periodicals of the time, the missionary activity of the order in Stanyslaviv from 1883 until the beginning of the First World War. In addition, to analyze the social work of the Society of Jesus, particularly the latter's establishment of religious societies and Marian sodalities. **The research methodology.** The article uses general scientific methods, particularly the analysis, and synthesis of various sources, induction, and deduction. The principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, integrity, and systematicity are applied. The text uses the appropriate terminological apparatus, which substantiates the author's vision of the essence and historical assessment of the missionary initiatives of the Society of Jesus in Stanyslaviv. **The scientific novelty** lies in a comprehensive review of the pastoral activities of the Society of Jesus in Stanyslaviv in 1883-1914. Based on the annual reports of the Jesuits, statistical data on various areas of their missionary service are presented. There's an opinion put forward that the history of the Society of Jesus in Ukrainian lands at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries is sporadically presented in Ukrainian historiography, which strengthens the relevance of the study of the history of Roman Catholic orders in Halychyna. **Conclusions.** In 1883, the Jesuits had the opportunity to start a mission in Stanyslaviv, where the Lviv Archbishop of the Armenian Catholic Church Isaac Mykolay Isakovych invited them. At first, the Jesuits were engaged in pastoral care at the Armenian church. Later, they organized the construction of the church of St. Stanislav Kostka and the residence, which became the mission house of the order. It was noted that the scope of the spiritual work of the Society of Jesus unfolded over time. It was indicated that the social activity of the Jesuits, connected with the establishment of Marian sodalities and religious congregations, was carried out in the context of the social policy of Pope Leo XIII.

Key words: Society of Jesus, Order of Jesuits, Stanyslaviv, Marian Sodality, Catholic Church, missionary service, Jesuit mission houses, religious congregations.

Постановка проблеми. Після недовготривалої заборони в 1848-1852 рр. Товариство Ісуса відновило діяльність у Львівській архієпархії, зокрема в Тернополі і Львові. Ці два міста були двома найважливішими осередками ордену в Східній Галичині. В 1883 р. вірменський архієпископ Ісаак Миколай Ісакович написав листа провінціалу¹ Товариства Ісуса о. Генрику Яцковському, запрошуючи єзуїтів на місію до Станиславова. Обидві сторони були зацікавлені у співпраці. Отець Яцковський позитивно розглядав можливість розгортання духовної праці ордену в Галичині, враховуючи що кіль-

¹ Провінціал – єзуїт, який керував справами в провінції. Місійний дім в Станиславові входить до складу Галицької провінції Товариства Ісуса, яка була утворена в 1820 р. на території Галичини.

кість єзуїтів в провінції зростала. Натомість архієпископ, у свою чергу, прагнув залучити Товариство Ісуса до душпастирської роботи в Станиславові, оскільки в місті відчувався брак римо-католицького духовенства, що було характерною проблемою для галицьких земель (Заленський, 2010, с. 60; Załęski, 1906, р. 1009). Місіонерське служіння єзуїтів було помітним у громадському житті міста і залишило слід в його історії. Дослідження діяльності ордену слугуватиме кращому розумінню релігійних процесів, які відбувались в Станиславові наприкінці XIX – на початку XX ст., а також ролі римо-католицьких чернечих орденів в культурному житті Галичини.

Аналіз джерел та останні дослідження. В українських історичних дослідженнях душпастирська праця єзуїтів в Україні, зокрема у Львівській архієпархії досліджуваного періоду, відображена спорадично. Вітчизняна історіографія, присвячена Товариству Ісуса в Галичині, зосереджується на дослідженні місіонерської діяльності ордену у ранній Новий час. Варто відзначити науковий доробок С. Серякова (Серяков, 2013, 12; Серяков, 2009, 13–14), Р. Басенка (Басенко, 2014, с. 17), Тетяни Шевченко (Шевченко, 2005). Натомість, діяльність Товариства Ісуса в Галичині у XIX ст. представлена в польській історіографії. Тут, насамперед, серйозний науковий внесок у висвітлення історії ордену зробив о. Станіслав Заленський (Załęski, 1906). Окрім нього, слід виокремити дослідження Владислава Хотковського (Chotkowski, 1904), о. Людвіка Гжебеня (Grzebień, 1996), Беати Топій-Стемпінської (Torij-Stempińska, 2019), о. Анджея Павла Біеса (Bieś, 2012), Станіслава Августиньєка (Augustynek, 2020), о. Станіслава Цешлака (Cieślak, 2013). В архіві Провінції Товариства Ісуса Південної Польщі (Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego), який знаходиться в Кракові, містяться важливі документи, які стосуються діяльності ордену у Львівській архієпархії. Окрім архівних документів велику цінність для дослідника мають часописи «Nasze Wiadomości», «Sodalis Marianus» і «Przyjaciel Sług», у яких міститься інформація про важливі події і заходи, статистика і біографії членів ордену, звіти релігійних товариств про виконану роботу. Вищезгадані джерела слугуватимуть основою даного дослідження.

Мета статті – дослідити душпастирську діяльність Товариства Ісуса в Станиславові від відкриття місійного дому в 1883 р. до початку Першої світової війни, висвітлити зміст, напрями та особливості місіонерського служіння Товариства Ісуса в Станиславові 1883-1914 років та окреслити його історичне значення для розвитку духовно-релігійного та соціокультурного життя регіону. Також, приділити окрему увагу суспільній діяльності Товариства Ісуса серед мирян, а саме створенню релігійних конгрегацій.

Виклад основного матеріалу. З 1880-х років кількість місійних домів Товариства Ісуса в Галицькій провінції почала збільшуватися. Це було пов'язано з тим, що зростала чисельність членів ордену. Якщо у 1852 р. у Галицькій провінції було 134 єзуїти, то у 1880 р. їхня кількість збільшилася

до 241 особи (Catalogus Provinciae Galicianae Societatis Jesu ineunte anno 1880, 1880, p. 23). Ці обставини уможливили відкриття нових резиденцій у регіоні. Слід відзначити, що Товариство Ісуса уже раніше займалося духовною та культурно-освітньою працею в Станиславові впродовж 1715-1773 рр. Тоді їхній діяльності сприяв коронний гетьман і магнат Юзеф Потоцький. У 1715-1773 рр. в Станиславові орден володів резиденцією¹ і колегіумом ордену. Після скасування ордену папою римським Климентом XIV єзуїти покинули місто. Відновити діяльність в Станиславові Товариству Ісуса судилося у 80-х рр. XIX ст. У 1883 р. о. Яцковський відправив до Станиславова трьох єзуїтів: Теофіла Бачинського, Константина Обмінського і Шимона Тиховського для душпастирської діяльності в місцевому вірменському костелі (Catalogus Provinciae Galicianae Societatis Jesu ineunte anno 1884, 1884, p. 20). На самих початках свого перебування в Станиславові єзуїти винаймали помешкання за 450 зл. і проводили душпастирську діяльність при вірменському костелі, будучи залежними від місцевого пробоща. Втім, залежність, очевидно, була чисто формальною. Єзуїти без якихось перешкод могли проводити богослужіння і науки, а також проголошувати проповіді (АТJKr, Sygn. 1175, p. 17).

Інформація про місію Товариства Ісуса в Станиславові вперше згадується в шематизмі Львівської архієпископії за 1884 р. (Grzebień, <https://www.jezuici.krakow.pl>)². На той час в місті налічувалося 5 отців (уже згадані Т. Бачинський, С. Тиховський, а окрім них отці Якуб Шайна, Павел Маковський, Францішек Янік, а також коад'ютор³ Ян Маж (Catalogus Universi Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Leopolitanae ritus latini pro Anno Domini MDCCCLXXXV, 1884, p. 153). Урочисте відкриття місійного дому відбулося в жовтні 1885 р. (Betlej A., 2006, p. 369).

У Станиславові єзуїти займалися буденними душпастирськими обов'язками священнослужителів, зокрема проводили богослужіння, виголошували щотижневі проповіді і катехизували населення. Це були характерні релігійні практики для ордену в Галичині, враховуючи проблеми з браком духовенства в регіоні, а також те, що місіонерське служіння єзуїтів значною мірою було зосереджене не на замкнутому, «контемпліційному» способі життя, а на вихованню і формуванню релігійної свідомості вірян. Втім, у ордену були і особливі форми релігійних практик. Так, у 1887 р. о. Станіслав Заленський організовував реколекції, на які зібралось близько 90 панів і 200 панн. У 1894 р. єзуїти проводили в місті травневі набоженства, під час яких збиралась місцева інтелігенція. В червні того ж року Товариство Ісуса також органі-

¹ Так називались місійні доми ордену. Назва «монастир» ніколи не вживалась.

² Суперіори дому в Станиславові впродовж 1883-1914 рр.: Теофіл Бачинський (1883-1886), Стефан Братковський (1886-1888), Александер Вілчкевич (1888-1893), Ян Гадовський (1893-1896), Рудольф Хурайн (1896-1898), Стефан Сколицький (1898-1902), Ігнацій Мішкевич (1902-1907), Вавжинець Томнічак (1907-1910), Пьотр Голембек (1910-1915).

³ Кoad'ютор – брат ордену, який не мав священницьких висвячень.

зувало реколекції для 178 в'язнів Станиславівської в'язниці, за що було відзначене листом подяки від голови місцевого суду. В 1895-1896 рр. орден проводив польсько-українські місії, очевидно, спільно з греко-католицьким духовенством (Заленський, 2010, с. 60–62; Załęski, 1908, p. 311).

На початку ХХ ст. єзуїти Станиславова організовували процесії містом і проводили душпастирську роботу серед робітників. Це було пов'язано з соціальною політикою папи римського Лева ХІІІ, який закликав католиків не бути байдужими до проблем робітничого стану, а також намагався збільшити вплив римо-католицької церкви серед суспільства. Діяльність єзуїтів у Львівській архідієцезії, відповідно і в Станиславові, була відображенням цих загальних процесів. Так, у липні 1904 р. відбулася процесія в честь Божого Серця Ісуса, яку проводили о. Юзеф Валеріан П'яскевич при асистенції отців з ордену. Проповідь оголошував о. Владислав Ченч (АТJКr, Sygn. 1175, p. 56). В 1908 р. в місті була проведена чергова процесія Серця Ісусового. Перед дійством у костелі єзуїтів проводили триденні богослужіння. Процесію знову очолювали о. П'яскевич і о. Ченч (Pierwsza procesya Serca Jezusowego w Stanisławowie, 1909, p. 614–615). В дійстві брали участь запрошені єзуїтами релігійні і народні товариства, церковні братства, а також духовенство і місцеве населення (АТJКr, Sygn. 1175, p. 91). Черговою подією, проведеною Товариством Ісуса в Станиславові, стала нічна адорація для робітників в костелі єзуїтів. Про це відомо з листа від 23 лютого 1909 р., написано о. Вавжинцем Томнічаком до провінціала ордену. Адорація відбувалась з дозволу римо-католицької консисторії і благословення архієпископа Юзефа Більчевського (Tomniczак, 1912, p. 105).

Уважаємо, що релігійні мотиви суспільних заходів єзуїтів, певною мірою, перепліталися з національними. Наприклад, при храмі ордену проводилися новенни до св. Станіслава Костки. На афіші до цього заходу було уточнення, що святий є патроном Польщі і опікуном польської молоді. Тим часом, на оголошенні про процесію Серця Ісусового було написано, що метою дійства є випросити у Бога допомоги для «нашого»¹ суспільства. Усім польським родинам пропонувалося освітлити і прикрасити вікна в той день. В афіші йшлося також про те, що процесія повинна об'єднати усіх вірних в ім'я Спасителя в часи загальних проблем церкви і вітчизни (АТJКr, Sygn. 1175, p. 90).

Окремим пунктом в діяльності Товариства Ісуса в Станиславові слід відзначити побудову костелу св. Станіслава Костки. В жовтні 1893 р. провінціал ордену о. Каспер Щепковський поставив перед єзуїтами завдання спорудження святині. Проект будівництва був створений краківським інженером Станіславом Кжижановським. Матеріали для побудови храму освятили 15 липня 1894 р., а через рік, 6 жовтня 1895 р., був посвячений і сам храм. Того ж дня в ньому відбулося перше богослужіння (Betlej A., 2006, p. 369–370). Костел був побудований в неоренесансному стилі. Розміри святині сягали

¹ Очевидно, йдеться саме про поляків.

32 м × 14 м і всередині будівлі могло поміститися близько 1500 осіб. В той же самий період, єзуїти побудували в місті двоповерховий будинок, який слугував для ордену новою резиденцією і в якому могло жити 10-12 осіб (Załęski, 1906, р. 1014–1016).

У 1911 р. орден викупив дві ділянки з обох сторін біля свого костелу, через що, враховуючи спорудження храму і будівництво місійного дому в місті, борг єзуїтів зріс до 79 300 корон. Для погашення суми Товариству Ісуса довелося виставити на продаж частину свого саду, який займав площу 7000 кв.м. Офіційно земля була записаною на о. Александра Пьонткевича, а усіма юридичними документами, необхідними для торгової операції, займався о. Пьотр Голомбек, який був на той час суперіором¹ єзуїтів в Станиславові (АТJКр. Sygn. 1175, р. 186–187). Того ж року, 21 жовтня, ордену вдалося продати дирекції залізниці садову ділянку на 4920 кв.м. за 63 960 корон. Решту землі, зокрема 1914 кв.м., було продано в грудні пані Лахавцовій за 24 882 корон (АТJКр. Sygn. 1175, р. 189–190). Таким чином, борг вдалося погасити. Прилегли до костелу ділянки були необхідні ордену задля розширення костелу у випадку потреби чи збільшення населення Станиславова, натомість продана частина саду особливої цінності для Товариства Ісуса не становила (АТJКр. Sygn. 1175, р. 187).

Щодо суспільної праці Товариства Ісуса серед вірян, то особливу увагу слід звернути на діяльність маріанських содаліцій² під керівництвом єзуїтів. Маріанська содаліція – це релігійне товариство мирян, об'єднаних за певною професійною або соціальною приналежністю. Миряни, які входили до неї, ставили перед собою не тільки мету духовного самовдосконалення, але й завдання активної праці в суспільстві. Кожна з таких конгрегацій мала свій статут і знаходилась під керівництвом церковної влади. Маріанські содаліції були найпоширенішим типом релігійних об'єднань, які засновували і якими керували єзуїти. Варто відзначити той факт, що будь-який захід або форма активності в цих конгрегаціях не могли бути проведені без згоди або відома їх модераторів, тобто керівників, посаду яких завжди займав хтось із духовенства. Здебільшого, цим модератором був отець з ордену єзуїтів.

За сприянням о. Братковського, який був суперіором Товариства Ісуса в Станиславові впродовж 1886-1888 рр., було засновано одну маріанську содаліцію для студентів і дві для жінок: Діти Марії і Адорації Найсвятішого Сакраменту. Остання мала своїм завданням догляд і прикрашання вбогих костелів (Cieślak, 2013, р. 199). Втім, найбільший розквіт конгрегацій під керівництвом єзуїтів в Станиславові також припав на поч. ХХ ст.

Найбільшою серед конгрегацій в Станиславові була Содаліція Пань. Вона була заснована під час реколекцій 16 травня 1903 р. Через три роки

¹ Суперіор – єзуїт, який керує діяльністю місійного дому.

² Існують різні версії їхньої назви. Трапляється термін «конгрегація маріанська». Подекуди в українських текстах можна зустріти термін «марійська дружина». В англійській історіографії маріанська содаліція називається «Sodality of our Lady».

до неї входило уже 130 содалісок¹. Окрім самовдосконалення і відвідування богослужінь содаліски збирали гроші на обіди для бідних сімей, проводили навчання для дівчат із Товариства св. Зити², прикрашали костели. Здебільшого, у своїй діяльності вони брали приклад зі львівської конгрегації Діти Марії. Багато содалісок брало участь в місцевих освітніх і благодійних установах (*Sprawozdanie z pierwszego trzylecia Sodalicji Pań w Stanisławowie*, 1906, р. 353–355). Частина коштів конгрегації спрямовувались на допомогу бідним сім'ям в місті (Вітницька, 1912, р. 186). В першу суботу кожного місяця для содалісок відбувались богослужіння, після якого модератор з Товариства Ісуса читав науки на релігійну тематику. Восени 1907 р. стараннями Содаліції Пань в Станиславові була створена жіноча бурса, в якій навчалось 22 вихованки (Hofassekówna, 1911, р. 122–123). Конгрегація ділилася на три секції: евхаристичну, яка допомагала організовувати процесії в костелі єзуїтів; милосердя, метою якої була опіка над бідними родинами в Станиславові; пропаганди, котра поширювала релігійну літературу серед населення. Содаліція Пань збиралася щомісячно на загальні зібрання і кожного вівторка на спільні читання духовної літератури. Станом на 1914 р. у конгрегації було 104 содалісок (Rozwadowska, 1915, р. 294–295). Содаліція також брала участь і в патріотичних заходах, зокрема в урочистостях до дня Конституції 3-го травня і столітньому ювілею від Дня народження Юліуша Словацького (Gorecka, 1910, р. 192).

У 1904 р. в Станиславові створена Содаліція Панів. Спершу її модератором був єзуїт о. Ігнацій Мішкевич. Станом на 1906 р. в конгрегації налічувалося 45 осіб (Kronika Sodalicji. Stanislawow, 1906, р. 76). В загальному, її чисельність коливалася в межах цього числа. Засідання відбувались здебільшого в залі міського банку. В 1907 р. члени содаліції під керівництвом нового модератора о. Томнічака вирушили потягом у паломництво до Кохавини (Kronika Sodalicji. Stanislawow, 1907, 6(9), р. 354–355). Наступного року содаліси організовували в честь 50-річчя Об'явлення Богородиці в Лурді урочистості, до яких залучилася польська спільнота в Станиславові. Частину своїх пожертв конгрегація віддавала на будівництво костелу в Княгинині (Stanisławów. Sodalicja Panów, 1909, р. 104). У 1910 р. о. Голембек розділив содалісів на 3 секції: евхаристичну, пропаганди і милосердя (Gliniecki, Majewski, 1911, р. 252). Щодо харитативної діяльності, то Содаліція Панів допомагала в організації міської «Польської рукодільної бурси», в якій навчалось 15 хлопців. Освячення бурси відбулось 7 листопада 1910 р. (Rozwadowski, 1910, р. 190). Також, в 1913 р. содалісам вдалось організувати діяльність бла-

¹ Так називали жінок, які входили до маріанської содаліції.

² Товариство св. Зити – благодійне товариство, яке займалось опікою над жінками і дівчатами з бідних верств населення, які опинились без роботи або не могли працювати через хворобу. Членкинь, які входили до цієї організації, називали для простоти «зитками». Діяльність жіночих маріанських содаліцій була пов'язана з духовною працею серед робітниць, які входили в Товариство св. Зити.

годійного дому для сиріт ім. Петра Скарги, де перебувало під опікою декілька сиріт (Prorok, 1915, p. 113).

Упродовж 6-8 січня 1907 р. о. Ігнацій Мелох вперше проводив в Станиславові реколекції для учителів з жіночої школи ім. Клементини Гофман. Під час реколекцій отець порушив питання про заснування Содаліції Вчителюк, на яке відповіли згодою біля сорока осіб. Перше засідання конгрегації відбулося 2 лютого 1907 р. На ньому було вирішено організаційні питання щодо майбутнього функціонування конгрегації. Модератором став о. Мелох, а президенткою – пані Вільгельміна Неметцова (Kronika Sodalicji. Stanislawow, 1907, 6(2), p. 63–64). Перед початком Першої світової війни Содаліція Вчителюк була не надто активною. Зібрання відбувалися рідко, оскільки багато учасниць жили поза містом і не могли часто збиратися на зустрічі. Попри все, стараннями модераторів з Товариства Ісуса, конгрегація продовжувала свою діяльність, навчаючи читанню і писанню дівчат з Товариства св. Зити і організовуючи з ними релігійні заходи (Ramik, 1913, p. 184–185). Останньою конгрегацією в Станиславові, заснованою єзуїтами перед вибухом Першої світової війни, була Содаліція Учениць при виховному закладі Сестер Урсулянок. Конгрегація була невеликою, до неї входило лиш 9 учениць. Окрім них було ще 10 аспіранток¹. Завданням конгрегації було культивування серед учениць старанності в навчанні і християнських чеснот. Модератором содаліції був о. Пьотр Голомбек (Dylińska, 1915, p. 185–186).

Щодо товариств в Станиславові, то під кінець XIX ст. Товариство Ісуса утворило при костелі Братство Доброї Смерті, до якого входили здебільшого робітники місцевої залізниці. Згодом, частина членів братства утворило Товариство св. Юзефа під керівництвом о. Пьотра Голомбека, котрий уклав статут організації і був її директором. В склад товариства входили переважно судові урядовці. Вони зобов'язувалися жити за польськими традиціями, показувати хороший приклад для інших і, що цікаво зауважити, популяризувати серед залізничників християнські цінності на противагу соціалізму. Важливо зазначити, що багато членів з Товариства св. Юзефа одночасно були і членами Братства Доброї Смерті. В 1902 р. під час свого візиту до Станиславова архієпископ Більчевський відзначив товариство папським орденом «Pro Ecclesia et Pontifice» (Cieślak, 2013, p. 141–142).

У місті діяло також Братство Християнських Матерів. До нього входили заміжні жінки і вдови. Вони мали щорічні спільні реколекції, а також допомагали одна одній у випадку хвороби. Якщо одна з учасниць помирала, то жінки допомагали їй сім'ї з похоронами (Cieślak, 2013, p. 141–142). Досить численним в місті було Товариство св. Зити, до якої входило 283 особи. Його заснував о. Пьотр Голомбек в 1902 р. Збори учасниць відбувались в приміщенні, яке знаходилося на вул. Заболотівській 9 (Towarzystwo św. Zyty w Stanisławowie, 1903, p. 44). Того ж року товариство відвідав архієпископ Юзеф Більчевський (Cieślak, 2013, p. 329–330).

¹ Аспірантами називались кандидати в маріанську содаліцію.

Масштаби духовної праці Товариства Ісуса на поч. XX ст. зростали в місті разом із збільшенням кількості єзуїтів. Такий висновок можна зробити, взявши до уваги їх щорічні звіти, які називалися «Fructus Spiritualis». Для прикладу, в 1904/5 рр. ними було вділено приблизно 29 750 причасть, проголошено 122 проповіді і проведено 401 уроків катехизи, а в 1913/1914 ця кількість зросла до 53 300 причасть, 436 проповідей і 2017 уроків відповідно. Дані, які подаються в звітах, є приблизними, але, тим не менше, вони свідчать про певну динаміку розвитку душпастирської діяльності ордену. Особливо помітним в статистиці є збільшення числа проповідей за межами храму і уроків катехизи в школах. Можна припустити, що єзуїти стали більше виїжджати в сусідні населені пункти, а також займатись освітньою діяльністю в місцевих навчальних закладах (Fructus Spiritualis Patrum Provinciae Galicianae a die Julii 1904, ad diem 1 Julii 1905, 1906, p. 630–631; ATJKr, Sygn. 1193-II, p. 14–15). Станом на початок 1914 р. в Станиславові перебувало 9 членів ордену, зокрема 6 отців і 3 коад'ютори (Catalogus Provinciae Galicianae Societatis Jesu ex anno 1913 in annum 1914, 1913, p. 33).

Висновки. Загалом, діяльність Товариства Ісуса в Станиславові поступово розгорталася впродовж 1883–1914 рр. Загальна кількість членів ордену, які перебували при міській квартирі, зросла, відповідно збільшилися і масштаби їх місії серед населення. На початку свого перебування в Станиславові єзуїти займалися душпастирськими обов'язками при вірменському костелі. Окрім цього, вони проводили реколекції для різних станів населення. В 90-х рр. орден організував будівництво костелу св. Станіслава Костки, а також нового міського дому. Важливим видом духовного служіння Товариства Ісуса було заснування маріанських соціальцій, а також релігійних товариств, до яких входили миряни. В кінці XIX – на поч. XX ст. орден почав все активніше діяти в суспільній сфері і залучати до релігійних заходів робітників, що було пов'язано з соціальною політикою папи римського Лева XIII. Можна відзначити також, що в релігійних заходах єзуїтів був певний патріотичний елемент. В загальному, до вибуху Першої світової війни діяльність Товариства Ісуса в Станиславові була помітною і ставала дедалі активнішою. Єзуїти впродовж розглянутого періоду організували публічні заходи і будівництво храму, залучали міщан до активнішого релігійного життя через товариства, таким чином, залишивши свій слід в історії міста. В подальшому було би доцільно підняти питання про духовну працю ордену в Станиславові у воєнний час, а також детальніше розглянути діяльність маріанських соціальцій.

Список використаних джерел і літератури:

Басенко, Р. (2014). Генеза і зміст освітньо-виховного напрямку молодіжної політики ордену єзуїтів (XVI–XVII століття). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, (17), 67–78.

Заленський, С. (2010). *Отці єзуїти в Станиславові*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 72 с.

Серяков, С. (2009). Черговий крок у спростуванні «чорної легенди» про єзуїтів. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*, (13-14), 386–401.

Серяков, С. (2013). Єзуїтське шкільництво як чинник культурного розвитку Речі Посполитої в польській історіографії другої половини 1830-х-початку 1850-х рр. *Харківський історіографічний збірник*, (12), 112–128.

Шевченко, Т. (2005). *Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст.* Львів: Свічадо, 340 с.

Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego (ATJKr).

Augustynek, S. (2020). *Prowincja Małopolska Towarzystwa Jezusowego w latach 1926-1939* (Doctor's thesis). Kraków, 384 s.

Betlej, A. (2006). Dawny kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia Najśw. Panny Marii i Św. Alojzego Gonzagi (obecnie cerkiew katedralna p.w. Zmartwychwstania Pańskiego) oraz kolegium Jezuitów w Stanisławowie. Oprac. J. Ostrowski & A. Betlej. *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego* (T. 14, ss. 359-368). Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.

Bieś, A. P. (2012). *Jan Badeni SJ (1858-1899): U początków ruchu społecznego katolików w Galicji.* Kraków: WAM, 393 s.

Blotnicka, J. (1912). Stanisławów. Sodalicya Pań. *Sodalis Marianus*, 11(3), 186–187.

Catalogus Provinciae Galicianae Societatis Jesu ex anno 1913 in annum 1914. (1913). Cracoviae: E TYPOGRAPHIA “CZAS”, 77 p.

Catalogus Provinciae Galicianae Societatis Jesu ineunte anno 1880. (1880). Cracoviae: Ex Typographia Pobudkiewicz, 40 p.

Catalogus Provinciae Galicianae Societatis Jesu ineunte anno 1884. (1884). Cracoviae: E Typographia Ephemeridum “Czas” Fe. Kluczycycki & Soc., 38 p.

Catalogus Universi Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Leopoltanae ritus latini pro Anno Domini MDCCCLXXXV. (1884). Leopoli: Impressum in Typographia “Ludowa”, 231 p.

Chotkowski, W. (1904). *Powrót i powtórne zniesienie Jezuitów w Galicji 1820-1848 na podstawie archiwaliów rządowych.* Warszawa: Nakł. Kwartalnika Teologicznego, 129 s.

Cieślak, S. (2013). *Działalność społeczno-kulturalna jezuitów galicyjskich w stowarzyszeniach katolickich 1856-1914.* Kraków: WAM, Akademia Ignatianum w Krakowie, 468 s.

Dylińska, J. (1915). Stanisławów. Sodalicya uczenie przy Zakładzie wychowawczo-naukowym S.S. Urszulanek. *Sodalis Marianus*, 13 (2), 185–186.

Fructus Spiritualis Patrum Provinciae Galicianae a die Julii 1904, ad diem 1 Julii 1905. (1906). *Nasze Wiadomości*, 1, 630–631.

Gliniecki, T. & Majewski, L. (1911). Stanisławów. Sodalicya Panów. *Sodalis Marianus*, 10(4), 251–252.

Gorecka, J. (1910). Stanisławów. Sodalicya Pań. *Sodalis Marianus*, 9 (3), 191–192.

Grzebień, L. (Ed). (1996). *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995.* Kraków: Wyd-wo WAM, 888 s. URL: <https://www.jezuici.krakow.pl/bibl/enc.htm> (дата звернення: 20.11.2022).

Hołassekówna, J. (1911). Stanisławów. Sodalicya Pań. *Sodalis Marianus*, 10(2), 121–123.

Kronika Sodalicyi. Stanislawow. (1906). *Sodalis Marianus*, 5 (2), 73–77.

Kronika Sodalicyi. Stanislawow. (1907). *Sodalis Marianus*, 6 (2), 61–64.

Kronika Sodalicyi. Stanislawow. (1907). *Sodalis Marianus*, 6 (9), 354–355.

Pierwsza procesya Serca Jezusowego w Stanisławowie (1908 r.). (1909). *Nasze Wiadomości*, 2, 614–615.

- Prorok, F.** (1915). Stanisławów. Sodalicya Panów. *Sodalis Marianus*, 13 (1-2), 113–114.
- Ramił, J.** (1913). Stanisławów. Sodalicya nauczycielek. *Sodalis Marianus*, 12 (3), 184–185.
- Rozwadowska, H.** (1915). Stanisławów. Sodalicya Pań 1914. *Sodalis Marianus*, 13 (5), 294–295.
- Rozwadowski, B.** (1910). Stanisławów. Sodalicya Panów. *Sodalis Marianus*, 9 (3), 189–191.
- Sprawozdanie z pierwszego trzeciecia Sodalicyi Pań w Stanisławowie. (1906). *Sodalis Marianus*, 5 (8), 353–356.
- Stanisławów. Sodalicya Panów. (1909). *Sodalis Marianus*, 8 (2), 104–105.
- Tomniczak, W.** (1912). Pierwsza nocna adoracya robotników w Stanisławowie. *Nasze Wiadomości*, 3, 105–106.
- Topij-Stempińska, B.** (2019). *Uczniowie jezuickich instytucji edukacyjnych w Galicji w XIX wieku*. Portret zbiorowy. Kraków: Ignatianum, 440 s.
- Towarzystwo św. Zyty w Stanisławowie. (1903). *Przyjaciel Sług*, 2 (3), 44–45.
- Załęski, S.** (1906). *Jezuici w Polsce* (T. 5. Cz. 2. Jesuici w Polsce Porozbiorowej. 1820-1905). Kraków: Drukiem i nakładem W.L. Anczyca i Sp, 1300 s.
- Załęski, S.** (1908). *Jezuici w Polsce. W skroceniu, 5 tomow w jednym, z dwoma mapami*. Kraków: Drukiem i nakładem W.L. Anczyca i Sp, 369 s.

References:

- Basenko, R.** (2014). Heneza i зміst osvitno-vykhovnoho napriamu molodizhnoi polityky ordenu yezuitiv (XVI-XVII stolittia) [Genesis and content of the educational direction of youth policy of the jesuit order (XVI-XVII centuries)]. *Aktualni problemy vitchyzniano ta vsesvitnoi istorii*, 17, 67–78. [in Ukrainian].
- Zalenskyi, S.** (2010). *Otsi yezuity v Stanyslavovi* [Fathers jesuits in Stanislavov]. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 72 s. [in Ukrainian].
- Seriakov, S.** (2009). Chervohy krok u sprostuvanni «chornoj legendy» pro yezuitiv [Another step in disproving the “black legend” about the jesuits.]. *Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichnyi zbirnyk*, (13-14), 386–401. [in Ukrainian].
- Seriakov, S.** (2013). Yezuitske shkylnytstvo yak chynnyk kulturnoho rozvytku Rechi Pospolytoi v polskii istoriohrafii druhoi polovyny 1830-kh-pochatku 1850-kh rr. [Jesuit schooling as a factor in the cultural development of the Commonwealth in Polish historiography of the second half of the 1830s and early 1850s.]. *Kharkivskyi istoriohrafichnyi zbirnyk*, (12), 112–128. [in Ukrainian].
- Shevchenko, T.** (2005). *Yezuitske shkylnytstvo na ukrainskykh zemliakh ostannoï chverty XVI – seredyny XVII st.* [Jesuit schooling in the Ukrainian lands of the last quarter of the XVI – middle of the XVII century]. Lviv: Svichado, 340 s. [in Ukrainian].
- Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego. [in Polish].
- Augustynek, S.** (2020). *Prowincja Małopolska Towarzystwa Jezusowego w latach 1926-1939* (Doctor's thesis). Kraków. [in Polish].
- Betlej, A.** (2006). Dawny kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia Najśw. Panny Marii i Św. Alojzego Gonzagi (obecnie cerkiew katedralna p.w. Zmartwychwstania Pańskiego) oraz kolegium Jezuitów w Stanisławowie. In J. Ostrowski & A. Betlej (Ed.). *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego* (T. 14, ss. 359-368). Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury. [in Polish].
- Bieś, A. P.** (2012). *Jan Badeni SJ (1858-1899): U początków ruchu społecznego katolików w Galicji*. Kraków: WAM, 393 s. [in Polish].

Błotnicka, J. (1912). Stanisławów. Sodalicya Pań. *Sodalis Marianus*, 11(3), 186–187. [in Polish].

Catalogus Provinciae Galicianae Societatis Jesu ex anno 1913 in annum 1914. (1913). Cracoviae: E TYPOGRAPHIA “CZAS”, 77 p. [in Latin].

Catalogus Provinciae Galicianae Societatis Jesu ineunte anno 1880. (1880). Cracoviae: Ex Typographia Pobudkiewicz, 40 p. [in Latin].

Catalogus Provinciae Galicianae Societatis Jesu ineunte anno 1884. (1884). Cracoviae: E Typographia Ephemeridum “Czas” Fe. Kluczycki & Soc., 38 p. [in Latin].

Catalogus Universi Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Leopoltanae ritus latini pro Anno Domini MDCCCLXXXV. (1884). Leopoli: Impressum in Typographia “Ludowa”, 231 p. [in Latin].

Chotkowski, W. (1904). *Powrót i powtórne zniesienie Jezuitów w Galicyi 1820-1848 na podstawie archiwaliów rządowych.* Warszawa: Nakł. Kwartalnika Teologicznego, 129 s. [in Polish].

Cieślak, S. (2013). *Działalność społeczno-kulturalna jezuitów galicyjskich w stowarzyszeniach katolickich 1856-1914.* Kraków: WAM, Akademia Ignatianum w Krakowie, 468 s. [in Polish].

Dylińska, J. (1915). Stanisławów. Sodalicya uczenic przy Zakładzie wychowawczo-naukowym S.S. Urszulanek. *Sodalis Marianus*, 13 (2), 185–186. [in Polish].

Fructus Spiritualis Patrum Provinciae Galicianae a die Julii 1904, ad diem 1 Julii 1905. (1906). *Nasze Wiadomości*, 1, 630–631. [in Latin].

Gliniecki, T. & Majewski, L. (1911). Stanisławów. Sodalicya Panów. *Sodalis Marianus*, 10(4), 251–252. [in Polish].

Gorecka, J. (1910). Stanisławów. Sodalicya Pań. *Sodalis Marianus*, 9 (3), 191–192. [in Polish].

Grzebień, L. (Ed). (1996). *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995.* Kraków: Wyd-wo WAM, 888 s. Retrieved from <https://www.jezuici.krakow.pl/bibl/enc.htm> [in Polish].

Holasekówna, J. (1911). Stanisławów. Sodalicya Pań. *Sodalis Marianus*, 10(2), 121–123. [in Polish].

Kronika Sodalicyi. Stanislawow. (1906). *Sodalis Marianus*, 5 (2), 73–77. [in Polish].

Kronika Sodalicyi. Stanislawow. (1907). *Sodalis Marianus*, 6 (2), 61–64. [in Polish].

Kronika Sodalicyi. Stanislawow. (1907). *Sodalis Marianus*, 6 (9), 354–355. [in Polish].

Pierwsza procesya Serca Jezusowego w Stanisławowie (1908 r.). (1909). *Nasze Wiadomości*, 2, 614–615. [in Polish].

Prorok, F. (1915). Stanisławów. Sodalicya Panów. *Sodalis Marianus*, 13 (1-2), 113–114. [in Polish].

Ramik, J. (1913). Stanisławów. Sodalicya nauczycielek. *Sodalis Marianus*, 12 (3), 184–185. [in Polish].

Rozwadowska, H. (1915). Stanisławów. Sodalicya Pań 1914. *Sodalis Marianus*, 13 (5), 294–295. [in Polish].

Rozwadowski, B. (1910). Stanisławów. Sodalicya Panów. *Sodalis Marianus*, 9 (3), 189–191. [in Polish].

Sprawozdanie z pierwszego trzylecia Sodalicyi Pań w Stanisławowie. (1906). *Sodalis Marianus*, 5 (8), 353–356. [in Polish].

Stanisławów. Sodalicya Panów. (1909). *Sodalis Marianus*, 8 (2), 104–105. [in Polish].

Tomniczak, W. (1912). Pierwsza nocna adoracya robotników w Stanisławowie. *Nasze Wiadomości*, 3, 105–106. [in Polish].

Topij-Stempińska, B. (2019). *Uczniowie jezuickich instytucji edukacyjnych w Galicji w XIX wieku*. Portret zbiorowy. Kraków: Ignatianum, 440 s. [in Polish].

Towarzystwo św. Zyty w Stanisławowie. (1903). *Przyjaciel Sług*, 2(3), 44–45. [in Polish].

Załęski, S. (1906). *Jezuici w Polsce* (Vol. 5. Cz. 2. Jesuici w Polsce Porozbiorowej. 1820-1905). *Drukiem i nakładem W.L. Anczyca i Sp*, 1300 s. [in Polish].

Załęski, S. (1908). *Jezuici w Polsce. W skroceniu, 5 tomow w jednym, z dwoma mapami*. Kraków: Drukiem i nakładem W.L. Anczyca i Sp, 369 s. [in Polish].

Отримано: 21.10.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-38.137-155

УДК 378.01(477.411)«1914/1918»

ЧУТКИЙ Андрій – доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (andr32_ukr@ukr.net)

ORCID 0000-0002-9640-9905

CHUTKYI Andrii – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska Street, City of Kyiv, Ukraine, 01033 (andr32_ukr@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Чуткий, А. (2022). Повсякденне життя студентства та професорсько-викладацької корпорації вищих шкіл Києва у роки Першої світової війни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (38), 137-155.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТУДЕНТСТВА ТА ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКОЇ КОРПОРАЦІЇ ВИШІВ КИЄВА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. Мета роботи – дослідити ситуацію у вищій школі Києва в роки Першої світової війни як індикатор наростання змін у загальних настроях населення України. Ключовим об'єктом вивчення визначено студентство, оскільки воно було своєрідним концентрованим вираженням суспільства внаслідок нечисельності вишів в Україні початку ХХ ст., що обумовлювало присутність у кожному з них вихідців з усіх регіонів і суспільних станів. Також досліджується вплив тієї війни на професорсько-викладацьку корпорацію Києва. **Методологія дослідження** заснована на загально- та спеціально-наукових методах (структурно-системному, аналізу, синтезу, порівняльно-історичному, проблемно-хронологічному, історико-типологічному тощо), принципах науковості та об'єктивності. **Наукова новизна** полягає у введенні до наукового обігу джерел, які доповнені вже відомими, але проаналізованими в світ-

лі нової проблематики, що є особливо актуальною і дозволяє визначити студентство та професорсько-викладацьку корпорацію вищої школи як промоутерів змін у світоглядних принципах й настроях цілого суспільства. **Висновки.** Доведено, що студентство та професорсько-викладацький склад київських вишів одразу відчув на собі вплив зміни внутрішньої політики Російської імперії, яка спровокувала кризу усталеної на початку XX ст. системи цінностей. При цьому професорсько-викладацька корпорація важко сприймала зміни. Натомість студентство не лише виступило за докорінний злам традиції, але й проти влади, що стало своєрідним «попереджувальним індикатором» цих тенденцій у цілому суспільстві. Однак цей посыл не був сприйнятий імперською владою. Враховуючи той факт, що і в подальшій історії України студентство було зачинателем усіх активних дій, спрямованих на зміну існуючого ладу, визначено за особливо важливий напрям дослідження історії студентства.

Ключові слова: історія вищої школи Києва, історія України початку XX ст., Перша світова війна, студентство, Університет св. Володимира.

EVERYDAY LIFE OF THE STUDENTS AND TEACHING CORPORATION OF KYIV UNIVERSITIES DURING THE FIRST WORLD WAR

Abstract. The purpose of the work is to investigate the situation of Kyiv higher school during World War I as an indicator of increasing changes in the general mood of the Ukrainian population. The key object of the study is studentship, as it was a kind of concentrated expression of society due to the small number of universities in Ukraine at the beginning of the 20th century, which determined the presence in each of them of people from all regions and social statuses. The influence of that war on the Kyiv professor-teaching corporation is also investigated. **The research methodology** is based on general and special scientific methods (structural-systemic, analysis, synthesis, comparative-historical, problem-chronological, historical-typological, etc.), principles of scientificity, and objectivity. **The scientific novelty** lies in the introduction into the scientific circulation of sources that are supplemented by already known sources but analyzed in the light of new problems, which are particularly relevant and allow to identify the student body and the professor-teaching corporation of the higher school as promoters of changes in the world-view principles and attitudes of the entire society. **Conclusions.** It is proven that the students and teaching staff of Kyiv universities immediately felt the impact of the change in the internal policy of the Russian Empire, which provoked a crisis of the established value systems at the beginning of the XX century. At the same time, the professor-teaching corporation had difficulty perceiving the changes. Instead, the student body not only stood up for a radical break with tradition but also against the authorities, which became a kind of “warning indicator” of these trends in society as a whole. However, this message was not accepted by the imperial authorities. Taking into account that in the subsequent history of Ukraine, the student body was the initiator of all active actions aimed at changing the existing system, a significant research direction into the history of the student body was determined.

Key words: history of Kyiv higher school, history of Ukraine at the beginning of the XX century, World War I, studentship, University of St. Volodymyr.

Постановка проблеми. Поточні події в нашій державі, а саме активна фаза російської агресії, що мають вплив на весь світ, загрожуючи перерости у третю світову війну, змушують звернутися до досвіду минулого (аналізу подібних подій в історії) аби дати правильні відповіді на виклики сього-

дення. Адже ж саме історичні реконструкції дають відповідь на питання – як такі події впливали на долю окремих осіб і загалу та які індикатори свідчили про можливі зміни у загальному характері історичного поступу. У світлі сучасних подій найбільш актуальною темою є протистояння з нашим північно-східним сусідом. Адже при аналізі цієї війни зазвичай проводять історичні паралелі сьогодення із початком Другої світової війни. Але оскільки остання значною мірою була обумовлена передумовами, перебігом та наслідками Першої світової, то вирішено звернутись до з'ясування історичних паралелей саме поміж поточною російсько-українською війною та Першою світовою. Тим більше, що ця історична паралель не прослідковувалась належним чином, а отже а новим напрямом історичних досліджень, хоча й почала привертати увагу дослідників (Потехін, 2021, с. 155).

У цій розвідці буде аналізуватися не перебіг бойових дій тієї війни, оскільки він добре досліджений, а становище суспільства, його повсякденне життя аби з'ясувати, як війна вплинула на зміну ситуації серед загалу і що сигналізувало про наближення поразки у Першій світовій Російській імперії й водночас наближало її.

Таким чином, у таких історичних реконструкціях ми звертаємось до минулого, що потому мало свій логічний розвиток і продовження. Відповідно, це дозволяє і нам провести певні паралелі та спрогнозувати ймовірні сценарії розвитку подальших подій. А це – дуже важливо. Оскільки прогностична оцінка потрібна як для найбільш точного прогнозування розвитку, так і для можливості завчасної кореляції майбутнього у найбільш потрібний для щасливого розвитку нашої держави бік. Завдання, яке не здатна виконати жодна інша наука і що сприятиме актуалізації значення історії на державному рівні.

Аналіз джерел та останні дослідження. Історія вищої школи у Києві має значну історіографічну та джерельну базу. Зокрема, кожен з діючих у Києві напередодні Першої світової війни вишів створив власні архівні фонди, котрі зараз зберігаються переважно в Державному архіві м. Києва (далі – Держархів м. Києва), зокрема фонд 16 (Університет св. Володимира), фонд 18 (Політехнічний інститут), фонд 153 (комерційний інститут), фонд 244 (Вищі жіночі курси) тощо. Також важливу роль має епістолярна спадщина представників професорсько-викладацької корпорації, що відклалась в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ, ф. III). Цінність мають й інші особові архівні матеріали представників науково-педагогічних працівників Києва досліджуваного періоду, що відклались в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ, ф. 46, 65, 66, 167, 194, 210, 219) та в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДІАК, ф. 262 та ін.).

Існує й низка публікацій джерел, які пов'язані з історією вищої школи Києва (Короткий, Ульяновський, 1994, кн. 1, 2; Короткий, Ульяновський, 2000, кн. 1, 2; Белый, 1984; Короткий, 2014 тощо).

Однак вся ця величезна джерельна база, окремі архівні фонди якої нарахувують десятки тисяч одиниць зберігання, мало досліджувалась у запропонованому контексті. Тому джерела, що стосуються вищої школи Києва у 1914–1918 рр., продовжують зберігати значний потенціал для подальшого поглиблення вивчення історії Першої світової війни та спричинених нею змін крізь призму змін у житті вищої школи.

Солідною є й історіографія, що присвячена історії вищої школи загалом, а також спеціально – студентству та представникам професорсько-викладацької корпорації Києва початку ХХ ст. Проте в ній не приділялось належної уваги з'ясуванню впливу Першої світової війни на зміну настроїв у цих мікро-соціальних групах. Хоча найбільш сучасні дослідження цієї теми почали ламати такий підхід (Історія Київського університету, 2019; Ульяновський, 2007; Кругляк, 2012, 2015; Чуткий, 2011, 2013, 2018).

Мета статті. Дослідити повсякденне життя тієї групи, що являє концентроване вираження суспільства – студентство (на прикладі студентства Києва), а також, частково, зміни в становищі, настроях професорсько-викладацького складу київських вишів, в силу його тісної пов'язаності зі студентством, у роки Першої світової війни. Ця характеристика студентства особливо відповідає реаліям початку ХХ ст., адже ж тоді вищих навчальних закладів було небагато, а прагнення суспільства до здобуття вищої освіти постійно зростало, при цьому серед усіх його верств. Відповідно, кожен виш являв «концентрат» тогочасного суспільства. При цьому ключову роль відіграє дослідження доль студентів і викладачів Київського комерційного інституту, оскільки це був перший заклад на навчання до якого почали брати представників обох статей, а умови вступу до нього були особливо демократичними внаслідок його приватного статусу. Тому студентський контингент Київського комерційного інституту є найбільш повним відображенням тогочасного суспільства цілої України, адже ж на навчання до нього вступали представники з усіх українських регіонів і з усіх верств та прошарків тогочасного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Предметом дослідження було обрано ситуацію в Києві в роки Першої світової війни, до початку подій Української революції 1917–1921 рр., оскільки вони своєю чергою змінили формат подальшого розвитку. Так, на початку Першої світової війни Україна не мала власної державності. Тому та війна мала для нас докорінно інший вимір, хоча й тоді чимало політичних сил розглядали її як шанс вибороти незалежність. До того ж «українське питання» тоді теж стало важливим для розгляду у цілому європейському просторі (Смолій, 2014, с. 309–375). Однак на відміну від подій Другої світової війни, це більш відповідний аналог у минулому, оскільки і тоді Київ жив у відносному спокої та не зазнав іноземної окупації (хоча і перебував під пануванням імперської Росії до березня 1917 р.), а перебіг бойових дій дещо нагадував сучасні події, на чому наголошують військові екс-

перти. А якщо взяти проведений у 1918-1920 рр. курс більшовиків на розкол українського суспільства, на створення в Україні низки маріонеткових утворень задля легшого її перетравлення в оновленому російському імперському «організмі», то паралелей ми побачимо значно більше. Тож аналогія обрана цілком слушно, а тому вона не може заперечуватись усіма, хто слідує істині.

Обрання в якості об'єкту вивчення студентства обумовлюється й тим, що попри свою нечисленність (у досліджуваній період), саме студентська молодь є найбільш мобільною частиною суспільства, що завжди першою включається в усі нові суспільні процеси. А у випадку професорської корпорації, то вона часто є ідеологом найрізноманітніших суспільно-політичних теорій і рухів. При цьому особливість студентства як соціальної мікрогрупи полягає у тому, що воно має змінний склад, тобто його представники потому повертаються до своїх соціальних груп, але зберігають певні настрої та амбіції, сформовані за студентських років і тому передають їх цим групам. Натомість на зміну їм приходять наступні покоління молоді, котрі, враховуючи змінність «циклів» такого оновлення складу студентства (щороку або з майже повним «перезавантаженням» на початку ХХ ст. раз на чотири роки), дозволяє вести мову про швидке поширення світоглядних установок, які формувались у студентському середовищі, серед усіх прошарків суспільства.

Оскільки запропонована тематика є надзвичайно актуальною у світлі поточної ситуації в нашій державі та прогнозування її подальшого розвитку, та зібрано чималий фактичний матеріал, то було зроблено умовний поділ цього дослідження на дві частини. В цій (першій) його частині зроблений аналіз реакції студентів і викладачів київських вишів (головно Київського комерційного інституту) на війну – від прагнення продовжувати звичний ритм життя до кризи старої системи цінностей і наслідків цього для зміни моделі їх поведінки.

У першу чергу слід спростувати уявлення про період війни як час цілковитого хаосу та руйнації всього. Звичайно, ступінь невизначеності зростає, так само як і різноманітних загроз та викликів. Однак життя тривало. Зокрема, люди мали їсти, десь жити і, відповідно, якось заробляти на життя. Але й окрім цього та попри нові реалії, люди продовжували (чи прагнули) жити звичним життям. Особливо це стосувалось першого етапу війни. Оскільки представники вищої школи чудово розуміли сутність війни, то така їх реакція може розглядатись як спосіб уникнення душевних розладів та збереження рівноваги в нових обставинах, змінити які вони були не владні. Тому й нічого не лишалось, як продовжувати «танцювати» звичний «танок».

За різних екстремальних обставин, вища школа (в обличчі свого професорсько-викладацького складу) прагнула продовжувати звичний формат життя. У випадку вишів Києва під час Першої світової війни це проявилось у самому продовженні їх функціонування як навчальних закладів та осередків наукового життя.

Так, тривала вступна кампанія. При цьому потік абітурієнтів не лише не припинився, але й навіть зріс, зокрема з прифронтових регіонів. Однак останнє можна пояснити прагненням уникнути мобілізації і принагідно влаштуватися подалі від лінії фронту.

На навчання до київських вишів продовжували вступати навіть іноземці. Наприклад, у 1916 р. заяву про вступ на навчання до Київського комерційного інституту подав громадянин Швейцарії О. Семадені, який, як слідувало з його особової справи, народився у Києві в 1898 р., з грудня 1916 по вересень 1917 р. перебував у Швейцарії, а потому знов відновився на навчанні в інституті (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 7230, арк. 1, 4, 2). У цьому випадку наочною є не лише перевага нейтральної Швейцарії для її громадян, але й їх прагнення здобувати вищу освіту, навіть у державах, що були втягнуті у Першу світову війну. Це показує кращі якості громадян Швейцарії, котрі навіть за умов тогочасної світової бійни не боялися їхати для здобуття освіти так далеко від рідної землі. Також це почасти пояснює – як цій невеликій гірській та відрізаний від морів європейській державі вдалось досягнути такого прогресу. Адже ж все починається зсередини. Водночас особова справа цього студента підтверджує і факт закордонних поїздок в умовах Першої світової війни також і в межах Європи.

Останнє засвідчується й тим, що студенти київських вишів і попри початок Першої світової війни намагались продовжити практику закордонних відряджень, яка усталилась у передвоєнні роки. Наприклад, студент Київського комерційного інституту А. Виноград у січні 1915 р. подав адміністрації вишу прохання щодо дозволу на «поїздки на літо 1915 р. до Англії» і був підтриманий у цій справі викладачами та керівництвом вишу (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 3555, арк. 1,7). У той самий час заявку на відрядження до Англії подав ще один студент інституту Г. Франк. Однак, попри дозвіл інституту, він «з незалежних від нього обставин, не зміг вирушити у закордонну командировку» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1162, арк. 8). Інший студент комерційного інституту Ч. Мадей планував у 1915 р. поїхати у відрядження до Румунії, Болгарії, Італії та Франції (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1164), що повторювало тематику його передвоєнного відрядження за кордон. Активізувались поїздки до країн Далекого Сходу – Монголії, Китаю та Японії. Останнє було проявом відносної стабільності на східних кордонах імперії, а також і дружністю тих держав до країн Антанти. Щоправда, навпроти прізвищ більшості студентів комерційного інституту, котрі планували відрядження у роки Першої світової війни, зазначено, що їх відрядження не відбулись (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1345). Отже, війна таки вносила свої корективи у ці плани.

Однак ще більше прагнули втриматись за звичний ритм життя представники професорсько-викладацької корпорації та ті, хто прагнув приєднатись до неї і ці їх дії були ширими. Адже ж вони були особами старшого віку, а отже більш консервативними. Так, викладачі вишів продовжува-

ли будувати кар'єру. Приміром, попри всі складнощі, створені війною, діяла аспірантура (тогочасною термінологією – «підготовка до професорського звання»). Хоча внаслідок численних складнощів цей процес теж суттєво ускладнився. Зокрема, керівництво Київського комерційного інституту мусило неодноразово прохати Міністерство торгівлі та промисловості про продовження «терміну відстрочок подання дисертацій» низкою своїх співробітників (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1644, арк. 11–12). Проте не зникли симпатії та антипатії, з'ясування стосунків тощо, прояви внутрішніх відносин у професорсько-викладацькому середовищі. Це свідчило, що це була мікросоціальна група, яка продовжувала жити своїм життям. У випадку київських вишів періоду Першої світової найбільш показовим у цьому зв'язку був конфлікт М. Довнар-Запольський – Є. Шашевський, що розгорівся навколо захисту дисертації останнім і який відбувся як в Університеті св. Володимира, так і в Київському комерційному інституті, оскільки обидві особи працювали в обох цих київських вишах. Однак ця справа вилілась і на сторінки преси та тривала впродовж 1914-1917 рр., набувши значного розголосу (Короткий & Ульяновський, 2000, с. 140–191; Чуткий, 2011). Тобто, війна не стала на заваді таким проявам життя. Більше того – обидві сторони використовували на свою користь поточні політичні обставини, звинувачуючи опонента «в політиці». А отже, можна робити висновок, що це було проявом наростаючого у суспільстві психозу, що у такий спосіб знаходив вихід назовні. Хоча й спрямовувався не на винуватців самої війни, оскільки останні перебували у Петрограді та продовжували правити імперією, зокрема й українськими землями.

На щастя, такі приклади, як «справа Шашевського», були поодинокими. Натомість звична практика виявилась у продовженні, попри початок Першої світової війни, науково-педагогічної діяльності, що характеризувала викладацькі кадри вишів і до війни.

Була зустрічна та звична робота й з іншої сторони, з боку студентства, хоча часто ця старанність мала інший підтекст. Так, тривало складання студентами заліково-екзаменаційних сесій, написання та захист курсових тощо. Однак тепер освітній процес для студентів став і елементом захисту від мобілізації (Чуткий, 2018). Це вказувало на відсутність у багатьох студентів, які були підданими Російської імперії, патріотизму та сприйняття тієї імперії як своєї батьківщини. Закономірно, що це було свідченням слабкості та сигналізувало про високу ймовірність її загибелі внаслідок тієї війни. Це особливо наочно проявилось у випадку порівняння реакції громадян інших воюючих держав і підданих Російської імперії.

Так, перші прагнули потрапити на фронт. Наприклад, бельгійський підданий Моріс Вей 1892 р. народження, що був студентом Київського комерційного інституту, у 1916 р. пішов на фронт (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 267; Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 13а, спр. 48, арк. 6). Аналогічно чинили й викладачі-іноземці. Так, громадянин Франції А. Турн'є, котрий викла-

дав французьку мову в Київському комерційному інституті з 1911 р., «у перший день війни» вибув у діючу французьку армію (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 137, арк. 76). Так само пішли до діючої армії й громадяни Франції, котрі до війни викладали в Київському комерційному інституті – Л. Кайя та А. Шовен. При цьому останній поїхав на фронт з України на початку серпня 1914 р., лишивши в Києві дружину (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 165, арк. 29). Всім їм за рішенням піклувальної ради інституту було «призначено жалування у половинному розмірі» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 137, арк. 78). При цьому А. Турн'є, спільно з іншими викладачами французької мови Київського комерційного інституту, попри перебування на фронті, змогли написати новий підручник французької мови для студентів, який «був схвалений Радою інституту, схвалений також Міністерством торгівлі та промисловості та Міністерством народної освіти» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 137, арк. 88) і прохали про рекомендацію його для студентів інституту. Отже, навіть у випадку тих, хто був на фронті, звичні питання повсякденного життя, властиві для мирних часів, продовжували зберігати своє значення. Та принагідно упорядники цього підручника зазначили, що «ризикують своїм життям заради справедливості, свободи та права» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 137, арк. 88), в чому проявився вплив поточних подій.

Натомість російські піддані у значній масі прагнули уникнути мобілізації (особливо після затягування війни), що буде досліджено далі. Цей дисонанс (відбуття на фронт вихідців з Франції та Бельгії на тлі наростаючого небажання воювати підданих Російської імперії) може розглядатись як опосередковане свідчення ступеню справжнього патріотизму населення цих держав, а отже й їхніх перспектив у війні. Для прикладу, член провладного Союзу студентів-академістів Київського комерційного інституту А. Лисенко, замість засвідчення своєї відданості імперії шляхом уходу добровольцем на фронт, затягував своє перебування в інституті (що дозволяло уникнути мобілізації і в чому він фактично зізнався наприкінці 1915 р. – прохав про продовження перебування серед студентів, хоча й вказав, що практично завершив слухання курсу дисциплін, склав всі іспити та заліки (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 56). Наприкінці 1914 р. він прохав керівництво інституту порушити клопотання про надання йому відстрочки від мобілізації (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 43,48). Для більшої гарантії уникнення мобілізації А. Лисенко навіть вступив до структур, які здійснювали забезпечення військ (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 54), а склавши випускні іспити у 1916 р. одразу вступив до військового училища (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 64) – знов таки аби відтягти потрапляння на фронт. Аналогічно й інший член Союзу студентів-академістів Київського комерційного інституту М. Успенський замість фронту знайшов собі цивільну посаду подалі від театру бойових дій (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1357, арк. 2). Так само немає свідчень масового уходу на фронт викладачів, які були підданими Російської імперії.

Тривала й інша звична для вишів робота. Навіть більше, саме наприкінці 1914 р. було завершено розробку нагрудного знаку випускника Київського комерційного інституту (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1, арк. 110). А навесні 1916 р. міністр торгівлі та промисловості затвердив подання керівництва закладу щодо збільшення викладачів вишу на 8 позаштатних професорів: з історії господарського побуту Росії та Західної Європи (2 професури), загальної теорії права (1 професура), міжнародного права (1 професура), нової російської історії та історії російського державного права (1 професура), машинознавства та механіки (1 професура), залізничної справи (1 професура) (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1, арк. 179). Як бачимо, практично всі запроваджувані курси стосувалися викладання дисциплін, пов'язаних із просуванням імперської ідеї або в інтересах експлуатації ресурсів необхідно для тієї ж імперії.

Навчальні заклади також прагнули зберігати усталені канони свого життя. Окрім організації освітнього процесу та прагнень розширити, а потому і просто зберегти свою матеріальну базу, це проявилось й у відзначенні річниць своєї діяльності. Так, у 1916 р., виповнилось 10 років з моменту заснування Київського комерційного інституту. Тож, попри війну і навіть перебування в евакуації у Саратові, в ньому був створений ювілейний комітет і почалась підготовка видання, яке мало висвітлити історію цього вишу (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1326, арк. 1–21). Реалії тогочасної ситуації проявились у прагненні відобразити в ювілейному виданні участь вихованців інституту «у теперішній великій вітчизняній війні» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1326, арк. 21). Таку назву було вжито слідом за державною пропагандою і вона мала подати участь Російської імперії у Першій світовій війні як справедливую, спрямовану на звільнення інших народів тощо, тобто цілком у дусі сучасної російської пропаганди. Також показово, що як повідомляли колишні випускники інституту, їх, попри наявність вищої освіти й працю за фахом, доволі часто мобілізували. Наприклад, Лубенцов, який закінчив інститут в травні 1914 р., вже з «3 вересня знаходився на театрі бойових дій» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1327, арк. 18). Закономірно, що це мало неминуче позначитись негативним чином на економічній ситуації, адже ж вищих навчальних накладів, котрі готували фахівців для господарського комплексу, в цілій імперії були одиниці. Безперечно, що імперська влада це розуміла. Тому такі її дії були свідченням складнощів у пошуку «гарматного м'яса», попри величезні розміри та значні людські ресурси тієї імперії. Отже, останні теж є до певної міри ілюзією, оскільки кількість не переходила в якість. Тому це є добрим знаком і за аналогічних дій цієї держави на сучасному етапі свідчить про наближення її колапсу.

Проявом рис, що характеризували студентське життя і за довоєнних років, було створення власних сімей (Кругляк, 2015; Кругляк, 2012). Справа, що не припинилась і попри війну і що нагадує й поточну ситуацію зі сплеском укладення шлюбів в Україні. Так, буквально на початку Першої світової війни

заяву про надання дозволу на шлюб подав студент Київського комерційного інституту К. Труфешев (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 906, арк. 24–25), який був підданим Болгарії. 9 грудня 1914 р. заяву з проханням надати дозвіл на шлюб подав студент комерційного інституту (згодом радянський партійний діяч) К. Бауман (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 265, арк. 17), котрий був родом з Прибалтики. До слова, він теж продовжив навчання в інституті до кінця 1917 р. і отже уникав призову, що також відповідним чином характеризує майбутніх радянських лідерів. Улітку 1915 р. (тобто у розпал поразок імперських військ на Південно-Західному фронті) вже згадуваний член Союзу студентів-академістів Київського комерційного інституту А. Лисенко так само вступив у шлюб (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 43, 48). То що вже казати про місцевих, яким укласти шлюб було значно простіше. І такі факти є доволі численними, при цьому стосувались як українців, так і представників інших національностей, що жили в Україні. Наприклад, під час війни у шлюб вступила студентка комерційного інституту польської національності М. Кржимовська (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4201, арк. 7). Продовження і навіть зростання кількості шлюбів за умов війни можна розглядати як прагнення молоді встигнути насолодитися радощами подружнього життя, встигнути прожити його разом із коханою людиною на тлі зростаючої невизначеності майбутнього. Отже, це був щирий прояв і водночас відповідне сприйняття студентством нових реалій.

Також випускники вишів продовжували вступати на професійну стежу, влаштовуючись на роботу до різних установ. Наприклад, випускник Київського комерційного інституту В. Білоусов був «зарахований на державну службу із зарахуванням його позаштатним чиновником Катеринодарської казенної палати» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1, арк. 114). Зазначу, що такі дії теж могли гарантувати уникнення призову.

Проте, як би люди не прагнули зберегти звичні устої, а влада зберегти контроль за викладачами й студентами вишів, однак війна таки вносила елемент невизначеності та ламала усталені моделі відносин. А по мірі її затягування людина мусила усвідомити нові реалії і почати жити відповідно до них.

Так, погіршення матеріального рівня та психологічне напруження безперечно не додавали оптимізму та збільшували кількість хворих. Як характерний приклад тогочасного студентського життя, наприкінці 1914 р. важко хворів студент Київського комерційного інституту Г. Вечірко, що засвідчено довідкою лікаря (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 675, арк. 23). Та ще більше ламалось життя тих, хто був мобілізований і потрапив у полон, як наприклад, студент К. Мусялович (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 4, спр. 3538).

Проте погіршення умов життя (про що буде сказано в наступному дослідженні, що продовжить цю тему) характеризувало всіх представників студентства та професорсько-викладацької корпорації. Це, у поєднанні з втомою суспільства, у зв'язку із затягуванням війни, безперечно вело до радикалізації на-

строїв. І в першу чергу, серед молоді. Проявом цього стали найрізноманітніші акції непокори з боку студентства, що мали політичний підтекст.

При цьому потрібно наголосити, що війна лише загострила ті процеси, що вже давно відбувалися в суспільстві. Але наявна чітка закономірність: у переддень значних суспільно-політичних потрясінь починають наростати студентські виступи. Так було напередодні революції 1905-1907 рр. та напередодні Першої світової війни (З іменем Святого Володимира, 1994, с. 293–303, 306–309, 335, 345–368) і не лише в київських вишах (Харківський університет, 2010, с. 305–316, 349–412; Самойленко, Самойленко, 2005, с. 168–173, 176). Отже, такі прояви можна розглядати як індикатор наростання загального радикалізму в суспільстві. І студентство, як найбільш активна його частина, першою проявляє його відкрито.

Так, київські виші були охоплені безпорядками менш ніж за пів року до початку війни – наприкінці лютого 1914 р. у зв'язку із забороною вшанування пам'яті Т. Шевченка. Серед затриманих було багато студентів університету та комерційного інституту Києва (*Alma mater*, 2000, с. 635–646). Зокрема, вдалось, відшукати матеріали по арешту студента Київського комерційного інституту П. Захарченка (який поступив на навчання за 2 місяці до цього), котрий «був підданий арешту на 3 місяці за участь у вуличних безладах 25 і 26 лютого цього року та за розпорядженням п. міністра торгівлі та промисловості виключеного з числа слухачів інституту» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 487, арк. 9). При цьому комерційний інститут вирізнявся особливим радикалізмом студентських настроїв: у ньому масові виступи студентів почали відбуватись з листопада, 1913 р., про що писали київські газети того часу («Киевлянин» («Киянин»), «Русское слово» («Руське слово»), «Киевская мысль», («Київська думка») тощо). При цьому, як писало «Русское слово», студенти комерційного інституту сформували колону з 200 осіб, які пішли з Бібіківського бульвару (тепер бул. Т. Шевченка), де знаходились корпуси інституту, до Хрещатику і лише біля театру кінної поліції вдалось розсіяти демонстрантів (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 694, арк. 102).

Це свідчило про максимальну радикалізацію настроїв цілого суспільства у переддень Першої світової війни. Адже ж саме студентство цього інституту мало найбільш демократичний склад і включало представників усіх верств суспільства. Тож сам початок війни був цілком логічною розв'язкою тієї напруги, що розривала як європейські суспільства, так і держави. При цьому слід наголосити на тому, що внаслідок таких вибухів незадоволення часом страждали й невинні. Наприклад, під час студентських заворушень у листопаді 1913-го та в лютому 1914-го років преса писала, що вони почались на лекції директора інституту М. Довнар-Запольського як вияв неповаги до нього з боку студентів (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 694, арк. 102). Натомість з протоколу екстреної наради Навчального комітету інституту від 2 березня 1914 р., який був невідомий студентам, довідуємось, що Довнар-Запольський звітував, що особисто клопотався про звільнення затрима-

них поліцією внаслідок цих заворушень осіб і «завдяки цьому деякі арештовані були звільнені» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 675, арк. 32зв.). Зазначу, що з початком революції навесні 1917 р. чимало таких осіб, як згадували сучасники, повернулися до своїх вишів і стали потужною силою дестабілізації життя у них, зокрема спричинились до усунення від керівництва комерційним інститутом згаданого Довнар-Запольського (Полонська-Василенко, 1989, с. 123). Аналогічні дії мали місце і в Університеті св. Володимира навесні 1917 р. (Спекторский, 1935, с. 90; Ульяновський, Короткий, Скиба, 2007, с. 184–186).

Під час Першої світової війни антиурядові виступи студентства політичного характеру активізувались починаючи з 1916 р., тобто у момент остаточної економічної кризи та наближення самої імперії до свого краху. Наприклад, у квітні 1916 р. ціла група студентів Київського університету влаштували антиурядову акцію «під час проводів засланих до Іркутську за політичну неблагонадійність», при цьому поліція затримала 19 студентів (Alma mater, 2000, с. 677, 679). А з межі 1916-1917 рр. кількість антиурядових виступів київських студентів стрімко зростала (Alma mater, 2000, с. 680–681). Відповідно, посилення політизації студентства ув'язувалось з погіршенням його економічного стану і водночас відображало загальну ситуацію у суспільстві. При цьому саме студентство дало найбільше активних adeptів різних політичних рухів, які наприкінці Першої світової почали змагатись за владу і на українських теренах. Меншою мірою це стосувалось викладачів, але головно молодшого покоління. Хоча, приміром, М. Грушевський, котрий навесні 1917 р. очолив Українську Центральну Раду, також належав до університетської професури, хоча й старшого покоління, порівняно з більшістю з тогочасних українських політиків.

Катастрофічне погіршення умов життя у роки Першої світової війни, що не відповідала інтересам загалу і при нехтуванні владою потребами та проблемами цього загалу, закономірно виявлялись не лише у наростанні політичних рухів, що були опозиційні до влади. Чимала частка населення почала вдаватися до спонтанних проявів агресії, оскільки людина у такий спосіб підсвідомо прагне зігнати відчай нагромаджений стресовою ситуацією. Такі дії, внаслідок кризи старої системи цінностей і неможливості швидко замінити її новою (для чого спочатку було потрібне «перезавантаження» влади), виливались в дії з порушення певних правил або й дії хуліганського, напівкримінального або й суто кримінального характеру.

Щодо процесу навчання, то загальне зосередження уваги на бойових діях та забезпеченні військ, об'єктивно означало зменшення контролю за іншими сферами. Тож це позначилось на вищій школі загальним падінням дисципліни, навіть і з боку професорсько-викладацького складу. Як приклад, 8 листопада 1914 р. директор Київського комерційного інституту М. Довнар-Запольський мусив звернутися до співробітників інституту з вимогою «припинити порушувати порядок вищого навчального закладу», оскільки це «де-

моралізує» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 165, арк. 2). Серед порушень було названо «відкриття аудиторій (на вимогу професорів) в години не призначені за розкладом ... Понад це в окремих кабінетах та лабораторіях заняття відбувалися після часу, що встановлений для цього Учбовим комітетом» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 165, арк. 16).

Ще більш агресивно почало вести себе студентство. Це було проявом як розуміння наростання кризи самої імперії, так і реакцією на погіршення своїх життєвих умов. Наприклад, 23 листопада 1914 р. начальник Київського губернського жандармського управління інформував керівництво Київського комерційного інституту, що один із ув'язнених надіслав листа з метою «шантажувати» двох студентів інституту, однак завдяки діям поліції ця афера провалилась (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 9). А, приміром, студент Університету св. Володимира В. Соколов був помічений «за чіплянням у публічному місці до незнайомої йому жінки, котра звернулась за допомогою до поліції, задля захисту її від надокучливих чіплянь студента Соколова» (Alma mater, 2000, с. 676).

Повертаючись до представників професорсько-викладацького складу вишів зазначу, що для них не менше значення, аніж проблеми економічні, мала загальна криза всіх традиційних устоїв та самих ціннісних орієнтирів. Вона зумовлювалась тим, що війна породила зовсім іншу реальність: постійні смерті, страждання і деформацію психіки тих, хто воював внаслідок звірств, що відбувались на фронтах і про що часто писали з фронту (Велика війна 1914-1918 рр., 2014, с. 410–411). Закономірно, що це доходило і до людей в тилу та впливало на них. Це призвело у прямому сенсі до цілковитої дестабілізації (втрата життєвих орієнтирів і сенсу життя внаслідок нерозуміння причин такої масової агресії) та смерті цілої низки старих професорів (Ульяновський, 2007, с. 175–178).

При цьому держава своїми діями, що мали б запобігти зміні настроїв та показати її непохитність, поступово також почала працювати на свою загибель. Адже ж її політична агітація та небажання побачити реальний стан суспільства зрештою почали налаштовувати проти неї і раніше лояльних осіб. Окрім пропаганди «війни до переможного кінця» на тлі зростаючих бід населення та усвідомлення ним, що війна велась не задля захисту його інтересів, держава почала заганяти загал у жорсткі лежача нових реалій.

Так, російська влада почала вводити різні обмеження, що зумовлювались обставинами військового часу та безперечно впливали й на життя вишів. Насамперед, припинилось фінансування багатьох програм. Почалось займання приміщень київських вишів військовими, що ускладнювало освітній процес і водночас дозволяло інтенсифікувати контакти військових зі студентами.

Обмеження почали поширюватись і на звичний плін життя. Наприклад, спеціальним розпорядженням попечителя Київського навчального округу № 32271 від 31 липня 1914 р. учнівській молоді заборонялось «з'являтися з фотографічними апаратами на вулицях, площах, в садах тощо публічних

місцях і не робити фотографічних знімків, особливо ж у районах військових приготувань» (Законы и распоряжения по обстоятельствам военного времени, 1914, с. 40). Проте кількість таких адміністративних втручання влади у звичний ритм життя нагромаджувалась, що вело до появи й цілком позбавлених логіки заходів і в підсумку лише погіршувало життя загалом та збільшувало його агресію проти влади. Так, запроваджена антиалкогольна кампанія в підсумку лише посилила споживання алкоголю (при цьому його заміників, що збільшувало кількість отруень), активізувала чорний ринок і натомість позбавила державу важливого джерела прибутків (Велика війна 1914-1918 рр., 2014, с. 471).

А у випадку студентства це виявилось у забороні будь-яких масових волевиявлень, що не мали санкції влади та у забороні діяльності студентських організацій. Але ж останні були одним із каналів вирішення життєвих проблем студентства. Тому це лише сприяло поширенню діяльності нелегальних рухів та політичних партій серед них, адже ж вони обіцяли йому швидке вирішення всіх проблем і райське життя. Так само, як і посилювало дії частини студентів хуліганського характеру аби у такий спосіб заявити про свою неповагу до усталених правил, що теж розглядалось як виступ проти влади, що втратила будь-який авторитет. При цьому це фактично був спровокований конфлікт поколінь, оскільки молодь традиційно не сприймає світоглядні установки властиві для старшого покоління, однак кризова ситуація є найкращим аргументом на користь їх нікчемності та можливості повалення, що й відбувалось. Як згадував про період Першої світової Є. Чикаленко: «Взагалі у нас по селах старіші чесніші селяни притихли перед молодшими, що поверталися з фронту і принесли новий дух, нові етичні поняття; вони майже одверто крали не тільки в панів та жидів, а й у своїх же селян» (Євген Чикаленко, 2004, с. 371) і «робити вони не хотіли» (Євген Чикаленко, 2004, с. 372). Про крадіжки повідомляли й співробітники жандармерії. Зокрема, про них йдеться у рапорті помічника начальника Херсонського губернського жандармського управління від 11 липня 1916 р., із зазначенням, що винними були молоді хлопці 16–18 років (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 464–465).

Загалом, війна, поряд із проявами патріотизму й жертвності, відкрила широкі можливості для представників злочинного світу, оскільки вся увага владних структур була спрямована на фронт. Як наслідок: почастишали крадіжки, шахрайства тощо злочинні прояви, що втягували до злочинного світу одних або підривали довіру до традиційних цінностей в інших. Так, представники правоохоронних органів на місцях повідомляли про появу різних шулерів тощо (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 469). Навіть київська професура у своїх листах згадувала про факти майнових злочинів. Так, дружина київського професора С. Голубева Олена писала йому, що «на днях у нашого господаря відбили замок та винесли речей на 100 руб.» (ІР НБУВ, ф. 194, спр. 57, арк. 1). А студент комерційного інституту В. Ушаков повідомляв, що у нього

був викрадений матрикул (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 3555, арк. 2). Наростання кількості таких фактів обумовлювалось падінням не лише життєвого рівня, але й моральних норм, уходу на фронт найбільш відповідальних і принципових, тоді як на місцях залишались найбільш безпринципні. Ця тенденція була підмічена тогочасними поліційними чинами. Наприклад: «Помічник начальника Херсонського губернського жандармського управління в липні 1916 р. у своєму рапорті писав: “Великого клопоту селянству додає очевидна, внаслідок війни та уходу на неї більш позитивної частини суспільства, розгнуданість молоді; потому крадіжки та грабунки, що набули загрозливих розмірів”» (Велика війна 1914-1918 рр., 2014, с. 468). Закономірно, що ця тенденція поширилась на різні вікові групи.

Зазначу, що криза традиційних цінностей значною мірою була пов'язана з деградацією панівної та підтримуваної імперською владою російської православної церкви. Остання давно перетворилась на служницю імперської влади та своєрідний придаток її репресивних та пропагандистських структур. Так, кризі довіри до неї, а відповідно і до традиційної системи цінностей, сприяла пропаганда тією церквою необхідності вмирати «за царя та отечество» і нав'язування суспільству думки, що смерть та інші біди війни – це кара за гріхи. Як згадував у цьому зв'язку 1915 р. український селянин В. Рубель: «А звін по мертвим щодня гуде, ізвіщяя, що ще добавилось на одного, якому обіщали «золотий вінець». Попи з кафедр громили: – Кайтеся, бо ще хуже вам буде. Це тіко фундамент вами закладають» і далі писав, що старші селяни вважали, що війна задумана «панамі» задля винищення селянства аби не давати їм землю («Всюди тільки й балачок ... «продають» солдат ... вничтожають людей, бо завелось їх багато, аж землі не хватало») (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 527, 528). Закономірно, що від таких думок було недалеко до антиурядових виступів.

Чималий вплив на ментальний злам та кризу довіри до влади завдала й кампанія з пошуку «внутрішнього ворога» (що буде розкрито в наступній частині цього дослідження) та наростання шовіністичної пропаганди. Адже ж вони мали часто штучний характер. А у випадку російського шовінізму – його пропаганда апоріорі не могла бути сприйнята свідомою частиною інших національностей імперії.

У наступному дослідженні планується розглянути більш докладно низку інших складових, що стосуються даної теми. Тож це лише початкова його складова.

Висновки. Започатковане дослідження свідчить, що професорсько-викладацький склад вишів Києва на початку Першої світової війни прагнув утриматись за звичні цінності та ритм життя аби у такий спосіб зберегтись психологічно та фізично на тлі наростаючої кризи усталеної системи цінностей та життєвого ритму загалом. Значною мірою це дозволило зберегти саму систему вищої освіти України, попри колосальні зміни в

суспільно-політичному житті, що їх принесла Перша світова війна. Почасти це є й свідченням особливої значимості вищої освіти, а також і розуміння цього українською нацією, що завжди вирізняло нас.

Разом із цим люди не могли не реагувати на докорінні зміни в умовах життя, до того ж самі обставини змушували їх до відповідної рефлексії. Адже ж війна найбільш різко позначилася на молоді і студентстві зокрема, оскільки вони є особами «неопереними»: не мають стабільних заробітків, власного житла тощо, що допомагає меншою мірою відчутти негатив економічних потрясінь. Відповідно, саме вони найбільше страждають від будь-яких потрясінь, що тягнуть за собою погіршення рівня життя. Тому студенти одразу ж стали в опозицію до влади, але спочатку виявляли її через прагнення уникати мобілізації. Однак по мірі загострення економічної ситуації вони все частіше почали вдаватися до актів відкритої непокори владі: демонстрацій, сходок, вступу до опозиційних політичних партій тощо.

При цьому посилювався конфлікт поколінь, оскільки професура прагнула знайти цивілізований, «легітимний» шлях вирішення наростаючих проблем (що характеризувало й багатьох представників старшого покоління з різних суспільних груп), тоді як студентство і молодь загалом прагнули негайно «розрубати гордієв вузол». Цей конфлікт посилював ймовірність особливо радикальних перетворень на імперському просторі, що мали поховати сам імперський конструкт.

Отже, студенти, як молодші представники вищої школи – особи більш схильні до активних дій, та й то радикального характеру, доволі швидко опинились в опозиції до влади. Відповідно, це дозволяє розглядати активізацію студентських рухів політичного характеру, що мали чітко виражену антиурядову спрямованість, як індикатор наближення докорінних потрясінь у політичній ситуації в Російській імперії. Адже ж студентство початку ХХ ст. являло «концентрат» тогочасного суспільства. Відповідно і будь-які нові суспільно-політичні процеси мали починатися спочатку саме у його середовищі, оскільки внаслідок відносно невеликої чисельності тогочасного студентства (та особливої матеріальної вразливості студентів) воно значно швидше, ніж великі суспільні групи, реагувало на зміну умов життя і вирізнялось значною концентрацією та швидким сприйняттям й реакцією на все нове. Зазначене явище в принципі характеризує студентство і в модерній історії України доводиться тим, що саме студенти ставали зачинателями всіх демократичних революцій – починаючи з Революції на граніті 1990 р. і до Революції гідності 2013-2014 рр.

Повертаючись до подій Першої світової війни потрібно ще раз наголосити, що влада Російської імперії знехтувала протестними акціями студентів, які прагнули у такий спосіб привернути увагу влади до погіршення свого становища. Така позиція засвідчувала її диктаторську сутність. Тож такі дії російської влади сприяли швидкій радикалізації молоді, а потому й всього суспільства та зрештою увінчались поваленням монархії та крахом самої

Російської імперії. Це, своєю чергою, засвідчує можливість повалення будь-яких режимів, які нехтують інтересами суспільства. Все це доводить особливу значимість вивчення історії вищої школи, в якій формувались найбільш популярні політичні теорії, а студентство було найбільш активною силою, що здійснювала їх реалізацію.

Список використаних джерел і літератури:

- Белый, М. У.** (ред.). (1984). *Киевский университет. Документы и материалы. 1834-1984*. Київ: Вища школа, 190 с.
- Губерський, Л. В., Патриляк, І.К., Колесник, В. Ф. & Чуткий, А. І.** (ред.). *Історія Київського університету: монограф.* (у 2 т., Т.1). Київ: ВПЦ «Київський університет», 2019. 716 с.
- Державний архів м. Києва.
- Зайцев, Б. П., Іваненко, В. Ю., Фадєєв, В. І., Пуделко, С. М., Мигаль, Б. К. & Посохов, С. І.** (Уклад.). (2010). *Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців* (в 2 т., Т.2). Харків: Сага, 550 с.
- Закони і розпорядження по обставинах воєнного часу. Київ, 1914. 40 с.
- Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського.
- Короткий, В. А.** (Упоряд.). (2014). *Університет Святого Володимира: студентське життя 1834-1917: зб. документів*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2014. 415 с.
- Короткий, В. А. & Ульяновський, В. І.** (Упоряд.). (2000). *Alma mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920. Матеріали, документи, спогади* (в 2 кн., Кн.1). Київ: Прайм, 703 с.
- Короткий, В. & Ульяновський, В.** (Упоряд.). (1994). *З іменем Святого Володимира* (в 2 кн., Кн.2). Київ: Заповіт, 453 с.
- Кругляк, М.** (2012). Шлюб і сім'я в житті студентів підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Мандрівець*, 5, 45–52.
- Кругляк, М. Е.** (2015). *Життя та побут студентства підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.*: монографія. Житомир: Волинь, 464 с.
- Полонська-Василенко, Н.** (1989). Революція 1917: спогади. *Український історик*, 1-4, 119–128.
- Потехін, О. В.** (2021). Про причини Першої світової війни: полемічні нотатки. *Сторінки історії: зб. наук. пр.*, 52, 153–170.
- Самойленко, Г. В. & Самойленко, О. Г.** (2005). *Ніжинська вища школа: сторінки історії*. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 420 с.
- Смолий, В. А.** (гол. ред.). (2014). *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна* (у 2 кн., Кн.1). Київ: ТОВ Кліо, 784 с.
- Смолий, В. А.** (гол. ред.). (2015). *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна* (у 2 кн., Кн.2). Київ: ТОВ Кліо, 800 с.
- Спекторський, Е. В.** (1935). *Столетие Киевского университета св. Владимира*. Белград, Репринт. вид. (2007). Киев: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 104 с.
- Ульяновський, В. І.** (2007). *Двічі професор: Степан Голубев в університетському та академічному контекстах*. Київ: НКПІКЗ «Фенікс», 360 с.

Ульяновський, В., Короткий, В. & Скиба О. (2007). *Останній ректор Університету Святого Володимира Євген Васильович Спекторський*: монограф. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 311 с.

Чикаленко Євген. (2004). *Щоденник (1907-1917)* (в 2 т., Т.1). Київ: Темпора, 428 с.

Чуткий, А. І. (2011). Питання зміни професорської культури в Києві на початку ХХ ст.: «справа Є.Д. Сташевського» та припинення М.В. Довнар-Запольським роботи в Київському комерційному інституті. *Гілея*, 49 (7), 77–83.

Чуткий, А. І. (2013). *Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906-1920 рр.)*. Ніжин: ПП Лисенко ММ, 524 с.

Чуткий, А. І. (2018). Вища школа Києва в умовах Першої світової війни: ставлення студентів до мобілізації як індикатор лояльності до імперії. *Гілея*, 136 (9), 120–126.

References:

Belyu, M. U. (Ed.). (1984). *Kievskiy universitet. Dokumenty i materialy. 1834-1984* [Kyiv University. Documents and materials. 1834-1984]. Kyiv: Vishcha shkola, 190 s. [in Russian].

Huberskyi, L. V., Patryliak, I.K., Kolesnyk, V. F., Chutkyi, A. I. (Ed.). *Istoriia Kyivskoho universytetu* [History of Kyiv University]: monohraf. (u 2 t., Vol.1). Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet», 2019. 716 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva [Kyiv State Archive]. [in Russian].

Zaitsev, B. P., Ivanenko, V. Yu., Fadiiev, V. I., Pudelko, S. M., Myhal, B. K. & Posokhov, S. I. (Comps.). (2010). *Kharkivskiy universytet XIX – pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv* [Kharkiv University of the 19th – early 20th centuries in the memories of its professors and students] (v 2 t., Vol.2). Kharkiv: Saha, 550 s. [in Ukrainian].

Zakony i rasporyazheniya po obstoyatel'stvam voyennogo vremeni. [Laws and regulations for wartime circumstances]. Kiyev, 1914. 40 s. [in Russian].

Institut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. Vernadskoho [Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V. Vernadskyi]. [in Russian].

Korotkyj, V. A. (Comps.). (2014). *Universytet Sviatoho Volodymyra: students'ke zhyttia 1834-1917* [University of St. Volodymyr: student life 1834 – 1917]: zbirnyk dokumentiv. Kyiv: VPTs «Kyivs'kyj universytet». 415 s. [in Ukrainian].

Korotkyi, V. A. & Ulianovskiy, V. I. (Comps.). (2000). *Alma mater: Universytet sv. Volodymyra naperedodni ta v dobu Ukrain'skoi revoliutsii. 1917-1920. Materialy, dokumenty, spohady* [Alma mater: University of St. Volodymyr on the eve and during the Ukrainian revolution. 1917-1920. Materials, documents, memories]. (v 2 kn., Vol.1). Kyiv: Praim, 703 s. [in Ukrainian].

Korotkyi, V. & Ulianovskiy, V. (Comps.). (1994). *Z imenem Sviatoho Volodymyra* [With the name of St. Volodymyr]. (v 2 kn., Vol.2). Kyiv: Zapovit, 453 s. [in Ukrainian].

Kruhliak, M. (2012). Shliub i sim'ia v zhytti studentiv pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Marriage and family in the lives of students of sub-Russian Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries]. *Mandrivets*, 5, 45–52. [in Ukrainian].

Kruhliak, M. E. (2015). *Zhyttia ta pobut studentstva pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [Life and everyday life of students in the Russian Ukraine of the second half of the 19th and early 20th centuries]: *monohrafiia*. Zhytomyr: Volyn, 464 s. [in Ukrainian].

- Polonska-Vasylenko, N.** (1989). Revoliutsiia 1917: spohady [Revolution of 1917: memoirs]. *Ukrainskyi istoryk*, 1-4, 119–128. [in Ukrainian].
- Potiekhin, O. V.** (2021). Pro prychny Pershoi svitovoi viiny: polemichni notatky [On the causes of the First World War: polemical notes]. *Storinky istorii: zb. nauk. pr.*, 52, 153–170. [in Ukrainian].
- Samoilenko, H. V. & Samoilenko, O. H.** (2005). *Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii* [Nizhyn Higher School: pages of history]. Nizhyn: Vydavnytstvo NDU im. M. Hoholia, TOV «Vydavnytstvo «Aspekt-Polihraf», 420 s. [in Ukrainian].
- Smolii, V. A.** (Ed.). (2014). *Velyka viina 1914-1918 rr. i Ukraina* [The Great War of 1914-1918 and Ukraine] (u 2 kn., Vol.1). Kyiv: TOV Klio, 784 s. [in Ukrainian].
- Smolii, V. A.** (Ed.). (2015). *Velyka viina 1914-1918 rr. i Ukraina* [The Great War of 1914-1918 and Ukraine] (u 2 kn., Vol.2). Kyiv: TOV Klio, 800 s. [in Ukrainian].
- Spektorskyi, E. V.** (1935). *Stoletye Kyevskoho unyversyteta sv. Vladymyra* [Centenary of the Kyiv University of St. Vladimir]. Belhrad, Reprint. vyd. (2007). Kyiv: Yzdatelsko-polihrafycheskyi tsentr «Kyevskyi unyversytet», 104 s. [in Russian].
- Ulianovskiy, V. I.** (2007). *Dvichi profesor: Stepan Holubiev v universytetskomu ta akademichnomu kontekstakh* [Twice a professor: Stepan Golubev in university and academic contexts]. Kyiv: NKPIKZ «Feniks», 360 s. [in Ukrainian].
- Ulianovskiy, V., Korotkyi, V. & Skyba O.** (2007). *Ostannii rektor Universytetu Sviatoho Volodymyra Yevhen Vasylovykh Spektorskyi* [The last rector of the University of St. Volodymyr Yevhen Vasyliovych Spektorskyi]: monohraf. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskyi universytet», 311 s. [in Ukrainian].
- Chykalenko Yevhen.** (2004). *Shchodennyk (1907-1917)* [Diary (1907-1917)]. (v 2 t., Vol.1). Kyiv: Tempora, 428 s. [in Ukrainian].
- Chutkyi, A. I.** (2011). Pytannia zminy profesorskoj kultury v Kyievi na pochatku XX st.: «sprava Ye.D. Stashevskoho» ta pryypynennia M. V. Dovnar-Zapolskym roboty v Kyivskomu komertsiiinomu instytuti [The issue of changes in professorial culture in Kyiv at the beginning of the 20th century: “the case of E.D. Stashevsky” and termination of M.V. Dovnar-Zapolsky worked at the Kyiv Commercial Institute]. *Hileia*, 49 (7), 77–83. [in Ukrainian].
- Chutkyi, A. I.** (2013). *Kyivskyi komertsiiinyi instytut: vytyky ta istorychnyi postup (1906-1920 rr.)*. [Kyiv Commercial Institute: origins and historical progress (1906-1920)]. Nizhyn: PP Lysenko MM, 524 s. [in Ukrainian].
- Chutkyi, A. I.** (2018). Vyshcha shkola Kyieva v umovakh Pershoi svitovoi viiny: stavlennia studentiv do mobilizatsii yak indykator loialnosti do imperii [Higher school of Kyiv in the conditions of the First World War: attitude of students to mobilization as an indicator of loyalty to the empire]. *Hileia*, 136 (9), 120–126. [in Ukrainian].

Отримано: 08.12.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-38.156-166
УДК 930.1:94(477)

МОГИЛЬНИЙ Леонід – доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (mohylnyi@knu.ua)

ORCID 0000-0002-3167-2411
Researcher ID AAB-3942-2020

MOHYLNYI Leonid – Doctor of Historical Science, Professor, Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine of Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60, Volodymyrska Street, Kyiv, index 01033, Ukraine (mohylnyi@knu.ua)

Бібліографічний опис статті: Могильний, Л. (2022). Наукове співробітництво Михайла Слабченка і Сергія Єфремова в 1926-1929 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (38), 156-166.

НАУКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО МИХАЙЛА СЛАБЧЕНКА І СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА В 1926-1929 рр.

Анотація. На початку ХХ ст. до української інтелігенції приєдналася досить активна в політичному і науково-освітньому плані молодь. Перед нею стояв нелегкий вибір – обрати напрямок свого внеску у реформування тодішнього українського суспільства. Частина молодих людей однозначно вирішила розірвати з науково-освітньою діяльністю своїх батьків і зайнятися політичною роботою, інша – поєднувати як політичну, так і культурно-освітню та наукову працю. Яскравим прикладом співпраці прихильників різних ідеологічних позицій можна назвати Михайла Слабченка і Сергія Єфремова. Суспільно-політичні погляди учених визначили напрями їхньої українознавчої діяльності, яка розпочалася одразу після долучення до культурно-освітньої роботи місцевих українофільських громад. Особливо потрібно відзначити їхню працелюбність і безвідмовність в організації різноманітних освітніх заходів, діяльності «Просвіти», Наукових товариств, роботі в комісіях Української Академії наук. У них відбулося зближення їх позицій щодо розвитку вітчизняної освіти та науки. **Мета роботи** полягає в аналізі проукраїнської роботи представників різних політичних ідеологій – М. Слабченка як прихильника української соціал-демократії та С. Єфремова як одного з активних представників української ліберальної інтелігенції першої третини ХХ ст. **Методологія дослідження.** Серед методів, застосованих для розкриття теми, використано методи узагальнення і синтезу, принципи історизму, об'єктивності та науковості. **Наукова новизна.** У статті на основі опублікованих і неопублікованих архівних матеріалів досліджена організаційна та наукова співпраця відомих вчених М. Слабченка та С. Єфремова щодо розвитку наукових осередків півдня України, що й обумовлює її наукову новизну. **Висновки.** Вивчення співробітництва М. Слабченка і

С. Єфремова дозволило виділити етап їхньої співпраці, а саме 1926-1929 рр., коли відбувалося створення Одеського наукового товариства та обрання М. Слабченка академіком ВУАН.

Ключові слова: Слабченко Михайло, Сергій Єфремов, «Просвіта», Українська Академія наук, Спілка визволення України.

THE SCIENTIFIC COOPERATION OF MYKHAILO SLABCHENKO AND SERHII IEFREMOV IN 1926-1929

Abstract. At the beginning of the 20th century, the Ukrainian intelligentsia was joined by young people active in political, scientific, and educational terms. It faced a difficult choice – to choose the direction of its contribution to the reform of Ukrainian society at that time. Some of the young people clearly decided to break with the scientific and educational activities of their parents and engage in political work, while others chose to combine both political and cultural, educational and scientific work. Mykhailo Slabchenko and Serhii Iefremov can be called a vivid example of the cooperation between supporters of different ideological positions. Socio-political views of scientists determined the direction of their Ukrainian studies activities, which began immediately after joining the cultural and educational work of local Ukrainophile communities. It is essential to note their industriousness and unflinchingness in the organization of various educational events, activities of “Prosvita”, Scientific Societies, and work in commissions of the Ukrainian Academy of Sciences. They had a convergence of their positions regarding developing national education and science. **The purpose of the work** is to analyze the pro-Ukrainian work of representatives of various political ideologies – M. Slabchenko as a supporter of Ukrainian social democracy and S. Iefremov as one of the active representatives of the Ukrainian liberal intelligentsia of the first third of the 20th century. **The research methodology.** The methods of generalization and synthesis, principles of historicism, objectivity, and scientificity were used among the methods used to reveal the topic. **The scientific novelty.** In the article, based on published and unpublished archival materials, the organizational and scientific cooperation of the famous scientists M. Slabchenko and S. Iefremov in relation to the development of scientific centres in the south of Ukraine, which determines its scientific novelty, is investigated. **Conclusions.** The study of the cooperation of M. Slabchenko and S. Iefremov made it possible to highlight the stage of their cooperation, namely 1926-1929, when the Odesa Scientific Society was created, and M. Slabchenko was elected an academician of the Ukrainian Academy of Sciences.

Key words: Mykhailo Slabchenko, Serhii Iefremov, “Prosvita”, Ukrainian Academy of Sciences, Union for the Liberation of Ukraine.

Постановка проблеми. Досліджуючи український національно-визвольний рух, вчені переважно зосереджували увагу на процесах, які спрямовувалися найактивнішими його представниками, й вивчали біографії провідних українських політиків, вчених, освітян. Вивчення співробітництва діячів із різними політичними поглядами у громадсько-політичному житті, освітній сфері і наукових закладах, як правило, не часто ставало об'єктом зацікавленень українських істориків. Однак багато таких представників українського руху першої чверті ХХ ст. усе ж представляють науковий інтерес як особистостей, які на собі перенесли всі виклики того буремного часу. Частина з них

психологічно зламалася та зникла у вирі подій, інші пристосувалися і намагалися не проявляти свою активність. Однак окремі особистості, зважаючи на політичні обставини та поклики власної душі, переключилися на освітні і наукові проекти, в яких мали можливість проявити свої здібності і таланти.

На теперішній час немає публікацій, які б намагалися проаналізувати і охарактеризувати співпрацю М. Слабченка і С. Єфремова, їх становлення і розвиток у процесі суспільно-політичних подій в Україні.

Аналіз джерел та останні дослідження. Останні десятиріччя демонструють тенденції до зростання інтересу дослідників до освітньої та наукової спадщини відомих діячів та їхнього співробітництва у різних сферах діяльності. Події історії національно-державного відродження України посилили такі зацікавлення щодо персоналій, які займалися українознавчою роботою та належать до кола відомих дослідників та науковців. З 1991 р., коли було відновлено незалежність України, до сьогодні в сучасній вітчизняній історіографії здійснено лише декілька спроб розглянути і об'єктивно оцінити життя і наукову співпрацю М. Слабченка і С. Єфремова. Серед них монографії С. Водотики (Водотика, 1998), В. Заруби (Заруба, 2004а, 2004б), А. Санцевича (Санцевич, 1993), статті Б. Винара (Винар, 1983), В. Савченка (Савченко, 2017) та інших, які у своїх працях, в загальних рисах, описували їхню наукову співпрацю, однак не повністю розкривали погляди вчених щодо державності України, їх ставлення до суспільно-політичних подій того часу, власне не звернули уваги на ті обставини, що зближували позиції вчених. Інформацію про наукову співпрацю М. Слабченка та С. Єфремова можна також знайти у щоденниках С. Єфремова (Єфремов, 1997), спогадах Н. Полонської-Василенко (Полонська-Василенко, 2011) тощо. Особливу цінність для розкриття цілей і обставин співпраці становлять архівні матеріали ГДА СБУ (тт. 152, 154) (Галузевий державний архів Служби Безпеки України, ф. 13, спр. 67098, тт. 152, 153), незважаючи на те, що потребують належного критичного сприйняття, враховуючи обставини їх написання.

Мета статті полягає в аналізі спільної проукраїнської наукової роботи представників різних ідеологій – М. Слабченка як прихильника української соціал-демократії та С. Єфремова як одного з активних представників української ліберальної інтелігенції першої третини ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. М. Слабченко народився у 1862 р. у передмісті Одеси на Нерубайських хуторах у сім'ї робітника (ГДА СБУ, т. 152, арк. 112), а С. Єфремов – у 1876 р. у сім'ї священника у с. Пальчик на Черкащині (Могильний, 2011, с. 39). Між ними була вікова різниця у 14 років, яка ніколи не впливала на їхню наукову співпрацю. Молодший за М. Слабченка С. Єфремов знаходився у Києві у середовищі провідних діячів українського національно-визвольного руху, через свою активну громадську позицію та перебування на вищих посадах в УАН поступово став відігравати провідну роль у їхньому співробітництві, а М. Слабченко зайняв місце ре-

гіонального керівника наукового осередку півдня України. У відносинах між вченими не спостерігалося ні конкуренції, ні спроб домінування. Вони працювали на майбутнє української науки. Як у свій час писав С. Єфремов, політичні опоненти повинні «подати одні одним руки на знак згоди і йти до спільної мети» (Єфремов, 2011, с. 65–66). Мається на увазі приналежність М. Слабченка до УСДРП, а С. Єфремова до УПСФ і різні пріоритети наукової і культурно-освітньої роботи цих політичних сил.

Великий вплив на формування поглядів і М. Слабченка, і С. Єфремова мало їхнє власне оточення та сім'ї, які засуджували соціальну несправедливість, брехню, нещирість і двоєдушність (Санцевич, 1993, с. 6) та, безумовно, самоосвіта і «шукання кращих форм людського існування» (Єфремов, 2011, с. 206, 221–222, 256, 316).

За словами М. Слабченка, у духовній школі, де українців «карали за мужичення», «почав себе» усвідомлювати як українець (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 67098, т. 152, арк. 112), «національна свідомість [...] сполучилася з соціальною» (Санцевич, 1993, с. 7). Завершити навчання йому не вдалося через захоплення революційними ідеями («що так були далекі від тодішнього життя») і поширення відповідної літератури серед однолітків (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 67098, т. 152, арк. 112–113).

У С. Єфремова пробудження національної самосвідомості відбувалося поступово з раннього дитинства і спілкування з однолітками з селянських родин і завершилося під впливом Київської семінарської українофільської громади та її найактивнішого керівника – О. Кониського (Єфремов, 2011, с. 350). «Не знаходячи на це відповіді в офіціальних межах, ми шукали її сторонніми засобами – у старших товаришів, у книжках, в знайомствах поза мурами семінарії, в програмах – тоді ще писаних – і гуртках самоосвіти» (Єфремов, 2011, с. 329).

І в С. Єфремова, і в М. Слабченка не було особливого потягу до продовження навчання у духовних закладах. Обидва хлопці, незалежно від волі батьків, під впливом обставин вирішили здобути університетську освіту.

С. Єфремов у 1897 р. вступив на юридичний факультет Київського університету, де приєднався до студентської громади, через яку продовжував займатися культурно-просвітньою роботою під кураторством Київської старої громади і Всеукраїнської безпартійної організації. Його особливим покликанням стала видавнича і журналістська робота у ліберальних виданнях та проектах (Єфремов, 2011, с. 407, 420, 425, 439–448).

У цей же час М. Слабченко вступив на історико-філологічний факультет Новоросійського університету Одеси (Заруба, 2004б, с. 21). Брав активну участь у діяльності української студентської громади, через що його неодноразово відраховували з вишу (Музичко, 2011, с. 289–290). Впродовж навчання в університеті він отримав срібну і золоту медалі за конкурсні роботи. Своїм науковим керівником і вчителем називав І. Линниченка, який неодноразово підтримував свого учня (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 67098, т. 152, арк. 118; Заруба,

2004б, с. 46, 48; Полонська-Василенко, 2011, с. 456). Активна національна позиція привела М. Слабченка до лав одеського товариства «Просвіта» (Заруба, 2004а, с. 25, 61–62), зблизила його з представниками ліберального українства Одеси і визначила подальшу траєкторію його життя. На думку В. Заруби, в громадській праці М. Слабченко віддавав перевагу ненасильницьким, пропагандистським, а не збройним засобам боротьби за соціальне і національне визволення українців (Заруба, 2004а, с. 62). І все подальше його життя було спрямоване на зміцнення позицій української мови, розгортання наукових українознавчих досліджень, відстоювання національних інтересів українського народу, що надзвичайно зближувало М. Слабченка з представниками громадського руху, зокрема такими як С. Єфремов, А. Ніковський, М. Комаров та ін.

За спогадами вченого, у студентські роки він перебував під впливом російських соціал-демократів, однак швидко зрозумів близькість власних поглядів і діяльності Революційної української партії (РУП, з 1905 р. – УСДРП). Тим паче, партія «мала свій гектограф, бібліотеку і агітаторів» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 67098, т. 152, арк. 113; Санцевич, 1993, с. 8). У 1903 р. він вступив до її лав і перебував у ній аж до 1918 р. (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 67098, т. 152, арк. 2). Тривалий час співпрацював із місцевими українськими соціал-демократами, зокрема В. Чехівським (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 67098, т. 152, арк. 22; Могильний, 2016, с. 62–63), В. Герасименком (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 67098, т. 152, арк. 30) і О. Темницьким (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 67098, т. 152, арк. 117; Могильний, 2011, с. 31), які інколи брали участь в українознавчій роботі з представниками українофільського ліберального руху – односторонцями С. Єфремова – зокрема, А. Ніковським (Могильний, 2013, с. 14), а через нього з Одеською українофільською громадою.

Напередодні Першої світової війни у 1913–1914 рр. співробітництво М. Слабченка з лібералами продовжується, він стає постійним співробітником газети «Рада» (Миронець, 2010, с. 15). Робота у «Раді» допомогла йому краще зрозуміти мету ліберальних українців у сфері науки, освіти тощо. А зважаючи, що С. Єфремов був одним з найактивніших дописувачів газети, то відбулося і певне зближення позицій українських вчених щодо вирішення українського питання. Цьому сприяв, власне, і односторонець С. Єфремова А. Ніковський, який намагався залучити до роботи в «Раді» перспективних працівників (Могильний, 2013, с. 14).

За словами М. Слабченка, події 1917–1920 рр. викликали у багатьох свідомих українців запитання – чому так «болісно» в Україні відбувається революція? (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 67098, т. 152, арк. 8). Однією з причин невдач він називав надто поступливу політику Української Центральної Ради, учасників якої інколи характеризував як «праздноболтаючих» і «політичними м'якунами» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 67098, т. 152, арк. 72), а саму УЦР – «організацією м'яких душ і сентиментів» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 67098, т. 152, арк. 115; Заруба, 2004б, с. 14) через відсутність чіткої внутрішньої та зовнішньої по-

літики. На думку В. Заруби і О. Музичко, М. Слабченко помічав і багато позитивних моментів у діях УЦР – розумне вирішення національного питання, демократичність і прагнення до незалежності – «були найліпші бажання – задовольнити якомога більшу частину населення, розв'язати як найліпше питання, поставлені революцією» (Заруба, 2004а, с. 71; Музичко, 2011, с. 295). У обох згаданих випадках можна помітити і відбиття особистого ставлення до керівництва УЦР – критичного до М. Грушевського та позитивного до С. Єфремова, який тривалий час займався саме міжнаціональними відносинами у внутрішній політиці УЦР.

Як і С. Єфремов, М. Слабченко з обережністю сприйняв початок революційних подій, сподіваючись на вирішення головних вимог українців – створення національних шкіл, наукових закладів, періодичних видань. Розв'язання цілої низки подібних завдань пов'язувалося вченими із загальними процесами демократизації суспільства і влади. Саме у цій площині пересікалися інтереси обох діячів українського руху. Так, як і С. Єфремов, пропонував усім представникам різних політичних ідеологій об'єднатися задля розвитку української науки. Це та сфера співпраці, яка буде корисною для усіх патріотів України.

Прихід до влади більшовиків, за словами Т. Слабченка, призвів до тимчасової «розгубленості серед інтелігенції взагалі та української зокрема», «не стало селянської України, не стало значить української держави, не стало тієї українізації, про яку я чував в 1918 р., словом та Україна, яку я колись ще малював в своїй голові не появлялась» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 67098, т. 153, арк. 38).

Початок 1920-х рр. М. Слабченко і С. Єфремов характеризували як дуже складний період як у національному, політичному, так і економічному плані. Була маленькою заробітна плата, «голодний рік таким тяжким був, що я готов був перебити родину, щоб не бачити її страждання» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 67098, т. 152, арк. 120), навіть з доплатами чимало людей голодували (Єфремов, 1997, с. 56, 58–59). Українські школи перебували на «задворках, гроші їм відпускалися в останню чергу і ніби з милості», до української мови ставилися погано, «в селі провадилася русифікація», українська кооперація і Українська учительська спілка утискала «тими самими, хто вчора ще був представником єдиної неделимої і висловлювався проти української культури», у вищій школі мало хто наважувався проводити заняття українською мовою (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 67098, т. 152, арк. 119). З погляду М. Слабченка, така скрутна ситуація залежала «виключно від нашої малої національної свідомості і культурності» і повернення на посади в наукових і освітніх закладах прихильників колишньої шовіністичної імперської політики (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 67098, т. 152, арк. 119; Водотика, 1998, с. 38), та, за словами С. Єфремова, – «все вбила проклятуща казенщина, офіційщина, примус» (Єфремов, 1997, с. 36). Будь-які прорахунки більшовицької влади викликали обурення з боку українських діячів, критика стосувалася як освітньої політики, так і вирішення національного питання.

Як писав М. Слабченко, «очевидно, про Україну ніхто серйозно не хоче думати», «значить, українське національне діло тільки в наших же українських руках» (Заруба, 2004а, с. 89; Водотика, 1998, с. 34). Такі думки стали загальними для багатьох представників українського національного руху. Саме вони допомагали відкладати ідеологічні розбіжності на другий план, а на перше місце висувати злагоджену спільну роботу у сфері освіти, науки і культури. Тобто там, де більшовицька влада впродовж 1920-х років чинила найменше перешкод, а то й намагалася штучно підіграти культурно-освітнім очікуванням українців.

Активна наукова діяльність забирала багато часу, і, як зізнавалися М. Слабченко та С. Єфремов, навіть у вільний від роботи час «на політичні теми говорити не доводилося, коли що й говорилося, то очевидні пустяки» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 67098, т. 152, арк. 41) з «нахилом до компромісовості» і відсутності довіри до найближчого оточення (Єфремов, 1997, с. 45, 69, 408). Серед політичних питань, які їх цікавили, було майбутнє України, її державності (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 67098, т. 152, арк. 41). У М. Слабченка думки були більш ідеалістичні, а у С. Єфремова – скептичні: «всі сподівалися якихсь перемін і всі їх бажають», як наслідок «серед теперішнього безладдя й дурниць безконечних», «хто чого хоче, той теє й бачить» (Єфремов, 1997, с. 375, 416).

Уперше про М. Слабченка С. Єфремов у своєму щоденнику, який він вів з 1 травня 1923 р., написав лише 19 лютого 1926 р. згадуючи про написання йому листа з підтримкою проекту створення наукового товариства в Одесі (Єфремов, 1997, с. 245; Заруба, 2004б, с. 70). Після цього С. Єфремов досить регулярно фіксує у своїх записах листування з колегою, хоча до цього часу їхні інтереси не пересікалися, «адже про Слабченка ні з ким ніколи не говорив та й не цікавився і не згадував про його ніколи» (Єфремов, 1997, с. 373). Листи до Одеси С. Єфремов відписував 11 листопада 1926 р., 23 березня, 30 червня, 26 липня, 19 серпня, 4 вересня, 21 жовтня, 5 і 28 листопада 1927 р., 9 січня, 9 квітня, 19 і 26 травня, 10 липня, 23 грудня 1928 р., 10 квітня 1929 р. (Єфремов, 1997, с. 482, с. 519, с. 523, с. 525, с. 527, с. 428, с. 536, с. 543, с. 553, с. 575, с. 614, с. 635, с. 638, с. 660, с. 713, с. 752). Тобто активна переписка двох вчених загалом тривала більше трьох років. Вони переважно обговорювали організаційні проблеми, що виникали у М. Слабченка щодо створення і діяльності Одеського наукового товариства, обмінювалися науковою літературою. С. Єфремов зі свого боку також намагався підтримати М. Слабченка через організацію рішення ВУАН щодо включення Одеського наукового товариства до числа академічних установ. А, зважаючи на потреби розвитку української історичної науки, С.Єфремов вважав за необхідне не тільки на словах, але і у справах підтримати одеського науковця.

У свою чергу, М. Слабченко написав свого першого листа до С. Єфремова 15 лютого 1926 р. у зв'язку із заснуванням Одеського наукового товариства (Заруба, 2004б, с. 65). Вчені листувалися щодо різних аспектів статуту Одеського наукового товариства, організації його наукових видань, підтрим-

ки публікацій учнів М. Слабченка і його особистих досліджень. Листи датувалися 20 і 25 лютого, 28 березня, 25 вересня, у листопаді 1926 р., 2 січня, 16 і 19 лютого, 18 березня, 4 квітня, 8 і сер. червня, 12 липня, поч., 8 і 24 вересня, 10 і 25 жовтня, поч. і 10 листопада, 25 грудня 1927 р., 12 січня, 4 і 20 квітня, 21 травня, 27 червня, жовтень, 17 грудня 1928 р. (Заруба, 2004б, с. 68, 71, 73, 102, 104–105, 108, 109, 110–118, 120–124, 126–134, 141, 143–146, 151, 160). Перша очна зустріч між вченими відбулася лише влітку 1927 р. (Водотика, 1998, с. 34). Що цікаво, вчені з цікавістю спілкувалися і не виявили явних суперечностей свого бачення розвитку української науки.

У своїх листах М. Слабченко надзвичайно позитивно відгукувався про С. Єфремова, який намагався допомогти своєму колезі з організацією Наукового товариства в Одесі як філіалу Всеукраїнської Академії наук та вирішити різноманітні питання, що стосувалися наукової роботи. Зокрема, у листах до О. Оглоблина характеризував його як «людину дуже гарну» (Заруба, 2004б, с. 70, 87), називав «першим джентльменом Києва» (Заруба, 2004б, с. 76), пропонував обрати почесним членом Одеського наукового товариства, називає вченого «хрещеним батьком» Одеського наукового товариства (Заруба, 2004б, с. 101, 109). В одному з листів припускав, що С. Єфремов до нього «ставиться тільки ввічливо, можливо, подобається йому моя енергія, але чудово знає, що ми з ним не попучки, розпинатись за мене не стане, зближуватися не буде» (Заруба, 2004б, с. 107). У одному з листів до С. Єфремова М. Слабченко досить самокритично пише і про свої вади характеру, які стосуються негативного ставлення до колег по наукових інтересах, мовляв, «стаю старим і злобним» (Заруба, 2004б, с. 118).

У знак поваги до С. Єфремова, наприкінці вересня 1926 р. його однодумці і колеги ініціювали відзначення ювілею вченого в Одесі до його 50-річчя з дня народження. Серед ініціаторів був і М. Слабченко (Єфремов, 1997, с. 406; Заруба, 2004б, с. 102), який таким чином прагнув віддячити за допомогу в організації Одеського наукового товариства. На прохання С. Єфремова святкування не проводили.

11 червня 1928 р. С. Єфремов приїхав до Одеси і серед знайомих, яких він відвідав, були М. Слабченко і Б. Комаров. «Знов повійнуло на мене турботами, що їх полишив був далеко за собою» (Єфремов, 1997, с. 652). Як писав М. Слабченко, «час іде, а ми по суті не змінилися ніскільки; революція не змінила наших поглядів», «у всякому разі зміни незначні», «саме життя складається і ведеться так, що поглядам нема чого радикально мінятись» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 67098, т. 152, арк. 8). М. Слабченко зізнавався, що окремі колеги, знаючи його проукраїнські переконання, називали його «петлюрівцем» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 67098, т. 152, арк. 19), однак С. Єфремов незважаючи на такі обставини все ж намагався всіляко колегу підтримати у вирішенні організаційних та фінансових питань Одеського наукового товариства. Підтримка з боку С. Єфремова пояснювалася неабиякою працелюбністю і результативністю М. Слабченка не тільки як вченого, але і як талановитого органі-

затора наукових українських регіональних студій. Саме такі люди, на думку С. Єфремова, були здатні розвивати українську науку.

Під час антиєфремівських акцій у 1928-1929 рр. М. Слабченко був серед тих його колег, які однозначно відмовилися підписувати протест проти вченого (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 67098, т. 152, арк. 22; Єфремов, 1997, с. 714; Даниленко, 2012, с. 545), чим одразу викликав необгрунтовану критику з боку прихильників більшовицького режиму. Крім того, в жовтні 1928 р. у листі і 26 грудня 1928 р. перебуваючи в Києві, М. Слабченко не побоявся особисто зустрітися і з'ясувати не лише обставини щодо публікації «Запорозького архіву» (Водотика, 1998, с. 35), а й підтримати С. Єфремова (Єфремов, 1997, с. 714; Заруба, 2004б, с. 151, 164).

Працьовитість і наполеглива діяльність М. Слабченка в українознавчій роботі стала одним із аргументів для С. Єфремова щодо підтримки його кандидатури до складу Всеукраїнської Академії наук під час голосування 26 червня 1929 р. (Винар, 1983, с. 26; Єфремов, 1997, с. 776; Полонська-Василенко, 2011, с. 363). С. Єфремов у своєму «Щоденнику» однозначно написав, що серед усіх нових академіків «маємо хіба одного робітника – Слабченка», «решта для мебелі» (Єфремов, 1997, с. 776). Власне, це останнє, що встиг зробити один вчений для іншого перед розгортанням арештів у сфабрикованій судовій справі так званої «Спілки визволення України».

Упродовж останніх років перед арештом ДПУ уважно стежило за змістом листів як М. Слабченка, так і С. Єфремова та збирало про них будь яку інформацію з різних джерел (Даниленко, 2012, с. 29). Однак, нічого підозрілого не виявило.

Як писала Н. Полонська-Василенко, впродовж шести тижнів тривав процес, робилося все, щоб принизити цих людей, поставити на коліна, змусити визнати свої помилки і визнати вищість радянської влади (Полонська-Василенко, 2011, с. 437). Фактично звинувачених у справі СВУ судили не за антибільшовицьку діяльність, а за їхні проукраїнські переконання. Чим давали сигнал усім іншим українцям – офіційно не дозволені прояви українського патріотизму у будь-якій сфері діяльності сприйматимуться радянською владою як антирадянська робота.

Висновки. Таким чином, враховуючи критичне ставлення до архівних матеріалів, спогади сучасників і наявні наукові дослідження з цього питання, можна прийти до висновку про зближення позицій представників різних українських політичних сил, які прагнули закласти фундамент побудови Української держави шляхом розвитку не тільки політичних інституцій, але й міцної основи для розвитку української шкільної освіти, діяльності вітчизняної преси. Як для М. Слабченка, так і для С. Єфремова важливою складовою успішності України вважалася підтримка та розбудова наукових інституцій. Особливо в контексті роботи УАН, її підрозділів та місцевих філій у формі наукових товариств. Незважаючи на відхід від активних форм по-

літичної діяльності і зосередження на формуванні молодого покоління науковців, обидва вчені свою роботу сприймали не тільки як наукову, але і певною мірою і як державницьку, за що, власне, і потрапили під удар більшовицької влади.

Вивчення співробітництва М. Слабченка і С. Єфремова дозволило виділити етап їхньої організаційної і наукової роботи, а саме 1926-1929 рр., коли відбулася їхня співпраця щодо створення Одеського наукового товариства та обрання М. Слабченка академіком ВУАН.

Зважаючи на вивчення життя і діяльності М. Слабченка і С. Єфремова, найбільш перспективним напрямом досліджень про вчених може бути продовження пошуку нових джерел їхньої співпраці для більш повного розкриття тих політичних, наукових і культурницьких заходів, які обговорювалися і розроблялися проукраїнською спільнотою того часу.

Список використаних джерел і літератури:

Винар, Б. (1983). Академік Михайло Слабченко (матеріали до біографії та бібліографії). *Український історик*, 1, 19–39.

Водотика, С. Г. (1998). *Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості*. Київ, Херсон, 156 с.

Галузевий державний архів Служби безпеки України.

Даниленко, В. М. (Упоряд.). (2012). *Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927-1929 рр.* Київ: Темпора, 756 с.

Єфремов, С. (2011). *Щоденник. Про дні минулі [Спогади]*. Київ: Темпора, 792 с.

Єфремов, С. О. (1997). *Щоденники, 1923-1929*. Київ: ЗАТ «Газета «Рада», 848 с.

Заруба, В. М. (2004а). *Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882-1952): монографія*. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 456 с.

Заруба, В. М. (2004б). *Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882-1952)*. Дніпропетровськ: Юрид. акад. МВС; Ліра ЛТД, 352 с.

Миронець, Н. (Упоряд.). (2010). Чикаленко Є. – Ніковський А. Листування 1908-1921 роки. Київ: Темпора, 448 с.

Могильний, Л. (2013). Андрій Васильович Ніковський: життєвий шлях та суспільно-політична діяльність. *Часопис української історії*, 26, 14–18.

Могильний, Л. (2016). Володимир Чехівський: постать на тлі епохи. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 134, 62–66.

Могильний, Л. (2011). *Сергій Єфремов у суспільно-політичному житті України*. Київ: ТОВ «ПанТот», 296 с.

Музичко, О., Хмарський, В. (2011). Михайло Слабченко: неконформіст у науці та громадському житті. *Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр.:* монографія. Одеса: ТЕС, 288–313.

Полонська-Василенко, Н. (2011). *Спогади*. Київ: Києво-Могилянська академія, 591 с.

Савченко, В. А. (2017). Політичні уподобання професора М. Слабченка. *Чорноморська минувшина = Chornomor's'ka tynuvshyna: записки Відділу історії козацтва на Півдні України*, (12). Одеса: Друк Південь, 111–119.

Санцевич, А. В. (1993). *Видатний український історик М. Є. Слабченко*. («Історичні зошити»). Київ, 68 с.

References:

- Vynar, B.** (1983). Akademik Mykhailo Slabchenko (materialy do biohrafii ta bibliohrafii) [Academician Mykhailo Slabchenko (Materials for Biography and Bibliography)]. *Ukrainian historic*, 1, 19–39. [in Ukrainian].
- Vodotyka, S. H.** (1998). *Akademik Mykhailo Yelyseiovych Slabchenko. Narys zhyttia ta tvorchosti* [Academician Mykhailo Yelyseiovych Slabchenko. Essay on Life and Work]. Kyiv, Kherson, 156 s. [in Ukrainian].
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Branch State Archive of Security Service of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Danylenko, V. M.** (Comps.) (2012). *Ukrainska intelihentsiia i vlada: Zvedennia sekretnoho viddilu DPU USRR 1927-1929 rr.* [Ukrainian Intelligentsia and Government: Reports of the Secret Department of the State Political Department]. Kyiv: Tempora, 756 s. [in Ukrainian].
- Yefremov, S.** (2011). *Shchodennyk. Pro dni mynuli (Spohady)* [Diary. About the past Days (Memoirs)]. Kyiv: Tempora, 792 s. [in Ukrainian].
- Yefremov, S.** (1997). *Shchodennyky, 1923-1929* [Diaries, 1923-1929]. Kyiv: ZAT «Hazeta «Rada», 848 s. [in Ukrainian].
- Zaruba, V. M.** (2004a). *Istoryk derzhavy i prava Ukrainy akademik M. Ye. Slabchenko (1882-1952): monohrafiia* [Historian of State and Law of Ukraine: Academician M.Y. Slabchenko (1882-1952)]. Dnipropetrovsk: PP «Lira LTD», 456 s. [in Ukrainian].
- Zaruba, V. M.** (2004b). *Mykhailo Slabchenko v epistolarii ta memuarii spadshchyni (1882-1952)* [Mykhailo Slabchenko in the Epistolary and Memoir Heritage (1882-1952)]. Dnipropetrovsk: Yuryd. akad. MVS; Lira LTD, 352 s. [in Ukrainian, in Russian].
- Myronets, N.** (Comps.). (2010). *Chykalenko Ye. – Nikovskiy A. Lystuvannia 1908-1921 roky* [Chykalenko Ye. – Nikovskiy A. Correspondence 1908-1921]. Kyiv: Tempora, 448 s. [in Ukrainian].
- Mohylnyi, L.** (2013). *Andrii Vasylovych Nikovskiy: zhyttievyi shliakh ta suspilno-politychna diialnist* [Andriy Vasyliovych Nikovsky: Life and Social and Political Activity]. *Chasopys ukrainskoi istorii*, 26, 14–18. [in Ukrainian].
- Mohylnyi, L.** (2016). *Volodymyr Chekhivskiy: postat na tli epokhy.* [Volodymyr Chekhivskiy: a Figure in the Context]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia*, 134, 62–66. [in Ukrainian].
- Mohylnyi, L.** (2011). *Serhii Yefremov u suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy* [Serhiy Yefremov in the Social and Political Life of Ukraine]. Kyiv: TOV «PanTot», 296 s. [in Ukrainian].
- Muzychko, O., Khmarskyi V.** (2011). *Mykhailo Slabchenko: nonkonformist u nauksi ta hromadskomu zhytti* [Mykhailo Slabchenko: Nonconformist in Science and Public Life]. *Chornomorska khvyliia Ukrainskoi revoliutsii: providnyky natsionalnoho rukhu v Odesi u 1917-1920 rr.: monohrafiia.* Odesa: TES, 288–313. [in Ukrainian].
- Polonska-Vasylenko, N.** (2011). *Spohady* [Memoirs]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia, 591 s. [in Ukrainian].
- Savchenko, V. A.** (2017). *Politychni upodobannia profesora M. Slabchenka* [Political Beliefs of Professor M. Slabchenko]. *Chornomorska mynuvshyna: zapysky Viddilu istorii kozatstva na Pivdni Ukrainy* [The Black Sea Past: Works of the Department of Cossack History in Southern Ukraine], (12). Odesa: Druk Pivden, 111–119. [in Ukrainian].
- Santsevych, A. V.** (1993). *Vydatnyi ukrainskyi istoryk M. Ye. Slabchenko* [Prominent Ukrainian historian M. Y. Slabchenko]. «Istorychni zoshyty». Kyiv, 68 s. [in Ukrainian].

Отримано: 01.12.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-38.167-177
УДК 378.011.3-051:37](477.43/44)«195/196»

МАТУШОК Галина – аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, індекс 21000, Україна (matushok_galina@ukr.net)

ORCID 0000-0003-4589-7993

MATUSHOK Halyna – PhD-student of the Department of World History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, 32, Ostrozhskoho Str., Vinnytsia, index 21000, Ukraine (matushok_galina@ukr.net) (matushok_galina@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Матушок, Г. (2023). Науково-дослідна робота викладачів педагогічних закладів вищої освіти УРСР у роки хрущовської «відлиги» (на прикладі Вінницького і Кам'янець-Подільського педінститутів). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (38), 167-177.

НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА ВИКЛАДАЧІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВИТИ УРСР У РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ» (НА ПРИКЛАДІ ВІННИЦЬКОГО І КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТІВ)

Анотація. *Мета статті* – на основі архівних джерел і матеріалів періодичної преси проаналізувати основні напрями науково-дослідної роботи викладачів Вінницького і Кам'янець-Подільського педінститутів у роки хрущовської «відлиги». **Методологічною основою дослідження** є принципи історизму, системності та всебічності, проблемно-хронологічний та діахронний методи. **Наукова новизна статті** визначається тим, що комплексно проаналізовано тематику науково-дослідних робіт викладачів вищезазначених педінститутів, підготовку ними дисертаційних досліджень, наукових праць, участь у конференціях. **Висновки.** Науково-дослідна робота була важливим напрямком діяльності Вінницького і Кам'янець-Подільського педінститутів. Основна відповідальність за її провадження лежала на викладацькій корпорації, яка основну увагу у своїх дослідженнях приділяла педагогічній проблематиці, що спрямовувалася на покращення навчально-виховної та методичної роботи у ЗВО і школах. Важливим напрямом діяльності педагогічних вишів була підготовка викладачами докторських і кандидатських дисертацій. Задля активізації процесу керівництво закладу використовувало різні шляхи (цільова та річна аспірантура, творчі відпустки, скорочення академнанвантаження тощо). Однак, низка науковців не змогли захистити роботи, насамперед, через відсутність механізму координації наукових досліджень. Викладачі готували монографічні дослідження, підручники і посібники, статті, частина з яких вийшла у престижних наукових журналах. Однак загальна кількість праць викладачів вишів була незначною (щорічно у середньому на один

інститут видавалося 45 праць). Більша частина з них друкувалася у збірниках наукових праць педінститутів («Наукових записках»). Щорічно проводилися звітні наукові конференції (сесії) викладачів.

Ключові слова: інститут, тема, дисертація, стаття, конференція.

SCIENTIFIC RESEARCH WORK OF TEACHERS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF THE USSR DURING THE YEARS OF THE KHRUSHCHOV "THAW" (ON THE EXAMPLE OF VINNYTSKY AND KAMIANETS-PODILSKYI PEDAGOGICAL INSTITUTES)

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the main areas of research work of teachers of Vinnytsia and Kamianets-Podilskiy Pedagogical Institutes during the years of Khrushchov's "thaw" on the basis of archival sources and periodical press materials. The methodological basis of the research is the principles of historicism, systematicity and comprehensiveness, problem-chronological and diachronic methods. The scientific novelty of the article is determined by the comprehensive analysis of the subject of scientific research works of the teachers at the above-mentioned pedagogical institutes, their preparation of dissertation studies, scientific works, and participation in conferences. Conclusions.* Research work was an important activity area of the Vinnytsia and Kamianets-Podilskiy Pedagogical Institutes. The primary responsibility for its implementation rested with the teaching corporation, which in its research paid the main attention to pedagogical issues aimed at improving educational and methodological work in higher education institutions and schools. An important area of the pedagogical universities' activity was the preparation of doctoral and candidate dissertations by teachers. In order to activate the process, the institution's management used different ways (targeted and one-year postgraduate studies, creative vacations, reduction of the academic load, etc.). However, a number of scientists were unable to defend their works, primarily due to the lack of a mechanism for coordinating scientific research. Teachers prepared monographic studies, textbooks, and manuals, articles, some of which appeared in prestigious scientific journals. However, the total number of works of higher education teachers was insignificant (an average of 45 works were issued per institute each year). Most of them were published in collections of scientific works of pedagogical institutes ("Scientific notes"). Report scientific conferences (sessions) of teachers were held annually.

Key words: institute, topic, dissertation, article, conference.

Постановка проблеми. Невід'ємною складовою освітньої діяльності будь-якого закладу вищої освіти є наукова, науково-технічна та інноваційна діяльність. Провадження науково-дослідної та дослідно-експериментальної роботи суб'єктами освітнього процесу в університетах, академіях та інститутах є обов'язковим. Насамперед, це стосується науково-педагогічних працівників, для яких НДР є важливим компонентом у їхньому професійному зростанні. Вона спрямовує їх на отримання продукту наукової діяльності, що містить нові теоретичні концепції, ефективні методики і освітні технології тощо. Успішність організації НДР викладачів значною мірою залежить від ретроспективного аналізу вітчизняного досвіду, зокрема, того часу, коли Україна перебувала в складі тоталітарної держави. Власне, це потрібно, з одного боку, задля недопущення помилок, які мали місце у той період, з іншого боку, варто виявити позитивні ідеї, перспективні методи роботи.

Аналіз джерел та останні дослідження. У роки державної незалежності України не було створено ґрунтовних досліджень, у яких би комплексно проаналізовано стан науково-дослідної роботи у педагогічних закладах вищої освіти. Це пояснюється тим, що систематизовані звіти про НДР цих вишів у фондах, зокрема, ЦДАВО України відсутні. Фрагментарні відомості про науку містяться у загальних звітах про роботу ЗВО. Зберіглася звітна документація про наукову-дослідну роботу окремих педвишів. Останні документи наявні також і в обласних архівах, зокрема, в Державних архівах Вінницької і Хмельницької областей. НДР педінститутів цих областей, більша частина території яких локалізуються у межах історичного Поділля, досліджена частково. Зокрема, професори А. Філінюк (Філінюк, 2008) і О. Комарницький (Комарницький, 2020), відповідно у монографії і статті, окреслили основні напрями науково-дослідної діяльності Кам'янець-Подільського педінституту.

Мета статті – на основі архівних джерел і наявних матеріалів періодичної преси проаналізувати основні напрями науково-дослідної роботи викладачів Вінницького і Кам'янець-Подільського педінститутів у роки у роки хрущовської «відлиги».

Виклад основного матеріалу. Викладачі Вінницького і Кам'янець-Подільського педінститутів брали участь у виконанні колективних та індивідуальних тем науково-дослідної роботи. Основними науковими проблемами, над якими працювали викладачі цих закладів, були «проблеми комуністичного будівництва в радянській Україні», історії партійних організацій області, питання історіографії, історії УРСР і СРСР, розробка актуальних проблем літературознавства і мовознавства, історії розвитку природничих наук, а також розробка науково-методичної тематики, пов'язаної з удосконаленням навчально-виховної роботи у виші та в школі. Ряд тем присвячені вивченню історії, культури та економіки рідного краю (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 246, арк. 2; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 8, спр. 294, арк. 3).

Значна увага приділялася розробці тематики, яка була тісно пов'язана з практикою роботи ЗВО і школи і, відповідно, спрямовувалася на покращення навчально-виховної та методичної роботи. Викладачі Вінницького педінституту з 1955 р. працювали над комплексною темою «Праця учнів у системі політехнічного навчання», до виконання якої було залучено також співробітників інституту удосконалення вчителів та окремих вчителів шкіл Вінниці та сільських шкіл (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 280, арк. 2–3). У 1961 р. Міністерство освіти УРСР затвердило до виконання у 1961–1965 рр. колективну тему «Питання трудового виховання і навчання учнів восьмирічної школи». У контексті виконання цієї теми у березні 1961 р. у Вінниці були проведені перші «Педагогічні читання» (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 537, арк. 6). З 1962 р. розроблялася тема «Позакласна та позашкільна робота з української мови у восьмирічній шко-

лі» (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 573, арк. 2), а з 1963 р. – «Використання місцевого матеріалу на уроках історії СРСР» (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 28, арк. 65). У 1959-1963 рр. викладачі кафедр педагогіки та психології, математики, фізики, української та російської мов і літератур, анатомії і фізіології людини та гімнастики Кам'янець-Подільського педінституту працювали на спільною тематикою «Підвищення ефективності уроку» (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2802, арк. 2; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 8, спр. 234, арк. 2; спр. 235, арк. 2; спр. 276, арк. 3). Члени кафедр фізвиховання у 1956-1960 рр. досліджували два наукових проекти: «Анатомо-фізіологічні основи фізичного виховання дітей і підлітків» і «Методика навчання студентів гри у волейбол» (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 8, спр. 54, арк. 62).

Більша частина індивідуальних тем НДР також мали педагогічне спрямування. Наприклад, у 1959-1960 н.р. у Кам'янець-Подільському педінституті із 82 запланованих наукових тем 44 були присвячені практиці роботи шкіл і вишів (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2451, арк. 7; Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 61, арк. 49; ф. р. 302, оп. 8, спр. 99, арк. 7), 1960-1961 н.р. – відповідно 71 і 39 (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 62, арк. 44). Так, доцент І. Івах працював над темою «Викладання понять кількості електрики, сили струму і напруги у 7 класі» (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 7, спр. 192, арк. 9), доценти Є. Єлинецький – «Дослідження фізіологічних основ процесу згадування», І. Роздобудько – «Дидактичні основи роботи в навчальній майстерні», І. Оплаканський – «Підвищення активності і самостійності учнів на уроках історії», М. Хмельнський – «Самостійна робота учнів з української літератури в 5-8 класах» і т.д. (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 8, спр. 244, арк. 80-81). У Вінницькому педінституті у 1953 р. із загального числа 50 наукових тем науково-методичне спрямування мали 28 (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 246, арк. 2). Зокрема, декан фізико-математичного факультету Г. Півень працював над кандидатською дисертацією на тему «Електричні машини перемінного струму в курсі фізики середньої школи». Викладач Є. Папроцька розробляла дисертаційну тему «Роль рідної мови у викладанні іноземних мов у середній школі». Доцент І. Пшук працював над вивченням історії рідного краю (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 18, арк. 140-142).

У педагогічних вишах розроблялося ряд інших наукових тем, наприклад, у Вінницькому педінституті, – «Нариси з історії Вінницької обласної партійної організації України», «Деякі фізичні властивості окису вісмуту», «Діалектний словник Вінницької області» (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 537, арк. 4-7). У Кам'янець-Подільському педінституті чимало вчених досліджували краєзнавчі аспекти (доценти М. Александра, В. Голєв, І. Слизький, К. Баценко, В. Тищенко) (Філінюк, 2008, с. 178). Поява чималого загону краєзнавців, які приступили до створення багатотомної іс-

торії міст і сіл Хмельниччини та Вінниччини, зумовила потребу відновити на місцях наукові і громадські краєзнавчі товариства й осередки. Найбільш активну роботу в цьому плані у регіоні стали проводити історики інституту. Відтак, у 1964 р. з ініціативи доцентів Л. Коваленка, І. Винокура та А. Копилова було створено перше в Україні обласне історико-краєзнавче товариство. Тоді ж провели першу Подільську історико-краєзнавчу конференцію (Кам'янець-Подільський державний, 2003, с. 121–122).

Окремі кафедри розробляли проекти, які мали практичне застосування у народному господарстві. Наприклад, у 1960 р. колектив кафедри фізики Вінницького педінституту досліджував фізичні властивості маловивчених напівпровідників, а завідувач кафедрою М. Степанюк виконав роботу «Дослідження двохтактного доїльного апарату», яка мала практичне значення у розв'язанні питань механізації тваринництва (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 529, арк. 26).

У ряді випадків запланована тематика НДР не виконувалися. Так, у Кам'янець-Подільському педінституті у 1959 році планували виконати 24 теми. Натомість, виконали 12, частково 5, зовсім не виконано 7 (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 8, спр. 234, арк. 77). У наступні роки становище поліпшилося. Наприклад, у 1964 р. із 43 запланованих тем виконали 40 (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 8, спр. 312, арк. 45).

Педагогічні ЗВО підтримували постійні зв'язки з різними науковими установами, обмінювалися досвідом з науковцями інших педвишів, університетів, НДІ. Так, при виконанні науково-дослідної роботи з педагогічних наук викладачі Вінницького педінституту консультувалися з відповідними відділами НДІ педагогіки та психології Міністерства освіти УРСР. Кафедра фізики координувала виконання досліджень напівпровідників з Інститутом фізики АН УРСР. Кафедра математики встановила тісні зв'язки з обчислювальним центром АН УРСР. Кафедра української літератури підтримувала зв'язки з Інститутом літератури імені Т. Шевченка АН УРСР. Кафедра української мови координувала свої роботи з мовознавчих дисциплін з Інститутом мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 529, арк. 27). Остання кафедра у 1956 р. за дорученням Інституту мовознавства опанувала особливості діалектичного мовлення 140 сіл. Крім того, кафедра надала допомогу кафедрі українського мовознавства Київського педінституту, вивчивши діалектні особливості 10 сіл (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 324, арк. 7). Кафедра педагогіки мала систематичні зв'язки з Українськими інститутом психології, Інститутом художнього виховання АПН СРСР, з Інститутом теорії та історії педагогіки АПН СРСР, кафедрою педагогіки Кам'янець-Подільського педінституту (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 329, арк. 9–12).

Вищі гостро потребували кадрів з науковими ступенями та вченими званнями, у зв'язку з чим наголос робився на підготовці викладачами докторських і кандидатських дисертацій. Для підвищення рівня кваліфікації використо-

ували різні шляхи. Частина з них вступали в цільову та річну аспірантуру. Наприклад, у травні 1955 р. на засіданні ради Вінницького педінституту рекомендовано до вступу в аспірантуру 7 студентів-випускників та викладачів інституту (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 304, арк. 15). До аспірантури вступали і поодинокі викладачі Кам'янець-Подільського педінституту (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 8, спр. 312, арк. 38–39).

Керівництво вишів сприяло науково-педагогічним працівникам у написанні дисертаційних робіт: надавали їм наукові відрядження, творчі відпустки, доцентів переводили на ставки наукових співробітників для завершення написання докторських дисертацій, скорочували академічне навантаження, виписували необхідну літературу з різних бібліотек СРСР, закупляли апаратуру для проведення експериментальної роботи. У 1954–1955 н.р. короткотермінові (1–2 місячні) творчі відпустки мали 13 викладачів Кам'янець-Подільського педінституту, у 1957–1958 н.р. – 9, у 1960–1961 н.р. – 26, у 1962–1963 н.р. – 42 (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1666, арк. 9; спр. 2303, арк. 13; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 7, спр. 192, арк. 9; оп. 8, спр. 83, арк. 13; спр. 233, арк. 15; спр. 275, арк. 15; спр. 294, арк. 35.), у 1964 р. – 37 (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 312, оп. 8, спр. 312, арк. 33). Подібне мало місце і у Вінницькому педінституті (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1659, арк. 12; Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 281, арк. 12; спр. 505, арк. 28; спр. 547, арк. 37; спр. 598, арк. 2–3).

На радах вишів заслуховували питання про стан виконання докторських дисертацій, на радах факультетів – про стан роботи над кандидатськими дисертаціями. Обговорення окремих розділів дисертацій та перехідних планових робіт відбувалося на засіданнях кафедр, звітних наукових сесіях (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 598, арк. 2–3).

У 1953 р. у Кам'янець-Подільському педінституті розробляли 7 докторських і 22 кандидатські дисертації (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 7, спр. 154, арк. 106), у 1955 р. – відповідно 4 і 29, у 1965 р. – 7 і 30. Активно працювали над темами докторських дисертацій М. Березовчук, М. Брицин, Є. Болотов, Є. Єлінецький, І. Зеленюк, Л. Коваленко, П. Лаптін, Г. Литвиненко, Є. Сокрутенко, В. Тищенко (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 65, арк. 128; ф. р. 302, оп. 8, спр. 83, арк. 13; спр. 276, арк. 62; спр. 294, арк. 28). У Вінницькому педінституті станом на 1963 р. виконувалося 10 докторських (В. Чернокозова, М. Кириєнко, І. Пшук, М. Присяжнюк, П. Лебедев, Г. Сафронова, А. Паламарчук, Г. Корчинський, А. Коржупова, В. Мазило) і 15 кандидатських дисертацій (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 598, арк. 11, 51–53).

За нашими підрахунками у 1953–1964 рр. захистили кандидатські дисертації 26 викладачів Кам'янець-Подільського педінституту (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1666, арк. 8; Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 62, арк. 44; спр. 65, арк. 129; ф. р. 302, оп. 7, спр. 192, арк. 8; оп. 8, спр. 234, арк. 81; спр. 276, арк. 64; спр. 304, арк. 13; спр. 312, арк. 31; Камінська, 1962,

с. 2; Захист дисертації, с. 1; Нові кандидати наук, с. 1; Кам'янець-Подільський державний університет в особах, т.1, с. 106, 159, 440, 542, 582; т.2, с. 26, 471; т.3, с. 160; Філінюк, 2008, с. 97). Вінницький педінститут вітав 24 молодих кандидатів наук (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1659, арк. 12; Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 19, арк. 167; спр. 28, арк. 67; ф. р. 5050, оп. 1, спр. 246, арк. 67; спр. 248, арк. 56; спр. 281, арк. 12; спр. 311, арк. 8; спр. 360, арк. 3; спр. 504, арк. 6; спр. 505, арк. 29; спр. 528, арк. 10; спр. 529, арк. 103; спр. 537, арк. 105; спр. 550, арк. 8; спр. 598, арк. 11, 54).

Водночас, низка науковців не змогли захистити роботи через організаційні недоліки, зокрема, через відсутність механізму координації наукових досліджень з боку Міністерства освіти УРСР та його центральних науководослідних установ. Це призводило до розпоршення сил науковців, вибору випадкових тем для досліджень, дублювання. Так, у 1960 р. міністерство зняло тему викладача Кам'янець-Подільського педінституту М. Землінської, яка вже закінчила роботу над дисертацією, оскільки над нею працювали інші науковці (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 8, спр. 235, арк. 25–26).

Завдяки проведеній роботі істотно підвищився якісний рівень викладацьких кадрів. Загальне число викладачів із науковими ступенями і вченими званнями у Вінницькому педінституті збільшилось із 18 до 54 (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 246, арк. 61–62; спр. 597, арк. 5); у Кам'янець-Подільському – із 12 до 27 (Завальнюк, Комарніцький, 2011, с. 15). Водночас, як у Вінниці, так і в Кам'янці-Подільському були кафедри, де не працював жодний викладач з науковим ступенем чи вченим званням (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 311, арк. 9; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 8, спр. 244, арк. 16). Упродовж досліджуваного періоду жодний викладач через певні обставини чи індивідуальні властивості не зміг стати доктором наук чи професором.

Викладачі почали готувати монографічні дослідження, навчально-методичні посібники і методичні поради, статті, частина з яких опубліковано у престижних наукових збірниках, журналах. Серед інших своєю ґрунтовністю вирізнялися праці І. Винокура «Археологічні пам'ятки Хмельниччини», Л. Коваленка «Демократические течения в историографии Украины XIX в.», І. Роздобудька «Педагогічна практика в сільській школі», П. Свідера «О. Копиленко (життя і творчість)», В. Тищенко «Народ про Кармалюка» (Кам'янець-Подільський педінститут) (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 8, спр. 244, арк. 81; спр. 304, арк. 13); В. Борщевського «Вивчення творчості Максима Рильського в школі», З. Грузмана «Павло Тичина – літературознавець і критик», А. Коржупової «Юрій Федькович (літературний портрет)», В. Окоркова «Питання виховання молоді у творчості М.М. Коцюбинського» (Вінницький педінститут) (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 505, арк. 30–31; спр. 537, арк. 90–91; спр. 573, арк. 52–53; спр. 598, арк. 55).

Авторами підручників і посібників стали Л. Коваленко («Конспект лекцій з української історіографії XIX ст.», «Нариси історичної науки в СРСР»,

«Нариси нової і новітньої історії Угорщини»), М. Бріцин («Русская диалектология»), А. Степанов («Курс лекцій з історичної граматики»), М. Стефанцев («Орфографічний словник: посібник для учнів початкових класів»), Ф. Середа, М. Стефанцев («Українська мова» підручник для учнів 2-го класу), І. Зеленюк («Краєзнавчий матеріал на уроках історії») (Кам'янець-Подільський педінститут) (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 8, спр. 234, арк. 2; спр. 235, арк. 2; спр. 285, арк. 48; спр. 304, арк. 13; спр. 312, арк. 28); В. Борщевський, Б. Буяльський («Українська література»: підручник для IX класу), Л. Любивець («Ділові папери: посібник для вчителів середньої школи»), Ф. Кисельов («Методика викладання природознавства в початковій школі»), О. Власенко («Методика розв'язування арифметичних задач»), П. Лебедев («Методика вивчення географічного матеріалу в 3-4 класах») (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 246, арк. 52; спр. 329, арк. 16–17; спр. 537, арк. 90).

Ряд статей надрукована викладачами у престижних журналах: «Український історичний журнал», «Преподавание истории в школе», «Вопросы истории», «Фізика в школі» (Філінюк, 2008, с. 172–173), «Радянська школа», «Математика в школі», «Література в школі», «Українська мова в школі», «Жовтень», «Школа и производство», «Начальная школа», «Народное образование», «Иностранный язык в школе», «Украинский химический журнал» тощо (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 28, арк. 66).

Що стосується загальної кількості праць викладачів вишів, то вона була незначною. Так, у 1953 р. викладачі Вінницького педінституту загалом опублікували лише 34 праці, у 1954 р. – 40, у 1956 р. – 84, у 1957 р. – 92, у 1959 р. – 82, у 1960 р. – 73, у 1961 р. – 69, у 1962 р. – 76, у 1963 р. – 54 (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 23, арк. 51; Ф. Р. 5050, оп. 1, спр. 246, арк. 52–57; спр. 280, арк. 27–30; спр. 329, арк. 16–22; спр. 505, арк. 30–42; спр. 529, арк. 37–53; спр. 537, арк. 90–100; спр. 573, арк. 52–53; спр. 598, арк. 55–61). Викладачі Кам'янець-Подільського педінституту у 1953 р. видали 15 праць, у 1954 р. – 39, у 1955 р. – 17, у 1956 р. – 30, у 1959 р. – 37, у 1960 р. – 51, у 1961 р. – 13, у 1962 р. – 20, у 1963 р. – 12, у 1964 р. – 20 (Завальнюк, Комарницький, 2011, с. 62–63). При оцінці кількості опублікованих праць, варто враховувати різні фактори: незначний видавничий потенціал республіки, черги на опублікування праці, обмежена кількість наявних періодичних видань. Крім того, необхідно співвідносити ці дані з кількістю викладацького персоналу та вимогами щодо публікацій у добу «відлиги», які були суттєві інакшими від тих, що маємо нині.

Більша частина цих праць публікувалася у збірниках наукових праць педінститутів. У 1953–1962 рр. побачили світ 12 томів «Наукових записок Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту». Загалом, 8 томів було видано в історико-філологічній серії, 4 – фізико-математичній. У 1962 р. випуск цих збірників припинили (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 61, арк. 50; спр. 62, арк. 44; ф. р. 302, оп. 7, спр. 192, арк. 9;

оп. 8, спр. 99, арк. 11; спр. 235, арк. 3; Філінюк, 2008, с. 175). У Вінницькому педінституті до 1962 р. встигли випустити 21 том «Наукових записок» (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 280, арк. 5; спр. 547, арк. 50). Крім того, у цьому виші виходив також збірник «Доповіді та повідомлення» (станом на 1958 р. опубліковано 9 випусків) (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 356, арк. 22-23).

Щорічно проводилися звітні наукові конференції (сесії) викладачів. У Кам'янець-Подільському педінституті перша звітна наукова конференція відбулася у 1955 р., у якій взяли участь 46 викладачів (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 7, спр. 192, арк. 9). Чи друкувалися за підсумками цих перших конференцій збірники нам встановити не вдалося. За нашими даними перший такий збірник з'явився у 1960 р. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2303, арк. 11; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 8, спр. 83, арк. 11). У 1956 р. учасниками звітної конференції були 56 викладачів, у 1959 р. – 54, у 1960 р. – 85, у 1961 р. – 59, у 1964 р. – понад 70 (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2777, арк. 15; Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 61, арк. 50; спр. 62, арк. 64; ф. р. 302, оп. 8, спр. 62, арк. 7; спр. 99, арк. 10; спр. 112, арк. 15; спр. 244, арк. 81; Звітна наукова сесія, с. 2). У Вінницькому педінституті такі конференції почали проводитися раніше. Зокрема, у 1953 р. на цьому заході було заслухано 30 доповідей, у 1954 р. – 34 (Держархів Вінницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 61, арк. 50; ф. п. 292, оп. 2, спр. 18, арк. 143; спр. 246, арк. 58–60). Як і в Кам'янці-Подільському, у Вінниці ці конференції проводилися щорічно. Наприклад, у 1959 р. було виголошено понад 50 доповідей (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 505, арк. 17).

Серед інших конференцій, які відбувалися в інститутах, відзначимо проведення науково-теоретичної конференції, присвяченої 900-річчю міста Кам'янця-Подільського. На запрошення інституту у цій конференції брав участь академік М. Тихомиров, який виступив з доповіддю «Про початок міста Кам'янця-Подільського» (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 8, спр. 276, арк. 41). Відбулася низка теоретичних конференцій, які мали ідеологічне забарвлення і присвячувалися ювілейним датам в історії держави і партії, ювілеям революційних діячів (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 19, арк. 258; ф. р. 5050, оп. 1, спр. 280, арк. 4–5; спр. 529, арк. 23–25; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 8, спр. 83; спр. 294, арк. 25; спр. 312, арк. 12, 29).

Низка науково-педагогічних працівників були учасниками престижних міжнародних, всесоюзних і республіканських наукових конференцій. Наприклад, у 1963 році викладач Вінницького педінституту А. Щербо брав участь у Всесоюзній нараді з питань естетичного виховання у Москві, Г. Сафронова – у всесоюзній конференції з питань електрофізіології нервової системи у Ростові-на-Дону, А. Паламарчук – у III Всесоюзному з'їзді з ботаніки у Ленінграді, М. Куріцин і П. Олонічев – у IV конференції математиків Поволжя, Б. Білий – у міжвузівській конференції з історії фізико-

математичних наук у Московському університеті (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 598, арк. 18). На останній конференції виступав також доцент Кам'янець-Подільського педінституту Г. Раздимаха (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 8, спр. 99, арк. 12). У 1963-1964 н.р. доценти Л. Коваленко і А. Копилов були учасниками II наради істориків-славистів, І. Винокур – всесоюзної конференції археологів (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 66, арк. 182). Водночас, з Вінницького педінституту у 1963 р. повідомляли, що інститут не мав можливості відряджати потреби науковців для їх участі в міжвузівських конференціях, з'їздах тощо. Частина асигнувань, виділених на наукові дослідження, витрачалася фактично не за своїм призначенням – для оплати відряджень по перевірці роботи інших вишів (Держархів Вінницької обл., ф. р. 5050, оп. 1, спр. 598, арк. 8).

Висновки. Науково-дослідна робота була важливим напрямком діяльності Вінницького і Кам'янець-Подільського педінститутів. Основна відповідальність за її провадження лежала на викладацькій корпорації, яка основну увагу у своїх дослідженнях приділяла педагогічній проблематиці, що спрямовувалася на покращення навчально-виховної та методичної роботи у ЗВО і школах. Розроблялися також проекти, які мали практичне застосування у народному господарстві. Важливим напрямом діяльності педагогічних вишів була підготовка викладачами докторських і кандидатських дисертацій. Задля активізації процесу керівництво ЗВО використовувало різні шляхи (цільова та річна аспірантура, творчі відпустки, скорочення академнавантаження тощо). Однак, низка науковців не змогли захистити роботи, насамперед, через відсутність механізму координації наукових досліджень. Викладачі готували монографічні дослідження, підручники і посібники, статті, частина з яких вийшла у престижних наукових журналах. Однак загальна кількість праць викладачів вишів була незначною (щорічно у середньому на один інститут видавалося 45 праць). Більша частина з них друкувалася у збірниках наукових праць педінститутів («Наукових записках»). Щорічно проводилися звітні наукові конференції (сесії) викладачів.

Список використаних джерел і літератури:

- Державний архів Вінницької області.
Державний архів Хмельницької області.
Завальнюк, О. М., Комарніцький, О. Б. (2011). *До історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: довідк.-статистич. матер. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 112 с.
Захист дисертації. (1963). *Радянський студент*. 34 (31 жовтня), 1.
Звітна наукова сесія кафедр. *Радянський студент*. 1964. 6 (20 лютого), 2.
Кам'янець-Подільський державний університет в особах (2003, т.1, 796 с.; 2005, т.2, 982 с.; 2008, т.3, 1008 с.). Кам'янець-Подільський: Оіюм.
Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. (2003). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 408 с.

Камінська, Н. (1962). Наукове життя. *Радянський студент*. 9 (15 березня), 2.

Комарницький, О. Б. (2020). Участь викладачів закладів вищої освіти Хмельниччини у науково-дослідній роботі у роки хрущовської «відлиги». *Хмельницькі краєзнавчі студії*, (27). Хмельницький: Стрихар А. М., 119–128.

Нові кандидати наук. (1964). *Радянський студент*. 38–39 (31 грудня), 1.

Філінюк, А. Г. (2008). *Життя, віддане справі: трудова, громадська та науково-педагогічна діяльність Івана Степановича Зелениука*: іст. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксиома, 332 с.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

References:

Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [The State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [The State Archives of Khmelnytskyi Region]. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M., Komarnitskyi, O. B. (2011). *Do istorii Kamianets-Podilskoho nationalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka* [To the history of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University]: dovidk.-statystych. mater. Kamianets-Podilskyi: Oiiium, 112 s. [in Ukrainian].

Zakhyst dysertatsii [The dissertation defense]. (1963). *Radianskyi student*. 34 (31 zhovtnia), 1. [in Ukrainian].

Zvitna naukova sesiiia kafedri [The departments' report scientific session]. *Radianskyi student*. 1964. 6 (20 liutoho), 2. [in Ukrainian].

Kamianets-Podilskyi derzhavnyi universytet v osobakh [Kamianets-Podilskyi State University in person] (2003, Vol.1, 796 s.; 2005, Vol.2, 982 s.; 2008, Vol.3, 1008 s.). Kamianets-Podilskyi: Oiiium. [in Ukrainian].

Kamianets-Podilskyi derzhavnyi universytet: mynule i siohodennia [Kamianets-Podilskyi State University: past and present]. (2003). Kamianets-Podilskyi: Oiiium, 408 s. [in Ukrainian].

Kaminska, N. (1962). Naukove zhyttia [The Scientific Life]. *Radianskyi student*. 9 (15 bereznia), 2. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (2020). Uchast vykladachiv zakladiv vyshchoi osvity Khmelnychchyny u naukovo-doslidnii roboti u roky khrushchovskoi «vidlyhy» [The participation of teachers of higher education institutions of Khmelnytskyi region in research work during the years of Khrushchov's "thaw"]. *Khmelnytski kraieznavchi studii*, (27). Khmelnytskyi: Strykhar A. M., 119–128. [in Ukrainian].

Novi kandydaty nauk [New candidates of sciences]. (1964). *Radianskyi student*. 38–39 (31 hrudnia), 1. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (2008). *Zhyttia, viddane spravi: trudova, hromadska ta naukovo-pedahohichna diialnist Ivana Stepanovycha Zeleniuka* [A life devoted to work: labor, public, and scientific-pedagogical activities of Ivan Stepanovych Zeleniuk]: ist. narys. Kamianets-Podilskyi: Axioma, 332 s. [in Ukrainian].

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychkh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. [in Ukrainian].

Отримано: 26.11.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-38.178-188
УДК 323.2(477)

ЛАТИШ Юрій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська 64/13, м. Київ, індекс 01601, Україна (j_latysh@ukr.net)

ORCID 0000-0001-5884-5522
Researcher ID AGX-7132-2022

LATYSH Yurii – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of World Ukrainians of Taras Shevchenko National University of Kyiv, 64/13, Volodymyrska Street, Kyiv, index 01601 (j_latysh@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Латиш, Ю. (2022). Сек'юритизація історичної пам'яті під час російсько-української війни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (38), 178–188.

СЕК'ЮРИТИЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. *Мета статті* – вивчення історичної політики України під час російсько-української війни (з 2014 р.) у контексті національної безпеки. **Методологія дослідження** базується на використанні трансдисциплінарного підходу, концепції сек'юритизації Б. Бузана та О. Вевера, концепції політики мнемонічної безпеки М. Малксоо, принципах об'єктивності, історизму, системності, використанні методів аналізу й синтезу, узагальнення та систематизації, порівняльно-історичного, історико-типологічного і проблемно-хронологічного. **Наукова новизна** полягає у тому, що в статті уперше розглянуто феномен сек'юритизації пам'яті під час російсько-української війни на тлі особливостей ландшафту пам'яті у Східній та Центральній Європі, проаналізовано законодавство, висвітлено погляди представників української влади на роль історії у воєнний час. **Висновки.** Сек'юритизація історичної пам'яті в Україні розпочинається після агресії Росії у 2014 р. і є засобом забезпечення безпеки національного історичного нарративу шляхом делегітимації та/або криміналізації радянського і російського нарративів, які вважаються загрозою для держави та суспільства. Її головною причиною є зловживання російською владою «історичними аргументами», що включають заперечення існування українського народу та української мови, твердження про Україну як «failed state» та нацистську державу, концепції «руського миру», Новоросії, розділеного російського народу. Сек'юритизація є вимушеною й тимчасовою політикою на період війни. В демократичному та плюралістичному суспільстві національна пам'ять не може бути сформульована офіційно або регульована бюрократією. Після війни історична пам'ять має бути десек'юритизована й девепонізована та повернутися до суспільно-політичної сфери.

Ключові слова: політика пам'яті, мнемонічна безпека, загроза, війни пам'яті, ідентичність, декомунізація, дерусифікація.

SECURITIZATION OF HISTORICAL MEMORY DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Abstract. *The purpose of the research deals with the study of the historical politics of Ukraine during the war in the context of national security. The theoretical framework is based on the concept of securitization developed by the Copenhagen School (Barry Buzan, Ole Wæver) and the concept of Politics of Mnemonic Security (Maria Mälksoo). The research methodology is based on the use of a transdisciplinary approach the principles of objectivity, historicism, systematicity, the use of methods of analysis and synthesis, generalization and systematization, comparative-historical, historical-typological and problematic-chronological. The studies novelty is that the article examines for the first time the phenomenon of securitization of memory during the Russian-Ukrainian war against the background of the features of the landscape of memory in Eastern and Central Europe, analyzes the legislation, highlights the views of representatives of the Ukrainian authorities on the role of history in the war time. Conclusions. The securitization of historical memory in Ukraine began after Russia's aggression in 2014 and serves as a means of ensuring the safety of the national historical narrative by delegitimizing or directly criminalizing Soviet and Russian narratives that are considered a threat to the state and society. Its main reason is the abuse of "historical arguments" by the Russian authorities, which include the denial of the existence of the Ukrainian people and the Ukrainian language, statements about Ukraine as a "failed state" and the Nazi state, the concepts of Russian world, Novorossiya, and the divided Russian people. Securitization is a forced and temporary wartime policy. In a democratic and pluralistic society, national memory cannot be formulated officially or regulated by bureaucracy. After the war, historical memory must be desecuritized, deweaponized and returned to the realm of political participation and public debate.*

Key words: *Politics of Memory, Mnemonic Security, threat, Memory Wars, Identity, De-munization, de-Russification.*

Постановка проблеми. Росія здійснює потужні інформаційні атаки на український гуманітарний простір, покликани розмити національну свідомість українського народу. На думку Олександра Удода, одним із найбільш ефективних та небезпечних методів, які використовує Росія, є вплив на історичну свідомість – складову частину суспільної свідомості – як власних громадян, так і громадян України, а також світової спільноти. Для реалізації такого завдання в РФ вироблена, сформульована та реалізується вкрай жорстка історична політика (Удод, 2022, с. 1488).

Задля виправдання агресії проти України російська влада використовує «історичні аргументи»: заперечення існування українського народу та української мови, твердження про неісторичність і неспроможність української державності, концепції «руського миру», Новоросії, розділеного російського народу, України як нацистської держави, використання минулого для висунення територіальних претензій тощо (Політика історичної пам'яті..., 2019, с. 26–36).

Історичне підґрунтя російської агресії спробував сформулювати Володимир Путін у статті «Про історичну єдність росіян та українців», яка була опублікована на сайті Кремля 2 липня 2021 року російською та українською

мовами. Сам факт написання главою держави статті на історичну тематику сигналізував, що автор надає величезного значення цьому питанню і невдовзі після слів слід очікувати дій. Так історія стала не лише інструментом, але й однією з причин легітимізації війни (Шаповал, 2022, с. 230).

В умовах інформаційної агресії з використанням «історичних аргументів» Україна змушена розглядати історичну пам'ять як сферу політики національної безпеки.

Аналіз джерел та останні дослідження. Основу джерельної бази складають законодавчі та нормативно-правові акти України, промови, заяви та публікації державних, політичних і громадських діячів, думки істориків.

Теоретичне підґрунтя вивчення сек'юритизації минулого у політиці держав заклала Марія Малксоо (Mälksoo, 2015). Особливості східноєвропейського ландшафту пам'яті, зокрема травми як складові національної безпеки, розглядала Барбара Торнквіст-Плева (Törnquist-Plewa, 2020). Віталій Лозовий дослідив сучасну ситуацію з сек'юритизацією пам'яті та історії в Росії, де політичні практики легітимізувалися історичними аргументами, а історична політика стала вагомою частиною політики безпеки (Лозовий, 2022). Використання пам'яті про Другу світову війну у промовах Володимира Зеленського задля отримання збройної допомоги від США та Великої Британії проаналізував Сем Едвардс (Edwards, 2022).

Мета дослідження полягає у вивченні історичної політики України під час російсько-української війни у контексті національної безпеки.

Теоретичні та методологічні засади дослідження спираються на концепцію сек'юритизації, розроблену представниками Копенгагенської школи (Баррі Бузан, Оле Вевер). Вона передбачає поширення концепту безпеки за межі традиційної сфери фізичного виживання людини і дозволяє розглядати з точки зору безпеки надзвичайно широкий спектр явищ.

Безпека трактується як конструйоване явище. Коли держава сек'юритизує ту чи іншу проблему (розглядає її як безпекову загрозу), вона одночасно виправдовує використання надзвичайних засобів та методів впливу задля захисту суспільства (Buzan, Waever, de Wilde, 1998, p. 25; Buzan, Waever, 2003, p. 491).

Об'єктом сек'юритизації може бути будь-яка сфера. Змістивши аспект вивчення безпеки з держави на суспільство, представники Копенгагенської школи включили до екзистенційних загроз проблеми збереження ідентичності націй та етнічних груп (Buzan, 1991, p. 18–19). У той час, коли держава захищає свій суверенітет, суспільство захищає власну ідентичність (Хельберг, 2012, с. 65).

Марія Малксоо визначає мнемонічну сек'юритизацію як підпорядкування свободи слова, зокрема й академічної свободи, як основного компонента ліберально-демократичної «нормальної політики» обмежувальному юридично-політичному регулюванню (Mälksoo, 2015).

Виклад основного матеріалу. З часів Сорбонської лекції Ернеста Ренана (1882 р.) колективна пам'ять про минуле вважається однією з важливих складових національної ідентичності. Яскрава метафора про націю як «щоденний плебісцит» передбачає можливість за допомогою історичних наративів досягти високого рівня національної єдності. «Героїчне минуле, великі люди, слава (але справжня) – ось головний капітал, на якому ґрунтується національна ідея, – казав Ренан. – Мати спільну славу в минулому, спільні бажання в майбутньому, здійснити разом великі вчинки, бажати їх і в майбутньому – головні умови для того, щоб бути народом» (Ренан, 1902, с. 101).

Звісно, суспільство простіше переконати у необхідності вжиття надзвичайних заходів, коли проблема асоціюється з травмою, минулими конфліктами, національними упередженнями тощо, зокрема в умовах історичної ворожнечі з сусідніми народами чи державами. Коли минуле стає об'єктом національної безпеки, ключовим актором історичної політики є уряди та політичні еліти. Вони активно втручаються у питання дослідження, написання, викладання, вшанування чи ігнорування, забуття різних складових історії країни. На захист панівних наративів мобілізуються органи центральної та місцевої влади, впроваджується законодавче регулювання тлумачення подій минулого, формуються загальнонаціональні пантеон героїв та календар «червоних» і «чорних» дат, відбувається маркування меморіального простору «своїми» монументами та очищення його від «чужих». Сек'юритизація пам'яті часто супроводжується обмежувальними та заборонними заходами, що включають заборону використання «небажаної» символіки, обмеження доступу до медіа, які відображають «ворожий» наратив тощо.

Історична політика Росії останніх десятиліть розглядала пам'ять та історію як екзистенційну загрозу. Особливо це стосується концепту перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. Спроби ревізії радянсько-російського бачення неодмінно сприймалися у Кремлі як зазіхання на суверенітет Росії та наміри позбавлення її звання держави-переможниці. Так само болісно сприймалися й претензії східнослов'янських народів на спадщину Київської Русі, спроби сепарації національних історичних наративів від загальноімперського чи загальносоюзного.

Таким чином, у російсько-українських відносинах виникла дилема мнемонічної безпеки – історичний наратив, який використовувався для легітимізації Української держави та згуртування народу, систематично заперечувався Росією або проросійськими силами в Україні. Починаючи з каденції Віктора Ющенка між Росією та Україною точилися «війни пам'яті» різної інтенсивності – конфлікти з приводу інтерпретації історії, які з 2014 року відбувалися на тлі гібридної, а з 24 лютого 2022 року – повномасштабної війни.

У таких умовах політичні еліти України опинилися перед непростим вибором: ігнорувати впливи країни-сусідки або розробити комплекс заходів,

спрямованих на захист «свого» історичного нарративу та дискредитацію історичних нарративів, важливих для консолідації населення держави-опонента. Цілком логічно, що невдовзі дилема мнемонічної безпеки у російсько-українських відносинах набула такого вигляду: якщо одна сторона використовує проблематику історичної пам'яті як зброю, то й інша сторона намагатиметься володіти такою ж зброєю.

Захисною реакцією став концепт «уразливої нації» (мови, історії, пам'яті, яким постійно загрожують заборони та знищення), тією чи іншою мірою притаманний більшості країн мнемонічного регіону Східної та Центральної Європи. Тут сформувалася специфічна культура історичної пам'яті, пов'язана із віднесенням минулого травматичного досвіду (репресій, депортацій, геноцидних актів) до сфери національної безпеки (Törnquist-Plewa, 2020; Пархоменко, Сараєва, 2020).

Першим яскравим проявом сек'юритизації пам'яті в Україні стала політика декомунізації. Ухвалені 2015 р. «закони пам'яті» були представлені владою як необхідність, оскільки ностальгія за радянським минулим розглядалася як загроза існуванню України. У результаті до 2020 р. було перейменовано 51493 об'єкти топоніміки, 991 населений пункт, 26 районів, знесено 2409 монументів та пам'ятних знаків. З міркувань безпеки тодішня влада проігнорувала відкритий лист зарубіжних і українських науковців та експертів-українознавців, які застерігали, що «будь-яке законодавче чи "адміністративне" викривлення історії є спробою наступу на один з основних принципів наукового дослідження – пошук правди» (Відкритий лист науковців та експертів-українознавців..., 2015).

Законодавча та нормативно-правова база сек'юритизації пам'яті формувалася за часів президентства Петра Порошенка і Володимира Зеленського. Закон України «Про національну безпеку України» дає досить широке трактування загрозам національній безпеці України. До них віднесено «явища, тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України» (Закон України «Про національну безпеку України», 2018).

Затверджена у 2020 р. Стратегія національної безпеки України конкретизує перелік поточних та прогнозованих загроз національній безпеці та національним інтересам України. Зокрема, зазначається, що «деструктивна пропаганда як ззовні, так і всередині України, використовуючи суспільні протиріччя, розпалює ворожнечу, провокує конфлікти, підриває суспільну єдність». У відповідь «держава буде рішуче протистояти гуманітарній агресії, розвивати українську культуру як основу консолідації української нації та зміцнення її ідентичності» (Стратегія національної безпеки України, 2020).

У Доктрині інформаційної безпеки України (від 25 лютого 2017 року) серед пріоритетів державної політики в інформаційній сфері було згадано

«законодавче врегулювання механізму виявлення, фіксації, блокування та видалення з інформаційного простору держави, зокрема з українського сегмента мережі Інтернет, інформації, яка ... пропагує комуністичний та/або націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими та їхню символіку» (Доктрина інформаційної безпеки України, 2017).

У 2021 р. Доктрину замінила Стратегія інформаційної безпеки, розрахована до 2025 р. Серед завдань, які здійснюватимуться для протидії дезінформації та інформаційним операціям держави-агресора, вказується унеможливлення розповсюдження та демонстрації інформаційних та аудіовізуальних продуктів (продукції), проведення гастрольних заходів, що містять пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки. Задля інформаційної реінтеграції громадян України, які проживають на тимчасово окупованих територіях, передбачено, зокрема «спростування дезінформації, у тому числі ідеологем радянської та сучасної російської історіографії, щодо минулого і сучасного України та її територій, що нині є тимчасово окупованими державою-агресором, які поширюються в українських та іноземних засобах масової інформації» (Стратегія інформаційної безпеки, 2021).

Повномасштабна агресія Росії проти України відчутно вплинула на сприйняття історичних питань, пов'язаних із «спільною» імперською та радянською історією. Все радянське тепер часто сприймається як російське, а тому вороже. Головною причиною цього є використання російською пропагандою радянських символів і спекуляцій спільним історичним минулим.

Наслідком цього стала політика дерусифікації, яка включає перейменування вулиць, що містять російські чи радянські назви, демонтаж пам'ятників, пов'язаних із Росією (його символами стали «пушкінопад» та знесення монумента «Засновникам Одеси» з центральною фігурою Катерини II).

Президент Володимир Зеленський пов'язує знання історії із захистом України. 3 нагоди 1 вересня 2022 р. він заявив: «Знати» і «захищати» завжди йдуть поруч. Знати понад тисячолітню історію нашої державності й захищати, коли хтось каже, ніби України не існувало» («Знати» й «захищати» завжди йдуть поруч..., 2022).

Голова Українського інституту національної пам'яті Антон Дробович вважає, що історична пам'ять має важливе значення для безпеки, як «м'яка сила». За його словами, втрата історичної пам'яті посилює вразливість. Як приклад він навів події 1917–1921 рр., коли Україна хоч і проголосила незалежність, але програла, попри те що десятки тисяч людей захищали її зі зброєю в руках (Історична пам'ять має важливе значення для безпеки..., 2021).

В Україні, на відміну від Росії, актором історичної політики є не тільки центральна влада, але й органи місцевого самоврядування, політичні партії, громадські організації, активісти, публічні інтелектуали тощо.

Центральна влада, з одного боку, не претендує на роль ініціатора будь-яких перейменувань чи демонтажу (на відміну від часів президентства Петра

Порошенка, коли держава взяла на себе повну відповідальність за втілення декомунізації, часто ігноруючи думку місцевих громад), а з іншого – намагається упорядкувати цей процес.

Експертна рада Міністерства культури та інформаційної політики України з подолання наслідків русифікації та тоталітаризму підготувала «Рекомендації щодо пам'ятників і монументів, пов'язаних із російською та радянською імперською історією». Цей документ носить показово рекомендаційний характер і покладає повну відповідальність за здійснення дерусифікації на органи місцевої влади. Зокрема, підкреслюється, що питання демонтажу та перенесення монументальних об'єктів перебуває у правовому полі та має вирішуватися відповідно до чинного законодавства у сфері охорони культурної спадщини. Неприйнятним є знаходження у публічному просторі пам'ятників особам, «які брали участь у пропаганді та реалізації російської імперської та радянської тоталітарної політики, спрямованої на:

- підкорення України,
- переслідування учасників боротьби за незалежність,
- здійснення політичних репресій та інших злочинів імперського та тоталітарного режимів» (Рекомендації щодо пам'ятників і монументів, пов'язаних із російською та радянською імперською історією, 2022).

Щодо військових монументів та меморіалів Другої світової війни рекомендується підтримувати їх у належному стані, використовувати з просвітницькою метою, підкреслюючи героїзм українського народу, його приналежність до кола націй-переможниць. Водночас рекомендовано усунути написи, які містять радянську та російську мілітарну пропаганду («радянська батьківщина», «радянський народ» тощо).

В умовах війни подібна історична політика сприймається як вимушений, але виправданий крок. Однак сек'юритизація та вепонізація історичної пам'яті несуть в собі чимало загроз. Спроба забезпечити привілейоване становище певного трактування минулого за допомогою законодавства призводить до обмеження можливості дискусії (Berenskoetter, 2014). На думку Марії Малксоо, законодавче регулювання трактування минулого призводить лише до відтворення почуття незахищеності серед супротивників такого підходу. Тобто, як наслідок, веде не до консолідації, а до розколу суспільства (Mälksoo, 2015).

Висновки. Сек'юритизація історичної пам'яті в Україні розпочинається після агресії Росії у 2014 р. і є засобом забезпечення безпеки національного історичного наративу шляхом делегітимації або прямої криміналізації радянського і російського наративів, які вважаються загрозою для держави та суспільства. Її головною причиною є зловживання російською владою «історичними аргументами», що включають заперечення існування українського народу та української мови, твердження про Україну як «failed state» та

нацистську державу, концепції «руського миру», Новоросії, розділеного російського народу. Сек'юритизація є вимушеною й тимчасовою політикою на період війни. В демократичному та плюралістичному суспільстві національна пам'ять не може бути сформульована офіційно або регульована бюрократією. Після війни історична пам'ять має бути десек'юритизована й девепонізована та повернута до суспільно-політичної сфери.

Список використаних джерел і літератури:

Відкритий лист науковців та експертів-українознавців щодо так званого «Антикомуністичного закону». (2015). *Критика*. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/vidkrytyy-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayinoznavsiv-shchodo-tak-zvanoho> (дата звернення: 14.04.2022).

Доктрина інформаційної безпеки України. Затверджено Указом Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> (дата звернення: 18.09.2022).

Закон України «Про національну безпеку України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 15.09.2022).

«Знати» й «захищати» завжди йдуть поруч – Президент України привітав дошкільнят, школярів і студентів із початком нового навчального року. URL: <https://www.president.gov.ua/news/znati-j-zahishati-zavzhdi-jdut-poruch-prezident-ukrayini-pri-77473> (дата звернення: 1.09.2022).

Історична пам'ять має важливе значення для безпеки – Дробович (2021, 27 вересня). *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2021/09/27/160225/> (дата звернення: 7.09.2022).

Лозвий, В. С. (2022). Сек'юритизація та мілітаризація історії: витоки російської агресії проти України. *Гілея: науковий вісник*, 9 (176), 49–53.

Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіз. доповідь / за заг. ред. В.М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 144 с.

Рекомендації щодо пам'ятників і монументів, пов'язаних із російською та радянською імперською історією. URL: <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/podolannya-naslidkiv-rusyfikaciyi-ta-totalitaryzmu-v-ukrayini/rekomendaciyi-ekspertnoyi-rady-shchodo-okremyh-kategoriy-pamyatnykiv-i-monumentiv-povyazanyh-iz-rosiyskojuy-ta-radyanskojuy-imperskojuy-istoriyeyu> (дата звернення: 7.11.2022).

Ренан, Э. (1902). Что такое нация? *Ренан, Э. Собрание починений: пер. с фр.* (В. Н. Михайловский (ред.) (в 12 т., т.6). Киев, 87–101.

Стратегія національної безпеки України. Затверджено Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 15.09.2022).

Стратегія інформаційної безпеки. Затверджено Указом Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text> (дата звернення: 18.09.2022).

Удод, О. (2022). У чому полягає небезпека російської історичної політики для України? Як навчити українців протистояти російській історичній політиці? *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками* (у 2 кн., кн.2). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2022, 1488–1490.

Пархоменко, С. П. & Сараєва, О. В. (2020). Взаємозв'язок ідентичності, пам'яті та безпеки як дослідницька парадигма (на прикладі Латвії). *Політикус*, 2, 13–18.

Хельберґ, У. І. (2012). Сек'юритизація як політичний феномен. *Магістеріум. Політичні студії*, 46, 64–67.

Шаповал, Ю. (2022). Як / чи впливає історія як дисципліна на ваше усвідомлення цієї війни? *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах муніципалітету. Діалоги з істориками* (у 2 кн., кн.1). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2022, 230–231.

Berenskoetter, F. (2014). Parameters of a national biography. *European Journal of International Relations*, 20 (1), 262–288.

Buzan, B. (1991). People, States and Fear. An Agenda for International Security Studies in the Post Cold War Era (2 nded). London, 318 p.

Buzan, B., Waever, O. & de Wilde, J. (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder: Lynne Rienner Publishers. 239 p.

Buzan, B. & Waever, O. (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge: Cambridge University Press. 564 p.

Edwards, S. (2022). World War II Memory Weaponized. *Journal of Applied History*, 4 (1–2), 46–57.

Mälksoo, M. (2015). 'Memory Must Be Defended': Beyond the Politics of Mnemonical Security. *Security Dialogue*, 46 (3), 221–237.

Törnquist-Plewa, B. (2020). Background. Eastern and Central Europe as a Region of Memory. Some Common Traits. *Constructions and Instrumentalization of the Past. A Comparative Study on Memory Management in the Region*. Stockholm: Södertörn University, 15–22.

References:

Vidkrytyj lyst naukovciv ta ekspertiv-ukrayinoznavciv shhodo tak zvanogo «Antykomunistychnogo zakonu» [The open letter of scientists and Ukrainian experts regarding the so-called “Anti-Communist Law”]. (2015). *Krytyka*. Retrieved from <https://krytyka.com/ua/articles/vidkrytyj-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayinoznavtsiv-shhodo-tak-zvanoho> [in Ukrainian].

Doktryna informacijnoyi bezpeky Ukrainy. Zatverdzheno Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 25 lyutogo 2017 roku № 47/2017 [Doctrine of Information Security of Ukraine. Approved by the Decree of the President of Ukraine dated February 25, 2017 No. 47/2017]. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro nacionalnu bezpeku Ukrainy» [Law of Ukraine “On National Security of Ukraine”]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> [in Ukrainian].

«Znaty» j «zaxyshhaty» zavzhdy jdut poruch – Prezydent Ukrainy pryvitav dosh-kilnyat, shkolyariv i studentiv iz pochatkom novogo navchalnogo roku [“Knowing” and “protecting” always go hand in hand – the President of Ukraine congratulated preschoolers, schoolchildren, and students on the start of the new school year]. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/znati-j-zahishati-zavzhdi-jdut-poruch-prezident-ukrayini-pri-77473> [in Ukrainian].

Istorychna pamyat maye vazhlyve znachennya dlya bezpeky – Drobovyh (2021, 27 veresnya) [Historical memory is important for security – Drobovyh (2021, September 27th).

Istorychna pravda. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/short/2021/09/27/160225/> [in Ukrainian].

Lozovyi, V. S. (2022). Sekiurytyzatsiia ta militaryzatsiia istorii: vytoky rosijskoi ahresii proty Ukrainy [Securitization and militarization of history: the origins of Russian aggression against Ukraine]. *Hileia: naukovyi visnyk* [Гілея: науковий вісник], 9 (176), 49–53. [in Ukrainian].

Polityka istorychnoyi pamyati v konteksti nacionalnoyi bezpeky Ukrainy [The policy of historical memory in the context of national security of Ukraine]: analit. dopovid / za zag. red. V. M. Yablonskogo. Kyiv: NISD, 2019. 144 p. [in Ukrainian].

Rekomendaciyi shhodo pamyatnykiv i monumentiv, pov'yazanyh iz rosijskoyu ta radyanskoyu imperskoyu istoriyeyu [The recommendations for monuments and monuments related to Russian and Soviet imperial history]. Retrieved from <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/podolannya-naslidkiv-rusyfikaciyi-ta-totalitaryzmu-v-ukrayini/rekomendaciyi-ekspertnoyi-rady-shhodo-okremyh-kategoriy-pamyatnykiv-i-monumentiv-povyazanyh-iz-rosijskoyu-ta-radyanskoyu-imperskoyu-istoriyeyu> [in Ukrainian].

Renan, E. (1902). Chto takoye natsiya? [What is a nation?]. *Renan, E. Sobraniye pochineniy: per. s fr.* (V. N. Mikhaylovskiy (red.) (Vol.6). Kiyev, 87–101. [in Russian].

Strategiya nacionalnoyi bezpeky Ukrainy. Zatverdzheno Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 14 veresnya 2020 roku №392 [National security strategy of Ukraine. Approved by Decree of the President of Ukraine dated September 14, 2020 No.392]. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> [in Ukrainian].

Strategiya informacijnoyi bezpeky. Zatverdzheno Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 28 grudnya 2021 roku № 685/2021 [Information Security strategy. Approved by the Decree of the President of Ukraine dated December 28, 2021 No. 685/2021]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text> [in Ukrainian].

Udod, O. (2022). U chomu polyagaye nebezpeka rosijskoyi istorychnoyi polityky dlya Ukrainy? Yak navchyty ukrayinciv protystoyaty rosijskij istory`chnij polityci? [What is the danger of Russian historical policy for Ukraine? How to teach Ukrainians to resist Russian historical policy?]. *Perelom: Vijna Rosiyi proty Ukrainy u chasovyh plastah i prostorah mynuvshyny. Dialogy z istorykamy* (Vol.2). Kyiv: NAN Ukrain', In-tut istoriyi Ukrainy, 2022, 1488–1490. [in Ukrainian].

Parxomenko, S. P. & Sarayeva, O. V. (2020). Vzayemozvyazok identychnosti, pamyati ta bezpeky yak doslidnyczka paradygma (na prykladi Latviyi) [The relationship of identity, memory and security as a research paradigm (on the example of Latvia)]. *Politykus*, 2, 13–18. [in Ukrainian].

Helberg, U. I. (2012). Sekyurytyzaciya yak politychnyj fenomen [Securitization as a political phenomenon]. *Magisterium. Politychni studiyi*, 46, 64–67. [in Ukrainian].

Shapoval, Yu. (2022). Yak / chy vplyvaye istoriya yak dyscyplina na vashe usvidomlennya ciyeyi vijny? [How/does history as a discipline influence your understanding of this war?]. *Perelom: Vijna Rosiyi proty Ukrainy u chasovyh plastah i prostorah mynuvshyny. Dialogy z istorykamy* (Vol.1). Kyiv: NAN Ukrain', In-tut istoriyi Ukrainy, 2022, 230–231. [in Ukrainian].

Berenskoetter, F. (2014). Parameters of a national biography. *European Journal of International Relations*, 20 (1), 262–288. [in English].

Buzan, B. (1991). People, States and Fear. An Agenda for International Security Studies in the Post Cold War Era (2 nded). London, 318 p. [in English].

Buzan, B., Waever, O. & de Wilde, J. (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder: Lynne Rienner Publishers. 239 p. [in English].

Buzan, B. & Waever, O. (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge: Cambridge University Press. 564 p. [in English].

Edwards, S. (2022). World War II Memory Weaponized. *Journal of Applied History*, 4 (1–2), 46–57. [in English].

Mälksoo, M. (2015). 'Memory Must Be Defended': Beyond the Politics of Mnemonical Security. *Security Dialogue*, 46 (3), 221–237. [in English].

Törnquist-Plewa, B. (2020). Background. Eastern and Central Europe as a Region of Memory. Some Common Traits. *Constructions and Instrumentalization of the Past. A Comparative Study on Memory Management in the Region*. Stockholm: Södertörn University, 15–22. [in English].

Отримано: 06.12.2022

РЕЦЕНЗІЇ

DOI 10.32626/2309-2254.2022-38.189-195

ХОПТЯР Юрій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (khoptyar_uriy@ukr.net).

ORCID 0000-0001-5164-6395
Researcher ID I-4765-2020

КНОПТИАР Uriy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of archive and special historical and judicial disciplines department, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (khoptyar_uriy@ukr.net).

ХОПТЯР Андрій – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри туризму та готельного господарства, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (divine.nokturnal@gmail.com).

ORCID 0000-0002-7870-5778
Researcher ID AAQ-4998-2021

КНОПТИАР Andrii – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of tourism and hotel management department, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, Kamianets-Podilskyi, 61 Ohiienko Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (divine.nokturnal@gmail.com).

Бібліографічний опис статті: Хоптяр, Ю., Хоптяр, А. (2022). Адамський В. Р. Подільський губернський комісар (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2021. 275 с. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (38), 189-195.

**АДАМСЬКИЙ В. Р. ПОДІЛЬСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ КОМІСАР
(БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 рр.): ДОСЛІДЖЕННЯ.
ДОКУМЕНТИ. МАТЕРІАЛИ. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ:
ФОП ЦЮПАК А.А., 2021. 275 с.**

У 2021 р. вийшло друком наукове видання кандидата історичних наук В. Адамського, у якому досліджується проблема становлення та діяльності інституту Подільського губернського комісара доби Української Центральної Ради. Тема дослідження актуальна, і в теоретичному, і в практичному сенсі. Інститут губернських комісарів, після падіння самодержавства в Російській імперії у лютому 1917 р., був одним із центральних органів в системі державної влади на регіональному рівні. Відтак, він мав би стати предметом ґрунтовного аналізу, аби зрозуміти логіку трансформацій владних структур за нових суспільно-політичних умов. Однак, треба визнати, що й сьогодні ми не маємо достатньої кількості наукових розробок, в яких би системно та комплексно розглядалися різні аспекти діяльності губернських комісарів, зокрема, які фактори впливали на створення цього інституту, як при цьому проявлялася регіональна специфіка, які корективи вносилися під дією громадського чинника і, нарешті, чому в результаті він виявився не достатньо ефективним у плані реалізації державної владної стратегії.

Виходячи із вказаного, у рецензованому виданні, автором ставиться за мету дослідити становлення та функціонування інституту комісара у прифронтовій Подільській губернії в період з березня 1917 по травень 1918 рр., тобто у добу Української Центральної Ради. При цьому робиться акцент на тих питаннях, що безпосередньо впливали на призначення губернського комісара, затвердження його заступників та функціонування апарату управління.

Структурно дослідження на тему «Подільський губернський комісар (березень 1917 – квітень 1918 рр.)» проведене автором впродовж тривалого часу, складається з основної частини «Інститут Подільського губернського комісара в системі органів державної влади» (с. 5–106), «Документів та матеріалів» (с. 107–245), «Іменного покажчика» (с. 246–253), «Переліку документів» (с. 254–271), «Анотації» (англійською мовою) (с. 272–274). Загальний обсяг 275 сторінок.

В основній частині дослідник здійснив доволі ґрунтовний аналіз історіографії проблеми, детально охарактеризував можливості джерельного комплексу, фахово визначив теоретико-методологічні засади видання (стан наукової розробленості теми, характеристика джерельної бази та інше). При цьому автор звертає увагу на те, що становлення інституту губернської адміністрації до останнього часу практично не стало предметом спеціальної уваги. Це пояснюється тим фактом, що радянська історична наука переважно зосереджувалася на аналізі діяльності більшовицької партії, на етапах підготовки «жовтневого повстання» та інститутів рад робітничих, солдатських та селянських депутатів.

Автор критично переосмислив значний масив напрацювань українських дослідників першої чверті ХХ – початку ХХІ ст., хронологічно виокремивши п'ять етапів. У 1917–1918-х рр., автори історико-мемуарних праць, знаходячись у різних політичних таборах, як правило, сходились в оцінці інституту губернських комісарів, віддзеркалюючи його слабкість у системі органів влади та невелику ефективність у реалізації державних завдань. Серед них Д. Дорошенко, І. Мазепа, В. Мороз, Н. Полонська-Василенко, П. Христюк, і, дуже побіжно, В. Винниченко та М. Грушевський.

Дослідники радянської історичної науки 1920-х рр. використовували виключно класовий підхід до оцінки подій та явищ. Ці ж самі засади були визначальними при характеристиці особистих якостей та діяльності державних, громадських, політичних діячів. Представниками «радянської школи» були Є. Бош, Д. Ерте, Н. Кветний, П. Костриба, І. Кулик, З. Лозинський, З. Себрянський, Л. Тарнопольський, Й. Тельман, С. Федулкін та ін.

Радянська історіографія 1930 – 1960-х рр. концентрувалася на науково-популярній та пропагандистській спрямованості більшості праць. При цьому автори, більшою мірою, послуговувалися комплексами опублікованих документів, які ретельно відфільтровувалися, а також окремими періодичними виданнями. З огляду на жорстку регламентованість роботи з теми в центральних та регіональних архівосховищах, неопубліковані оригінальні документи залучалися до аналізу у вкрай обмежених кількостях. Значним фактологічним матеріалом виділялися праці С. Вініковецького, В. Воловика, І. Зеленюка, В. Колісниченка, Г. Лютворта, В. Птушенка тощо.

Упродовж 1970 – початку 1980-х рр. з'явилося чимало нових методичних розробок, які були розраховані передусім на агітаторів і пропагандистів. Зрозуміло, що у центрі уваги таких студій перебували більшовицькі організації. Як приклад цього зразка літератури, автором наводяться праці Л. Баженова, Г. Бондаря, І. Винокура, А. Гаврищука, Ю. Гамрецького, С. Гуменюка, В. Купратого, М. Супруненка, А. Суrowого та ін.

Лише з другої половини 1980 – початку 2000-х рр. у розвитку національної історіографії склалися цілковито інші умови, характерними проявами яких були лібералізація політичного процесу та скасування формальних обмежень не лише історикам, а й представникам широких кіл громадськості. Вказаною проблематикою займалися В. Верстюк, П. Гай-Нижник, О. Завальнюк, С. Калитко, О. Комарніцький, С. Кульчицький, В. Лозовий, О. Реєнт, В. Рекрут, А. Трембіцький тощо.

Таким чином, автор досить слушно заявляє, що історіографічний огляд літератури з проблеми становлення та розвитку інституту Подільського губернського комісара доби Української Центральної Ради дозволяє констатувати про наявність чималого доробку дослідницьких студій. Однак, попри це, не всі питання віднайшли своє системне практичне висвітлення. За умов непростого сьогодення, коли загальні умови для дослідницького аналізу дозволяють звільнитися від усталених радянською добою стереотипів та схема-

тизму, залишаються актуальними питання щодо об'єктивного аналізу реальних фактів тогочасної доби, що дозволяють глибше зрозуміти знакові процеси, які відображаються в системі формування нових органів влади на її регіональному рівні, зокрема інституту Подільського губернського комісара.

Структура джерельної бази представленого дослідження визначена специфікою обраної теми, передусім її належністю до одного із ключових сегментів державотворчої практики періоду Української Центральної Ради. Відтак основу джерельного комплексу складають архівні матеріали, опубліковані документи, періодичні видання та мемуаристика. Для всебічного розкриття теми автором залучено документи центральних та регіональних архівосховищ, зокрема, ЦДАВО України, ЦДАМЛМ України, Держархівів Вінницької і Хмельницької областей. Основний масив документальних джерел з історії місцевого органу державної влади на Поділлі знаходиться на зберіганні у ЦДАВО України. Визначену проблематику найбільш цілісно розкривають два окремі фонди: 1792 «Подільський губернський комісар Тимчасового уряду» та 628 «Подільський губернський комісар УНР». У першому фонді знаходиться на зберіганні 135 справ, у другому – 37. Найвний у них масив документів і матеріалів, доповнений іншими джерельними комплексами, є достатньо репрезентативним і надає змогу дослідити увесь спектр питань, що безпосередньо відноситься до компетенції інституту губернського комісара.

В основній частині видання автор детально препарує процес утворення інституту губернаторства, слушно вказуючи, що 2 березня 1917 р. до часу скликання Всеросійських Установчих зборів управління країною перебрав на себе Тимчасовий уряд. При цьому на час революції центральне місце в системі державного апарату Російської імперії на регіональному рівні посідав інститут губернаторства. Згідно нормативно-правових актів саме губернатор головував у всіх значимих державних та громадських інституціях. До його компетенції також належав контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування. Врешті, символічним для населення був факт призначення та звільнення з посад губернаторів «іменним височайшим указом імператора», попри те, що в останній період існування Російської імперії «хазяї губернії» підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ з реально обмеженими, за умов Першої світової війни (1914-1918 рр.), повноваженнями. Відтак Тимчасовий уряд відразу ж постав перед вибором обрання моделі управління, яка була б універсальною для усієї країни, розбурханої революційним процесом. Це було достатньо не простим завданням, оскільки репрезентанти ліберальної демократії, що визначали спрямованість дій уряду не планували докорінної зміни політичного та економічного порядку, а лише прагнули дещо оновити державні інститути влади та довести світову війну до переможного завершення.

Поза тим, як зазначає автор, загальний огляд та аналіз матеріалів перших днів революції, що надходили з регіонів до центру, досить чітко засвідчували політичну слабкість губернаторів за нових суспільних умов. Багатьох

із них взагалі відсторонили від влади, а деякого, навіть, арештували і взяли під варту. Так само Тимчасовий уряд не вважав можливим покластися у непростій ситуації на виконавчі комітети громадських організацій, що виникали практично у всіх місцинах імперії. Вочевидь у Петрограді розуміли специфіку природи та механізми функціонування Російського державного апарату. Без жорсткої і централізованої системи управління, здатної оперативно реагувати на виклики життя, навряд чи можна було розраховувати на позитивні зміни. Водночас не можна було цілковито ігнорувати революційну творчість мас. За таких умов було вирішено опертися на земські органи, які, у переважній своїй більшості, були наповнені відповідними обранцями за соціальним складом, сформульованою філософією внутрішньої та зовнішньої політики, ставленням до проголошених свобод та відношенням до громадських інституцій. Крім того, автор бере до уваги той факт, що земські інституції доволі тривалий час перебували у відносній опозиції до самодержавства. Наразі їхні структури знаходилися під безпосереднім керівництвом Міністерства внутрішніх справ, що передбачало певну компетентність в управлінських справах. Врешті, опертя на земські органи робило видимість легальної передачі влади. Водночас щодо взаємовідносин губернських комісарів з іншими громадськими організаціями, що масово виникали на місцях, жодних інструкцій вироблено не було. Це породжувало багато запитів на адресу центральної влади. Проте передача влади в Подільській губернії пройшла досить спокійно. 12 березня 1917 р. із Москви прибув призначений губернатором П. Александров, одразу вступив на посаду та прийняв справи.

Аналіз архівних документів показав, що формування нової владної моделі на Поділлі мало суто адміністративний характер і відбувалося у відповідності з надісланими із центру розпорядженнями, швидкими темпами та без елементів соціальної боротьби. Це забезпечило безболісну передачу влади новим її репрезентантам. Така диспозиція утворилася завдяки дії низки факторів. По-перше, Тимчасовий уряд позиціонував себе достатньо помірковано в питанні формування нових органів місцевого управління. По-друге, місцева влада на Поділлі у перехідний період вирізнялася коректністю, не застосовуючи силових структур для придушення революційного руху. По-третє, сформований у Вінниці виконавчий комітет громадських організацій не вирізнявся особливим радикалізмом. До його складу увійшли представники поміркованих політичних сил. При цьому виконавчий комітет громадських організацій у Кам'янці-Подільському на той час взагалі ще не був утворений. Місцеві активісти займалися узгодженням засад, на яких мав конструюватися орган революційної демократії. Так само у губернії в зародковому стані перебував процес утворення рад робітничих та солдатських депутатів. Врешті особливість нового губернського комісара П. Александрова влаштовувала багатьох громадських активістів незалежно від політичних уподобань. До набуття нового статусу він пройшов великий професійний шлях, зокрема обирався головою губернської земської управи два терміни підряд. За по-

літичними поглядами губернатор належав до табору російських націоналістів, однак світоглядно допускав існування «малоросійського культурництва» і вважався лібералом. Подальші події підтвердили лібералізм губернатора, оскільки без усяких умов 14 березня 1917 р. у Вінниці відкрилося надзвичайне засідання Подільського губернського земського зібрання. Більше того, ряд архівних документів виявлених автором вказують на те, що П. Александров ставив собі за мету – очищення влади від скомпрометованих попередньою діяльністю посадових осіб в органах державної влади та місцевого самоврядування. У зв'язку з цим, Подільський губернський комісар звертав особливу увагу на проблему формування нових громадських інституцій, на які покладалися завдання підтримки порядку в регіоні. Важливо, що губернатор дотримувався усіх демократичних процедур при скликанні представницьких громадських зібрань...

У загальних висновках дослідник, підводячи підсумки дослідження, підкреслив, що Лютнева революція 1917 р. у Російській імперії детермінувала зміни у державних органах місцевого управління. Замість губернаторів у її регіонах призначалися комісари. Ними, як правило, ставали голови губернських земських управ. На Поділлі у березні 1917 р. таку посаду зайняв П. Александров. Спочатку йому вдалося добитися підтримки, зокрема й серед громадських інституцій, чому сприяв той факт, що губернатор не застосовував у своїй діяльності інструментів, які б перешкодили розвитку демократичних процесів. Однак, уже у травні 1917 р. на першому засіданні Ради громадських організацій Подільської губернії йому висловили недовіру. Питання стало предметом розгляду за участі багатьох структур. Українська група, яка на першому етапі не зуміла консолідуватися та зорганізуватися, у червні 1917 р. таки добилася обрання на посаду губернського комісара свого представника. Ним став М. Стаховський, проте через суб'єктивні чинники він здобув повноваження лише на початку вересня. Новий етап у розвитку інституту комісара був пов'язаний із більшовицьким переворотом та переходом місцевої влади виключно під контроль Генерального секретаріату внутрішніх справ. М. Стаховський та його заступник О. Самошенко подали у відставку, а організацією комісаріату безпосередньо займався, висуванець українців, Г. Степура. Саме він підтримав пропозицію Подільської губернської ради про призначення заступником комісара В. Дудича. Наприкінці грудня 1917 р. з метою більш раціонального налагодження функціонування канцелярії губернського комісара, Г. Степура переїхав до Кам'янець-Подільського, а В. Дудич разом з частиною губернських інституцій залишився у Вінниці. Після окупації Поділля військами австро-угорської армії, Г. Степуру перевели на Харківщину, а обов'язки губернського комісара перейшли до В. Дудича, котрий керував комісаріатом до гетьманського перевороту у квітні 1918 р., публічно захищаючи інститути Української Центральної Ради. Природно, що за нового політичного режиму практично усі посадові особи губернського комісаріату стали об'єктом зацікавленості слідчих органів нової влади.

Структурно у частині видання «Документи і матеріали» автор зосередив 205 документів, що знаходяться, переважно, у зазначених архівах, а також у збірниках документів, періодичній пресі та інших.

Зручним для користування виданням виявився «Іменний покажчик» до якого автор вніс понад 440 прізвищ дослідників, історичних постатей та інших персоналій.

Структурний підрозділ «Перелік документів» (205 позицій) дозволяє швидко відшукати потрібний документ, що зацікавив дослідника.

Підводячи підсумок загальній характеристиці наукового видання В. Адамського, можна констатувати, що праця є оригінальним і завершеним дослідженням, яке наповнено: новими достовірними джерелами, що розширили фактологічну базу інституту Подільських губернських комісарів у березні 1917 – квітні 1918 рр. і його функціонування; аналізом, систематизацією та узагальненням процедури призначення губернських комісарів і їх апарату управління; науковою реабілітацією, поверненням для потреб сучасності призабутих імен українських політичних діячів того часу; оцінкою ролі і значення вказаного інституту управління для української нації.

Практичне значення монографії полягає в тому, що її зміст та отримані результати можуть бути всебічно використані: при створенні нових наукових, науково-популярних і науково-методичних праць з історії України; сучасними інституціями, науковими, культурними і громадськими організаціями, товариствами, спілками, що діють у сучасній Україні; в освітньому процесі вищої освіти; для музейної справи і туризму; для вивчення та використання досвіду формування українського державотворення; для потреб розвитку сучасної етнонаціональної політики в Україні. Це потужне наукове дослідження розраховане на науковців, освітян, краєзнавців, загал українських читачів, які досліджують, популяризують, або просто зацікавлені в пізнанні життя народу на теренах України на різних етапах її історії.

Отримано: 17.12.2022

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 38

ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА МИКОЛИ ПЕТРОВА

- Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету.
У 1997-2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.
У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки.
У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки.
З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

Підписано до друку 29.12.2022 р. Гарнітура «Minion Pro».
Папір офсетний. Друк цифровий. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 11,4. Обл.-вид. арк. 14,7.
Тираж 100. Зам. № 1007.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
у друкарні ТОВ «Друкарня "Рута"»,
свід. Серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.
Вул. Руслана Коношенка, 1, м. Кам'янець-Подільський, 32300.